

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИҖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӨЧМӨ ӘСӘРЛӘР

Луиза ЯНСУАР. «Мин сөйләшәм илем белән...». <i>Шигырьләр.</i>	3
Рифә РАХМАН. Татар кызы. <i>Роман.</i>	9
Флёра ГЫЙЗЭТУЛЛИНА. Коллык зинданы. <i>Поэма.</i>	68
АХИР. Камилә. <i>Баян.</i>	75
Эльмира ШӘРИФУЛЛИНА. Кагылмагыз телгә! <i>Шигырьләр.</i>	118
Илдар НИЗАМОВ. Гөнаһлы бер көн. <i>Хикәя.</i>	122
Лилия СӘГҮЙДУЛЛИНА. Яшә дә – сөйми кара!.. <i>Шигырьләр.</i>	132

«КАЗАН УТЛАРЫ»НЫҢ 100 ЕЛЛЫГЫН КАРШЫЛАП

Рашат НИЗАМИ. Сүнмәс утлар яктысы.	135

«КАЗАН УТЛАРЫ» – МИНЕМ ЯЗМЫШЫМДА

Нәбирә ГЫЙМАТДИНОВА. «Син тәкәббер кыз икән...».	139
<i>Юбилейга барышлы: фотоархив.</i>	140

«Аһ, ТУГАН КАУМЕМ ГАЗИЗ!» ӘДӘБИ КОНКУРСЫ

Надия ВӘЛИЕВА. Кояш исле балачак. <i>Хикәя.</i>	142

ШӨХЕСЛӘРЕБЕЗ

Фәүзия БӘЙРӘМОВА. Татар галименең аянычлы язмышы... ..	149

КАРДӘШ ХАЛЫКЛАР ӘДӘБИЯТЫ

Мөхәммәт ӘХМӘТОВ. Халкым миңа газиз, газиз туган төяк! <i>Шигырьләр.</i>	170
КАДРИЯ. Зур халыклар жырлай минем жырымны... <i>Шигырьләр.</i>	172
<i>Рафис КОРБАН тәржемәләре.</i>	172
<i>Газиз тавышлар: Талмас канатлар куйды (Хәниф Хәйруллинның тууына 90 ел);</i> <i>Туксанынчы еллар тавышы (Мидхәт Мининның тууына 85 ел).</i>	174
<i>Сәхифәне НАКМАЛ әзерләде.</i>	174
<i>Җанисәп – 2021: Илдус ЗАҺИДУЛЛИН. 1897 елгы беренче гомуми халык санын алу: татар</i> <i>жәмгыятен үзгәрткән чара.</i>	176
<i>Замандашыбыз: Ландыш НӘСЫЙХОВА. Туганлык кадере.</i>	186
«Казан утлары» архивынан.	141
Иҗтимагий-мәдәни тормышыбыздан.	190

**БАШ МӨХӘРРИР –
Рөстәм Госман улы
ГАЛИУЛЛИН**

ИДАРӘ:

**Ирада Әюпова
Разил Вәлиев
Рәдиф Гаташ
Искәндәр Гыйләжәв
Айрат Зарипов
Дания Заһидуллина
Рәзил Зәйдулла
Илгиз Зәйниев
Илфак Ибраһимов
Зиннур Мансуров
Ким Миңнуллин
Газинур Морат
Рүзәл Мөхәммәтшин
Айдар Сәлимгәрәев
Равил Фәйзуллин
Илсур Һадиуллин
Данис Шакиров
Ленар Шәех**

Баш мөхәррир урынбасары: Вакыйф Нуриев.

Жаваплы сәркатип: Ландыш Әбүдәрөва.

Бүлек мөхәррирләре: Фәнил Гыйләжәв, Рафис Корбан, Рамил Ханнанов.

Мөхәррирләр: Лилия Гатауллина, Элеонора Жамалиева, Илгизә Сабирова.

Сайт мөхәррире: Ләйсән Зарипова.

Исәп-хисап бүлеге: Эльвира Камалова (өлкән бухгалтер).

Машина йөртүче: Наил Кадыров.

✉: Редакция адресы: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎: Баш мөхәррир – 222-05-50 (өст. 1618).

Кабул итү бүлмәсе – 222-09-83 (өст. 1617).

Баш мөхәррир урынбасары – 222-09-83 (өст. 1612).

Шигърият, сәнгать һәм хатлар бүлеге – 222-09-83 (өст. 1616).

Исәп-хисап бүлеге – 222-09-80 (өст. 1266), касса – 222-09-84 (өст. 1874).

Сайт: kazanutlary.ru; электрон почта: kazanutlari@yandex.ru

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләнми һәм кире кайтарылмый.

★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хақында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Гамәлгә куючы – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче адресы: 420097, Казан, Академия урамы, 2.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды. Айга бер тапкыр чыга.

Басарга кул куелды 31.08.2021, график буенча 31.08.2021, басылып чыгу вакыты 03.09.2021.

Офсет ысулы белән басыла. Кәгазь форматы 70x108¹/₁₆.

Нәшер-хисап табагы 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ Е-2980. Тираж 8196.

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм гаммәви коммуникацияләргә күзәтү буенча федераль хезмәтнең Татарстан Республикасы идарәсендә 2020 елның 13 ноябрендә теркәлдә.

Теркәлү таныклыгы ПИ № ФС77-79467.

Индекслар: ПО277 (Татарстаннан читтә яшәүче физик затлар өчен),

П2365 (Татарстанда яшәүче физик затлар өчен), П2368 (юридик затлар өчен). Бәясә ирекле.

Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы ярдәме белән чыгарыла.

«ТАТМЕДИА» АҖ филиалы «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.

420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

12+

Луиза
Янсуар

«МИН СӨЙЛӘШӘМ ИЛЕМ БЕЛӘН...»

Ау көне

Мин күрдем теп-тере мәетләр тутырган
Урамнар, мәйданнар, залларны.
Беркем дә терелтә алмасын, әфсенләп,
Беркем дә бүтөннән аларны.

Мин күрдем мыскаллап намусын өләшкән
Олысын, кечесен... Мин күрдем.
Һәм шунда жанымда яшәгән сабыйны
Үз кулым белән үк үтердем.

Боларны күрмәсен! Белмәсен! Йөрмәсен!
Фаш итеп Жиһанга йөрәген!
Югыйсә килә дә сорыйлар, килә дә:
«Син әле ничек соң үлмәдең?!»

Мин күрдем теп-тере мәетләр илендә
Кояшның кап-кара көйгәнен.
Кемнәрнең еларга теләп тә, юк, елый
Алмавын, кемнәрнең көлмәвен.

Урамнар, мәйданнар, залларга кERGәндә
Ургылып шәүләләр кап-кара,
Яхшырак күрмәвең!
Белмәвең!
Йөрмәвең –
Әйләнеп канлы чи ярага!

Шул канлы эзеңнән килерләр, үрерләр
Күлэгәң элмәкле үремгә.

Теп-тере Мәетләр илендә—
Мин күрдем —
һаман да уйныйлар Үлемгә.

Кайдадыр йөрәкнең тибеше ишетелсә,
Быргылар яңгырый:
— Ау Көне!
Шуңа да. Шуңа да. Шуңа да. Шуңа да.
Аңарчы үлүең хәерле.

Үп-үле Мәетләр Илендә.

Төнге дихотомия

*В списке не значит,
И значит, не молится.
Земфира*

*Я знал двух влюблённых, живших
в Петрограде в дни революции
и не заметивших её.
Борис Пастернак.*

Мин сөйләшәм синең белән.
Дөнья тетри. Дөнья тына.
Ул шулкадәр ялган хәзер.
Ул шулкадәр үзе чын да.

Мин сөйләшәм синең белән.
Илләр тына. Илләр тетри.
Һәм кешеләр хыялыннан
Баш тарта да берни көтми.

Мин сөйләшәм синең белән.
Язга күчә кыштан көннәр.
Урамнарда фетнә исе.
Болар кем дә,
Болар кемнәр?!

«Исемлектә исеме бар».
Ул да — Аның улы ласа.
Кызы ласа ул да — Аның.
Мәмләкәтне курку баса.

Нәфрәт баса. Йодрык төйнәп,
Урамнарда чыга яман —
Ул бик таныш...
Бездә әле
Кан хәтере исән һаман.

...ә аннары йөрәгеннең
Тибүеннән уянам да,
Кулларыңның жәннәтендә
Акыл жуйган бу дөньяга

Ышанамын өр-яңадан.
Пышылдыймын:
«Хәтерлимсең...»
Бу дөньяда син яшисең.
Ә син миңа
Кадрлесен!

Мин сөйләшәм синең белән.
Мин сөйләшәм илем белән.

Күрәсең...

Бу дәһшәтле илдә адәмнәр
Ни хақына, белмим, жиңәләр,
Ни хақына, белмим, үләләр —
Уннар түгел, йөзләр, төмәннәр.

Ни хақына, белмим, яшиләр,
Йә аркылы тешләп дәшмиләр —

Телләрен һәм иман... Үзләрен:
«Тик бүгенгә, — диеп, — түзәмен...»

Ә аннары... Тынлык шартлый да,
Өверелә канлы давылга.
...Бу дәһшәтле илнең каһәре,
Күрәсең, нәкъ үзе кадәрле.

Ышанма

Ышанма акка да.
Ышанма карага.
Ышанма ышаныр
Кешелэр калганга.

Бу илдэ. Бу жирдэ.
Ышанма. Ышанма.
Хэтерлэ Күк барын
Йөрөгөң пошканда.

Хэтерлэ кер барын
Кешелэр жанында.

Кемнэрнең торуын
Дөреслек сагында.

Ышанма чынга да.
Ышанма ялганга.
Һәркемнең яшәве
Үлемгә ялгана.

Кем ничек көзгегә
Карыйдыр,
Мин белмим,
Берүзе калганда.

Шадра

*А просто мне петь не хочется
Под звон тюремных ключей.*

Анна Ахматова

Күрәсеңме, карлар шадра-шадра.
Күрәсеңме, иңнәрәндә – тамга.
«Мин бу илнең улы түгел!» – дисең.
Сүзләреңнән серкә тама жанга.

Күрәсеңме, кулларында богау,
Беркем белми: кем – йоклый, кем – уяу.
Эзләрең зарыккан ул шәһәр
Картада бер төрткә – кара буяу.

Без бер төрткә – ялган беркетмәдә.
Юкса беркем, беркем беркетмәгән:
«Яшә, – диеп, – сула бу һаваны!
Ул тик никтер бераз... күкертләнгән...»

Күрәсеңме, таңга кадәр, таңга
Күтебездә бер үк йолдыз яна...
«Мин бу илнең кызы һаман!» – димен.
Һәм ятимлек умырыла жанда.

Тукмарлардан тукмарланган илдә
Изүләрен ачканнарның жилгә
Мин йөрәген тыңлыйм:
Тибәргә әле,
Тибәргә әле
Рөхсәтме бу Жирдә?

Тибәргә әле
Рөхсәтме бу Жирдә?!
Тибәргә әле...

«Мин бу илнең улы түгел...» – дисең.

Ватан

Безнең аша нинди яулар уза?
 Нинди яулар аша узабыз без?
 «Ник көннән-көн, – дисең, – бу Ватанның
 Тәне жансыз? Эчкән суы тәмсез?»

Кояшына күтәрелеп карап,
 Ант китерә антын тотмаганнар.
 Мәйданнарда шамакайлар бии.
 Өстәлләрдә – буп-буш тустаганнар.

Кемнәр алар?!
 Кабыргаңа кадәр
 Кулын тыгып, ник алалар жаның?
 ...Онытырга теләп..
 Онытырга
 Жәйләүләрдә колын көткән чагын...

Онытырга теләп –
 Ник жирсетә
 Кендек каны сеңгән дымсу туфрак...
 Шул туфракка казык какканнарга
 Жан яктысы житәрме бер чыраг?

Кабыргаңа кадәр кулын тыгып
 Умыралар...
 Үкси читтә Хәтер:
 Офыгыннан алып офыккача
 Бу Жиһанның – тигәнәкле кабер.

Умыралар...

Син үлмисең барыбер.

***

Я-га

Исән чакта көтмә сүзнең
 Яхшысын да, яманын да,
 Әверелә күрмәс өчен
 Кешеләрнең ялганына

Һәм – колына.
 Юк, орынма,
 Ялгышып та ымнарына.
 ...Нәрсә житә чык йөгәргән
 Үләннәрне тыңлавыңа!

Алар – ихлас!
 Алдашсын дип
 Яратмаган Кодрәтләр.
 Яшәвенә шөкер итеп,
 Леп-леп тибә йөрәкләре...

Исән чакта көтмә берни.
 Ә аннан соң – бөтенләй дә!
 Ышансыннар нокталарга.
 Ышансыннар өтерләргә.

Язмышыңның дәфтәрәндә
 Укысыннар үз язмышын.
 Мин дә шулай сөйдем, диеп,
 Мин дә шулай, дип, ялгыштым.

Риясызлар! –
 Син кал шулай,
 Сибелеп кал хәрәфләргә...
 Ә үзеңнең барлыгың да
 Онытылсын!
 (Кадерләргә).

***

Бу шундый яз булыр! Шундый яз!
Кашыклап йотардай! Һәр көнөн!
Йөрәгем шомланып үбәмен
Күзләрөң...
Һәр керфек бөртегөң...

Бу шундый яз булыр! Шундый яз!
Аклары безнең бар ярулар!
Һәм сүзләр табылыр –
Кичерер!
...Кешеләр тик исән калсыннар.

Псалом

Син – дога.
Син – төсләр догасы.
Учларым – манма Жир!
Манма Күк!
Төрәмен жылларнең бүзенә
Йөрәкне –
Ачылган яра күк.

Син – йола.
Гасырлар буена
Яшереп саклаган... ятлаган...
Тамасың тир булып – бәйгене
Калдырып жилдергән атлардан.

Син – ирек.
Бөркелеп, бөркелеп
Агасың үзәннәр өстеннән.
Уятып

Онытып өлгергән
Иң тәүге борыңгы төшемнән.

...һәм анда –
Өрфия Тынлыкта –
Кемнәрдер көй көйли.
Ул көйдән
Син һәм мин яралган.
Һәм Жиргә
Беренче Ярату йөгөргән.

Төс булып! Хис булып!
Без булып! Нурыннан –
Жиһанга саркылган –
Күзләрем камаша.
Шулкадәр...
Шулкадәр бизгәннәр
Яктыдан.

Тәхетле уеннар

Резеда белән Ландышка

Тәхетле уеннар илендә
«Бәхеткә» уйныйбыз –
Син һәм мин.
Озата барабыз һәрберсен:
«Ул иде милләткә, – дип, – хадим».

Еламый. Әрнеми. Тын гына.
(Бу яшәү әйләнде шундыйга).
Күсәкле уеннар илендә
Башкача, ахрысы, булмый да.

Кем-кемгә ни тиеш? Кемгә-кем?
Кем хакын бирмәгән – бигайбә!
...мин төреп саламын йөрәкне
Давыллар түшәгән биләүгә...

Ләхетле уеннар илендә
«Бәхеткә» уйныйбыз—
Син һәм мин.
Без, бәлки, исән дә калмабыз...
...Бездән соң калырмы Жир имин?!

Бәхетле кешеләр илендә?

Тереләй

Тереләй йөрәген күмәргә
Күп кирәк түгел, юк, кешенең.
Бу илдә гомердән гомергә
Йола ул —
Шуңарга төшендем.

Үлемнән кайтарып алырдай
Сүзләр бар.
Әйтүе, һай, читен.
Канатын киереп очмасын...—
Ызанлап алабыз жир читен.

Күкләрне! Галәмне!
Мөһерләр
Сугабыз килгән бер йөрәккә.

Кала сын! Кала моң! Кала тын!
Нур кала —
Тылсымлы! —
Бүләккә.

Бу илдә кешеләр тереләй
Әйләнә жаны юк өрәккә.
Һәм берни.
Һәм берни.
Үзгәрми.

(Чарасыз).

Әнә шул.
Йөдәтә.

***

Мин сүзләрнең көчен беләм.
Мин сүзләрнең үчен беләм.
Шуңа дәшмим. Йеләм дә
Күзләрнең генә үбәм.

Сәлам бирәм яңа көнгә.
Яңа төнгә бирәм сәлам.
Безгә барсын кичергәндер,
Күчергәндер инде Галәм.

Кешеләрнең шатлыгын да.
Газабын да. Барсын! Барсын!
Синдә минем кадерем бар...
Күм дә жиргә —
Чәчәк ярсын...

Һәм юаныч жаның тапсын...
Жирнең зары... чиктән ашкан...
«Әйдә, — диләр, — башлыйк, әйдә,
Әйдә, башлыйк... яңабаштан...»

Мин хисләрнең... көчен беләм.
Мин хисләрнең... үчен беләм.
Шуңа дәшмим.
Елмаям да
Күзләрнең генә үбәм.

Беркем дә юк.
Синнән
Күркәм.

ТАТАР КЫЗЫ

РОМАН*

Ирләр белән иңгә-иң торып тормыш тарткан Татар кызы! Кем Син? Нинди Син? Узган гарасатлы гасыр, яшәгән тирәлеген ничек үзгәртте Сине? Ниләрдән рухыңны сындырмаслык көчләр аласың? Нинди сыйфатларыңны балаларыңа, оныкларыңа биреп калдырырга ашкынасың? Синең хакта башка кавемнәр ничек уйлый? Илең, халқың, нинди булуыңны тели, заман Синнән ни көтә? Шушы сорауларга җавапны, Сине, узара бик күп җеplәр белән бәйләнгән кыргыз һәм татар халкының гореф-гадәтләрен янәшә куеп, бер нәселне буын арты буын дәвам иткән хатын-кызларның гыйбрәтле язмышы ярдәмендә сурәтләдем мин.

Автор

Беренче бүлек

Ир бала – өй иясе

1

Ишекне үзе сыярлык кына ачып чыккан Муса яңгырдан соң тузаны басылган, тынычланып калган дөньяга беренче тапкыр күргән кебек карады да күкрәген киереп сулыш алды. Саф һава тамырлары буйлап йөгәргәндер, берәз хәл кәргәндәй булды. Чарасын¹ тотып, эт оясына таба атламакчы иде, юк әйбергә сөрлеккәндәй, кинәт туктап калды: ишек төбенә буран өеп куйган ком өстендә кемдер таптанып торганга охшаган. Мәхшәрле төндә йомышы төшәп килгән дә хужаларны уятырга базмыйча керми киткәнме? Әллә соң үзәгенә үтәрлек ком бураныннан качмакчы булганмы, аның кыңгыр эшләрен юар өчен артыннан ук килгән яңгырда бер куыш эзләгәнме? Төнлектән чыккан төтенне дә күреп алырлык төн түгел иде шул...

Эзләрен күзләрен кысып карады, анык кына аера алмады. Билгесез кунак йортны² берничә әйләнеп, ишеккә килгәч, юлын үзгәрткән – күрше тирмәгә – агасы Багланнарга киткәнгә охшаган. Муса шунда гына үзенә эзгә аучы

¹ Чара – тире җәенке табак.

² Йорт – тирмә (юрта).

* Журнал варианты.

күзе белән караганын, бу төндә башының тәмам миңгерәүләнгән аңлады. Болар – хатынының тоны³ чыкмаганга киез өй тирәли киле төеп әйләнгән жиңгәсе Жидегүл эзләре ләбаса! Кендек әби чыгарып жибәргән иде аны шул эшкә. Аннан үзләренә киткән инде алайса. Тирмәне яңгыраткан бала тавышын ишеткәндер дә... Ике атлыйсын бер атлагандыр! Сөөнечле хәбәрне иң башта туганнарына ул житкәргән булып чыга. Айжигә бала табарга булышудан йончыган, хәлсезләнеп калган Муса, инде үзе дә яңадан тугандай, бу һаваны беренче кат тойгандай сулый иде.

Кышлакта төн буге жыл котырынды: әле күтәрелде, әле басылды, аннан, тирә-як яктыра башлаган бер чакта, тагын да көчәеп китеп, агачларның ваграк ботаclarын сындырырлык, аунаган әйберләргә очыртырлык өрмә барлыкка килде дә, тузан, чүп-чарларны ала алган кадәр эләктереп, тиз арада каядыр китеп тә югалды. Дөнъя менә-менә тынычланыр дигәндә, ерактарак куркыныч яшенләгән кебек иде, шуның болытлары килеп житеп, яңгыр бәрәп яварга тотынды. Ком-тузанны тәмам жиргә сылагач, анысы да туктады, өерелеп килгән болытлар кышлак өстеннән тиз арада гаип булды.

«Бала» гына булмаса да, артык зыян салырлык түгел иде өрмә. Күнгәй-Ала-Тооны⁴ саклаган Улан белән Санташ батырларның жирне дер селкетерлек өрмәләр кузгаткан кара-каршы сугышы янында бу чүп кенә, Уланның бер шаярып алуы гынадыр, дип көлдә Муса.

Ачыклыктар, үзәннәр аша узган жыл тау юлларынан бигрәк тә апрель-май тирәләрәндә, инде яңадан әйләнеп кайтмас дип кенә уйлыйсың, кайвакыт коточкыч салкыннар алып килә. Аның салкын дымы киёмнәрен аркылы үзәгәңә кадәр уза. Бер дулый бураннар, ике дә, өч тә... Санташ белән Улан күл өстендә очрашса, бик биек дулкыннар кубаралар, көймәңне әйләндереп үк аталар. Берәздән жир өстенә чыгалар да ком буранына әвереләләр.

Ыссык-Көлнең⁵ нык уйнаган чакларында көчкә исән калганы булды Мусаның. Аткаң үрдәкләрен дә жыеп тормыйча, ярга көчкә чыгып өлгерде ул соңгысында. Давыл күл тирәли үсеп утырган тирәкләргә дә бөккән, сындырган иде. Бу төндә көчле жыл кузгаткан ком бураны Чок-Талда озак тоткарланмады, Сары-Камыш ягына китеп барды.

Ком буранына сәяхәттә юлыкканнарда иллә дә яман. Бер-бер кышлак турында булсалар, алар, һичшиксез, мәрхәмәтле, кунакчыл хуҗаларның тирмәсен эзли. Эзли дип, юлчыны сыендырмаган, уйламаган жирдән килеп чыккан адәмне сөймәгән, аңа табыныннан ризык жыйдырмаган кыргыз юк инде ул. Ризыкты тирмә бу авыр заманнарда тышыннан ук беленә...

Бала чагыннан Улан белән Санташ турындагы риваятьне тыңлап үсә дә, һава торышындагы үзгәрешләрнең һидән икәнлеген аңлай Муса, ә барыбер давиллы-жилле чакта шуны хәтеренә еш төшерә. Кыргызның тормышын әкияттән-жырдан, кубыз тавышыннан башка күз алдына да китереп булмый. Ул бар нәрсәне жырга сала, киләчәк буыннарда шуның аша илтеп житкәргә тырыша.

Бу иртәдә рәхәтнең рәхәте иде Мусага. Бар дөнъяны яктыртып, сусынын басар өчен тугандай, шат елмаеп, күктә кояш күренде. Башка чакта

³ Тон – плацента – карын.

⁴ Күнгәй-Ала-Тоо – Көнгәй-Алатау.

⁵ Ыссык-Көл – Ыссык күл.

түбэләрәнне пешерә бу, дип зарланырга яратса да, анысы да үз, жанына якын тоелды Мусаның. Ул, жингәсенен баланың жинел табылуына ярдәм иткән сүзләрән борын астыннан гына көйли-көйли, тышны күзәтергә кереште:

– Тушту бо, тушту бо?⁶

Бераздан рәхәтлек, сөөнеч хисенә түзмәде, җавапны бөтен дөньяга үзәк кычкырды:

– Тудың бит, улым, тудың!

Якында җиргә кунаклаган кошларның пырхылдап, югары күтәрелгәнә ишетелде. Ул тагын да ныграк:

– Тудың бит, улым, тудың! – дип оран салды. – Муса улы Бешә!

Куанычыннан нишләргә белмәгән ата кешенен тавышына кыштаклар гына түгел, еракларда җәйләүдән җәйләүгә күченгән илдәшләре – айылдашлар уянырга, кушылырга тиеш кебек иде. Алай булмады. Һәрберсенен үз эше, үз тормышы, үз хәл итәсе мәсьәләләре бар шул дип уйлады ата кеше. Бераздан агасының тирмә ишегеннән Җидегүл башы күренде:

– Ким?⁷

– Ул!

– Ким? – дип кабатлап сорады Җидегүл, аның сүзенә ышанмагандай.

– Бөрү бо, түлкү бо?

– Бүре инде, бүре! Нишләп төлке булсын! – диде аңа Муса, алдан ук ир бала туасын белеп көткәндәй.

Җидегүл шул арада югалды. Башкаларга инде кем икәнлеген әйтергә булгандыр. Озак та үтмәде, ишек тагын ярым ачылды. Инде Җидегүл:

– Безгә кереп ят, Муса, төн буга йокламадың. Балалар торышка чәй хәзерлим, ятмасаң, тамак ялгарсың, – дип, кул изәде.

Ком бураны кичә хатынын тулгак тотарга ябышкан бер вакытта әллә кайдан гына күтәрелде шул. Мондый хәлләрне йөз тапкыр күргән булса да, малае туар алдыннан гына давыл чыгуга әле дә аптыравы бетмәде Мусаның. Нәрсәдән дә булса хәбәр бит инде бу! Тормышның зур үзгәрешләреннәнме, дүңгәләк кебек бөтерелеп кенә үткән ваграк хәлләреннәнме?.. Башта ук, артык кырач җил искәч тә, жылы көннәр далага, тау итәкләренә төмам утырды дигәндә, ни бу дип шомланган, хәвеф-хәтәргә түгелме, дип шикләнгән иде ул. Аннан калын киём аша да үзәккә үткән салкынлыгын, кискенлеген һаваның да кинәт алмашуына фаразлады. Табигать, ул көткәнчә, башка чаклардагыча әллә ни үзгәрмәде, иртә җиңелчә генә суынып туды. Төшләргә кояш кыздыра ук башлагач, үз рәтенә кайтыр әле ул.

Озак та котырынмады бит язгы буран, шул арада тирмә тирәсен кубарылган үлән, ком-туфрак ише нәрсәләр белән тутырган. Муса аунап яткан кайбер кирәк-яракны, сыңар кулы белән генә күтәреп, корылмалар тирәсенә ылыштырды. Абыйсының кызлары җыештырып алыр әле, мондый көнне ярдәмләшмичә калмаслар.

Эңгер-меңгердә Чолпон Атаның элекке муллыгын югалткан базарыннан мең бәягә бүләкләр тутырып кайткан Муса, аларны кышкы өйдәге жаглан-абдыраларда⁸ калдыргач, малларны карау белән тирмәгә керергә уйлады, чөнки Айжи өчен бик борчыла иде. Көчле җил дә купкач, башта җил

⁶ Тушту бо – төштәме, тудымы мәгънәсендә.

⁷ Ким – кем.

⁸ Жаглан-абдыра – әйберләр саклай торган сандык төрләре.

арканнарны ныгыткалап алгандай итте. Аннан түзмәде, малларны да карап тормыйча, бар нәрсәсен тотып, туп-туры йортка узды.

Тышта караңгыланып бетмәсә дә, әллә ничә жирдә ут яна иде. Муса үзе алдан ук бар чыракларга май салып чыкты. Кызыл балчыктан эшләнгәннәре урынына да, базардан сатып алып, чуенныкын элде. Кирәгән⁹ теге төшенә, бу төшенә тумарчалар¹⁰ асылган. Мусага игътибар итүче дә юк – хатын-кыз сөөнечлө мәшәкаткә баткан. Үзеңне тоту, кайда утыру тәртипләре онытылган кебек бүген. Айжиның бу вакытта хәле хәл икәнлеген шунда ук аңлады ир. Көнә житеп килә, бүген-иртәгә дип торалар иде инде. Ир хатынына Ходайдан жиңеллек сорады, тел очындагы бер уен әйтмичә, яшереп калдырды. Аныңча, кыргызның бик тугры шундый сүзе бар: «Кыз боло – төрдүн ээси, эр боло – үйдүн ээси»¹¹. Муса йортына чын хужа кирәк. Бар нәрсәне кулында тотучы. Ата-анасына, ыруына хезмәт итүче.

Әйе, чәчә озын – акылы кыска яшь килеңнәр бүген түргә басарга ярамаганны да онытканнар... Кыз туса, кунакларга дигән кыйммәтле урынны йортында ул алган булып иде... Аңа да каршы түгел түгелен Муса. Алай да... Инде башкалар да ишетсен, ир бала гына тели икән, дип уйламасыннар өчен ул, теле белән кем булса, шул булып, бәхете белән тусын дип, һәр кеше ишетерлек итеп әйтте. Кирәгәң киң булсын, ике бусагаң тиң булсын, дигәнә дә бар бит әле сүзңең. Хатын-кыз белән ирнең генә тиңлегә түгел, кыз белән улның тиңлегә дә кирәк ул чынлыкта, дип уйлады булачак ата ихластан.

Муса алган әйберләрен киёмнәр салынган зур сандык өстенә – абдырага куйды да, түр тарафтагы бохара юрганнары, түшәкләр өеп куелган башкалары янына утырып, белгән догаларын укырга кереште. Укудан ялыгып туктаган вакытта үзе һаман, кайсы ел соң әле бу дип, исенә төшереп азапланды. Аннан тәки санап чыгарды: еланныкы икән. Жыен хәшәрәт яз башыннан ук үрчегәннән үрчи бара, юкка түгелдер... Елан елының башында туган бала хыялый була, диләр, уртасында – көнчел, ахырында – холыксыз. Әле дә ярый малае жәйгә калмады, дип елмайды Муса. Хыялай булу, чиктән артып китмәсә, кешегә бик кирәк. Ул сыйфат өметле итә, сәфәргә тарта, дөньяны беләсе килү теләген көчәйтә. Ышануларның, елан елында жәй коры килә, иген уңмый, юктан да ызгышлар кабынып китә, сугыш чыга, дигәнә дә бар иде. Башкаларына сөөнсә, монысына борчылды Муса. Ниндидер бер эчке тоем да шомландыра иде аны. Кыргыз илендәге генә түгел, дөньядагы хәлләргә күз салсаң да, тормышлар кирегә китәргә охшаган...

Муса, яман уйларын куарга теләп, тагын дога укырга тотынды. Аның белгәнә алай да күп түгел иде, шуңа күрә Айжиның көмәнле икәнә сизелүгә, Чолпон Атада белем биргән яшь татар хәлфәсеннән вак-төяк кәгазьләргә сүрәләр яздырып алды да ул. Аларны электән үк хәзерләнеп, һаман «догалы» итәргә жәе килмәгән күн капчыкларга салган, саман йорттагы шкапка куйган да оныткан иде. Менә бит, кирәкләре чыккан. Алла боерса, хатынына файдалары тими калмас. И Ходаем, жиңел генә китерсә икән...

Муса торып, кирәгә укларын тоташтырган тезгечләрдәге тумарчаларның берсен алды да, исе киткәндәй, күн бизәкләренә карап утыра башлады. Ул

⁹ Кирәгә – керәгә (киерге) – күчерелмә киез өйнең кабыргалык агачлары, челтәре.

¹⁰ Тумарча – өчпочмаклы түмәр – амулет.

¹¹ «Кыз бала – түрнең иясе, ир бала – өйнең иясе».

аларны остадан махсус ясатып алган иде. Туып килгән ай сурәте – сабий, икенче бизәк – аны саклаучы Умай-ана, дип аңлатты аңа күнче. Муса боларны гына үзе дә белә! Өлкән кешенең сүзен бүлмәде, күңеле булсын дип, сөйләгәннен сабырлык белән тыңлады. Тумарның эчендә ул аңламаган гарәп телендәгә сүрә дә аның туачак баласын сакларга тиеш. Сөз кыргызның Алла белән балбалга табынуы бергә, дип көлгән иде Казан мулласы – хак. Шунысы яхшы: ата-бабага да нык буйсына Муса, аларның киңәшен гел алга куя.

Саклагычларның яңаларын ясатмаса да була иде. Югары жәйләүдәгә бүз йортта – соргылт төстәгә кечерәк тирмәдә – тиредән-чүпрәктән шаман теккән тозлы-туфраклы, ат кыллы тумарлар шактый. Агасы йортында көмеш тумарлар житәрлек. Алары – бабаларының бабаларыннан ук сакланып килә. Хәзергә тумарлар, алтын-көмештән булмаса да, иләми киптергән тире генә түгел, яхшы кыйммәтле күннән, буяулары ачык. Мусаның:

– Затлы чималдан ясалган икән, – диюенә каршы:

– Фабрик малы белән эш итәм, – диде оста, мактанып.

Хатыннар ягында – «Эпчи жак»та – Айжиның торган саен ныграк ыңгырашканы, кендек әбисенең борчулы киңәшләре ишетелде. Эр тарапта¹² кайсы нәрсә кайгырткан жиңгәчәләр, кыз туганнар барысы да тын калды, кирәгә буйлап салынган киезләргә барып утырды. Һәммәсә көтә иде. Йөзләреннән Муса кебек үк борчылганнары күренеп тора. Хатыннар ягын бүлеп алган шымшыны¹³ күтәрәп, туры аңа караган кендек әбисе, ым кагып кына, Мусаны үзләре янына дөштә... Ярдәмгә вакытында кайтып житкән алайса. Ир борчылып, кабаланып, хатын-кыз ягына атлады.

Хәзер боларның барысы да артта калды. Төндә кисәк исеп куйган жилдән өөрмәле буранга әйләнгән иде. Инде ул булмагандыр да кебек. Аның турында тәртипсезләнеп калган каралты тирәсә генә сөйли. Яңгырның эзләре беләнә әле. Жирләр кибең өлгермәгән. Дөньяга яңа жан аваз салган тынгысыз төн күңелдән бөтенләй үк китмәсә дә, яңа көн башланды инде. Мусаның уллы тормышы башланды! Шулкач киртәләргә киезләр элөп йөргән Токтобусуның аяз күк йөзедәй ачык тавыш белән жырлаганы ишетелде:

Без, без, без идөк,
Без уника кыз идөк,
Без оялчан кыз идөк,
Без хөзмөтчән кыз идөк...
Кирәк булса, уйнадык,
Тирмәбөзнө жыйнадык...

Эти кеше күз читләре белән генә елмайды. Агасының өөндө сөгезенчө бала булып дөньяга килгән Токтобусунга, һич югы монысында кыз туу тукталсын дип, Муса колагына ятышсызрак исөм кушканнар иде. Инде чәчбиләрнең саны уникагә житте. Токтокызы да, Бурулгүлө дә бар... Борылмый гына бит кызларга тәкъдирнең мәрхәмөтлө юлы!

Мусаның менә беренчө баласы ук ир углан булды. Хатыны Айжи белән алдан ук малай туса, Бөшө, диярбөз, кызга Акылай кушарбыз дип сөйлөшкәннөр иде, ул телөгәнчө, хатыны уйлаганча, егөт-мөргөн туды! Кыз

¹² Эр тарап – ирләр тарафы.

¹³ Шымши – чий агачыннан ясалган циновка.

туганнары, кодалар-кодачалар жәмәгатенен «Аййөзле» исеменә «Акыллы ай» бик ятып тора дип хупласалар да, дөресен әйткәндә, Мусаның башта Кызгалдак¹⁴ кушасы килде. Исемнең хатыннар күңеленә хуш килүен теләүдән битәр, талаа аймактарын¹⁵ бизәгән ал гөлләргә бервакыт үлеп гашыйк булган иде ул. Аннан каенатасы:

– Күйөө бала¹⁶, бабалар гадәтенә күрә, жәэнгә¹⁷ Айжинекенә берәз булса да, охшашлы исем кирәк, – дигәч, каршы төшмәде, ризалашты – Акылай исеменә килеште.

Мусада әйткән сүзен сүз итү дә бар иде. Үз атына артык ук тартмаса да, мулла күңеленә артык якын тоелмаячак Бешедә алай да нык торды. Инде ике исемгә дә бик ияләнеп беткән иде. Бәхетә нәп-нәкъ үзе теләгәнчә булды! Балалары туып кына торсын, кыргызда исем Ыссык-күлдәге балык кебек күп. Әле аяк арасында Жыргалы да йөгәрер, Айшаны да, башкасы да... Кызларны аеруча ярата ул! Тик менә... жиде атадан ук килгән уйча... башта малай туса – бәхет инде!

Айжинык көмәнә барлыгы беленгәч, Муса көтүләрне карышкарлардан¹⁸ саклаучы этнең көчеген сатып алган иде. Кичә генә шуның колакларын кисте. Мәргән угылның тәпи атлап киткән чагына бүрене жиңәрлек эт бик тә шәп бүлөк булчак. Аңарчы ул аны мал сакларга да, хужаны якларга да, ауга йөрергә дә өйрәтер. Хатыны:

– Әй син, безнең инде сарыканчыгыбыз¹⁹ бар бит, – дисә дә, Муса, юк, малайга этнең шәбен – алабай алабыз, дип, каршы төште, югыйсә Ашым бүрене бер ташланудан өзеп атардай эт иде. Аңа исемне Муса үзе куйды, бу кушаматның «кисәкләргә өзгәләүче» мәгънәсен бала чагыннан белә иде.

Сарыканчыклар да начар түгел, тик Ашым – ана эт. Ана этләр ел да бала таба, аларга яңа ия эзләргә кирәк, юк итәргә кул бармый. Хәзер инде бигрәк тә шулай булыр... Ата сарыканчыклар инкүлектәге көтү тирәсендә болай да житәрлек. Аларының хәзер хужасы бар. Ир балага үз эте, үз мылтыгы, үз тирмәсе, таулар итәгендә үз болынлыгы кирәк! Муса боларның һәркайсына ия, тик әле улы гына юк иде. Инде Бешесе дә булгач, хатыны ана зурлап, әтисе, дип дәшәр! Ә бит үзеңкеке генә булган хатын да бик мөһим икән!

Чон атасы²⁰ Женишбек Мусага, зәгыйфь кыяфәттә туганга, уңга таба китәр дип, Оңгал кушарга теләгән. Казаннан дин таратырга килгән бер мулланың аларда кунаклап яткан чагы икән. Шуң бар кеше бик хөрмәт иткән адәм, нәсел-нәсәбегездә мөселманлык көчәер, әйдә, улыңа берәр пәйгамбәрәбез исемен бирик, дигән. Дингә артык исе китмәсә дә, ата-бабаның борынгы йолаларын ныграк тотса да, кунакны рәнжетәсе килмәгәндер инде: менә ул Муса булып киткән. Әлегә сәламәтлеге дә, тормышы да ару гына. Тфү-тфү, әйткәнемне җил алсын, алга таба да шулай булсын, заманның бик болганган, һәр нәрсәнең кирегә киткән чагы.

Урыс-баскакның күзе алар иленә ныклап төшкәнче, Ала-Тоо инкүлекләрендә ничәмә-ничә көтү тоталар иде. Исем-исем дисен дә... жиңү

¹⁴ Кызгалдак – лалә, тюльпан.

¹⁵ Талаа аймактары – дала аймаклары – дала жирләре.

¹⁶ Күйөө бала – кияү бала.

¹⁷ Жәэн – онык, кыз баласы.

¹⁸ Карышкар – бүре.

¹⁹ Сарыканчык – бүре буучы этнең сары төстәге төре.

²⁰ Чон-атасы – бабасы.

сөйгән, бар нәрсәдән табыш тапкан Женишбеккә дә, кызыллар түрәлеккә килгәч, исеме бер дә булышмады. Булган малының яртысы да калмады. Жирен кычкыртып таладылар – арык сугарган иң яхшы кырларын тартып алдылар. Уналтынчы елны, кыргызның бар байлыгы сугышка жыела, үзе ач кала, уллары хезмәткә алына башлагач, күтәрелеп тә караганнар иде. Каршы төшкәннәрнең берсе дә юк хәзер. Манаплары-биләре дә, ярлы-ябагасы да. Яхшы гына тормышлы Усубалылар исән менә... Берәз байлыклары да исән... Булышкан була түгелме соң инде исеме?!

Бу заманда, сәвитнекеләрдән түгел, аткаминерләрдән²¹ дә исем генә йолып кала алса... Ә бит элегрәк мин кем дип йөргән егетләр Женишбек яныннан китмиләр, әллә кайдан сәлам биреп узалар иде. Хәзер һәркайсының үз тормышын жайлыиы килә, түрәләр каршында ыру хакын хаклауны алга куйган кебек тоелсалар да, моны байлар малына өметләнә, үзләренә өлеш чыкканга гына кайгырталар.

Таулар сөйсә дә, Усубалының ата-бабасы ук утрак тормыш белән көн иткән: арыгы булган, жир эшкәрткән, ашлык, үзенә житәрлек кенә булса да, жиләк-жимеш үстергән. Дөрәс, моннан артык файда күрмәгән. Табышның төп өлеше көтүдә йөргән малдан килә, әмма икмәксез дә яшәп булмый. Картаеп, сакаллары агарган, йөреше әкрәнәйгән, гадәттә, тирмә ишеге төбәннән ерак китмәгән, таягына таянып, челем тартып, шуннан тирә-юньне күзәтеп утырган Усубалы картның да, әле яшьләргә артык бирешмәгән атасы Женишбекнең дә күңелләре һаман – дала бөркетенекә. Язын-жәен, эшләрен байгуш-тыйынгытка²², энәкәшләренә калдырып, жәйләүләрендә торып кайталар алар. Хәзер дә әнкәсә белән ыргылып аккан киң сулы Чок-тал буендагы иңкүлекләрдә көн итеп ятышлары.

Муса бүген үк барыр, сөенчә алыр. Кендек әбине ризалатасылары бар, шуннан бер матур гына кузы алып төшәр – суйгач, кабыргасын, тиресен аңа бирер. Башка күчтәнәчләре дә житәрлек. Измә өйдәге абажада²³ яңа пешергән бавырса, бик тәмле тозлы корыт²⁴, мүмбәргә²⁵ тутырган махан-казы, чучук²⁶, кадерле кунакка гына куела торган бал көтә кунакларны. Эченнән баш ватсын, ниләр алып китәрмен Муса йортыннан, дип хыялланып йөрсен. Баласы да, хатыны да исән калгач, бүләкне кызганмый да кызганмый инде.

Өле кендек әбисенә аларда торасы, улын явыз албастыдан, хатынын чирдән, өзлегеп китүдән саклайсы бар. Их, Муса мәче башлы ябалак тотып кайтырга өлгермәде. Албастыны түгел, башкаларын да куркытып качырырга булдырыр иде ул. Кычкырса, андый кош сабый бала кебек үзәк өзгеч, күңелгә шом салырлык тавышлар чыгара.

Тирмәгә кергәндә, бәби туышка матурлап агартылган зур йорттан кичтән пешереп куйган шулпаны алып керергә онытмаска кирәк булыр! Хатыныча әле башка нәрсә бирергә ярамый, дигән иде кендек кискән Шайыркул кортка.

²¹ Аткаминер – аткаминерләр – башта гади дала халкы белән идарә итәргә тырышкан, ыру исеменнән эш йөрткәннәр, соңрак сәвит битлегә япкан активистлар.

²² Байгуш-тыйынгу – байгыш (мескен) – ялчы.

²³ Абажа – ризык сандыгы.

²⁴ Корыт – киптергән сарык сыры.

²⁵ Мүмбәр – эчәге.

²⁶ Чучук – чужык – тутырма.

Балчыктан салынган йорты түгел, таш сарае булса да, кыргызга киез өй кирәк. Урыс хужа булгач, гадәтләр китә, дип кайгыра Усубалы карт, артыннан ук, әле дә ярый кыштакта аны куюдан тыймыйлар, дип сөөнә. Мусаларның, агаларының тормышы – шуның эчендә. Измә кирпечләрдән төзелгән йортка жәен балаларны гына, анда да төннәрен эссерәк, һавасызрак чакта гына кертәләр. Үзләре кышта шунда тора торуын. Усубалы карт, укымышлы адәм булганга, зур файда биргән иңкүлекле, мул сулы тауларны яратса да, даими күчмәнлекне сөймәде, кыштакта яшәде, кан-кардәшләренә тормышы белән идарә итте. Базарына да атында ул чапты, читтән килгәннәрне дә ул кунакка алды.

Бервакыт шулай Мусаны Тамга базарына алып барды. Анда төрле кирәк-ярак була, бер әйләнәп кайтыйк әле, диде. Яңа жабага-калпак²⁷ кигән Мусаны алдына гына утыртты да, ат өстендә киттеләр. Авылга кергәч, сүлпәнрәк атлаган, инде юыртмаган атта кәпрәеп барган булды шул чакта. Өтисенә улы, имеш! Нинди шәп киенгән! Татар малайлары көнлөшәп калсын әле!

Тамганың туп-туры салынган урамы буенча ике яктан көмеш тирәкләр утыртылган. Әле кечкенәләр, ныклап үсеп китмәгәннәр. Йортлар нык, матур икән. Урамда бала-чага да күп. Берсе дә Мусадан начар киенмәгән...

– Өти, кыргыз үй дә кыргыз үй²⁸, дисең, мондый йортларда яшәр идем мин, – диде малай, берәздән татарларның тормышына кызыгып китеп.

– Татар кызына өйләнәсең инде алайса, – дип шаярткан булды өтисе.

– Ө нигә өйләнмәскә?! – диде Муса, авызын бүлтәйтәп. – Өйләнәм дә Ырынбурга китеп, зуррак мәдрәсәдә укып, мулла булам мин!

– Таяк жейсин²⁹, – дигән булды өтисе. – Мин сине атаңны ташласын өчен укырга бирдеммени?!

Муса аның юри – улын чынында да үзеннән ерак жибәрергә теләмәгәнгә айткәнән белә иде, шуңа күрә тагын үзенекен сукалады:

– Мулла булам да зур калада торам. Казандамы, Мәскәүдәмә!

– Атандын башы!³⁰ Мәскәү – урысныкы, Казанның үз мулласы да житкән!

– Алайса шуннан татар кызы алам да монда кайтам.

– Булды-булды, кайтырсың, – дип, сүзне туктатты Женишбек.

Барасы урынга килеп житкәч, өстеннән төшәп, атны бер карт тирәккә бәйләделәр. Агачта карга булган икән. Мусаның беренче генә кигән колпагына кәкәй итмәсенме?! Әле генә өйләнәм дип тарткалашып барган «жөгет» кычкырып елап жибәрде. Өтисе:

– Их син, татар кияве, – дия-дия, малайның баш киemen чистартты. – Борыныңнан су кипмәгән, инде өйләнмәкче буласың. Башны балта гына бозмый ул, маңкалы акыл да боза.

Малай тагын да ныграк елый башлады, өтисенә сүзләренә хәтерә калды.

Жинешбек сүзне матур якка борды:

– Борынгылар, «биздин колго да карга чычар»³¹ дигәннәр, байыйбыз инде алайса. Башыңа миннән колпакның яңасы булыр.

²⁷ Жабага-калпак – ябага (жабага) – калпак, йон өс һәм баш киemenә.

²⁸ Кыргыз үй – тирмә.

²⁹ Таяк жейсин – таяк ашарсың (жыарсың), кирәгенне бирермен мәгънәсендә.

³⁰ Атандын башы – атаң башы, ахмак баш мәгънәсендә.

³¹ Биздин колго да карга чычар – Безнең кулга (татарда «башка» варианты да бар) да карга тәрәтләр.

Малай, алдамый микән, дип, атасына күзләрен кысып, бик сынап карады. Бер дә ялганлаганга охшамаган.

Аннан әтисенә тагын үпкәләде Муса, татар кияве дип үртәүне бер дә куясы юк икән:

– Кияүләп тә йөрисең бар. Әниң бизәгән колпак янына базардан алган шәп бер аяк киеме дә.

Тамгада, чыннан да, әтисенә эшләре унды бугай. Бик яхшы кәеф белән кайтты. Мусага болгар итеклар дә тәтеде. Анысын әтисе һич кенә дә ялганлап әйтмәгән икән.

Хәзер менә шул сәфәр исенә төшсә, көлә генә Муса. Юкка тарткалашкан да инде. Аның Айжие татар кызларыннан бер дә ким түгел. Эшкә дә булган, сүзгә дә. Ир-атларны ат өстендә дә уза ул! Укыган кызлар эшкә дә, гади тормышка да ярамый, дигән сүзләр йөргәч, аннан нинди хатын чыгар дип, бик кайгырган иде Муса. Чок-Талда әле хатыннарның аннан да шәбе юк! Кулы эшкә ятып тора, сөйләшүе күнелгә ятышлы. Житмәсә, матур да. Зөһрә кебек.

Мусаның Усубалы бабасы татарлар белән элек-электән аралашкан кеше иде. Ул тиреләрен, яхшы түли, алдамый дип, Каракол сәүдәгәре Кәримовка илтергә гадәтләнде. Хәзер менә ул якка юллары өзелде. Картайды чон атасы. Кулыннан эше төште. Кирәкле киңәшен генә бирерлек әле үзе. Ул Ыссык-Көл буйлап йөргән баржа-баркаслар да – татарларныкы, ди иде, соңгы вакытта алар күзгә күренеп кимегән сыман тоела.

Караколда шактый икән татарлар. Бабасы, сәүдәгәрләре генә дә анда йөзләптер, ди торган иде. Шулайдыр. Үз урамнары, мәктәпләре дә булгач, аз түгел инде! Шулкадәр ерак илләрдән килеп, монда ныгып кал әле! Алай дисәң, әтисе Мусага, бабаңнар кытайлар янында ук көн иткән башта, ди. Аның ул жирләрдә булганы бар, имеш. Бардыр, тау аркылы юллар күп. Күпләр йөрәп тора, алыш-биреш итә. Мусаның менә анда барганы булмады.

– Элек яшәгән йортларын кытайлар бимазаламаса, төрakilәр бөтен дөнья буйлап таралмас иде, – диде ул бервакыт әтисенә, алар хакында аның мактап сөйләгәннен ошатмыйча.

– Ыру сугышчан булуы, үзе өчен тырышуы белән көчле ул. Кытай үзен кайгырткан!

– Башка бер вакытта безнең халык турында да, бөек тә бөек, дисәң, үзеннән дә бөекне таратучылар бар икән!

Татарның күпмесе шул Кытай аша килгән ләбаса кыргыз жиренә. Алар көн күрсәтмәгәнә. Сәүдәләре чит якта кирегә киткәнә. Диннәре кысылганга. Бер куган жиргә яңадан кайтып та бәхетле була алмый икән бу кеше дигәнәң. Кыргыз илендә үзләрен ничек хис итә икән татарлар?.. Менә без аларны хөрмәтлибез кебек тә. Аларга да шулай тоеламы бу?.. Әллә Казан ягын, Ырынбурны, башкасын – нәселләренәң соңгы туфрагын сагынып яшиләрме?

Мусалар, әтисе Женишбекнең танышлары булдымы, бер өйгә керергә уйладылар. Ишекләрен озак кагып та, эчке яктан жавап ишетелмәгәч, китәргә борылганнар иде, өлгеләре ачык тәрәзәдән бер карчык башы күренде.

– Сәламәтсезме! – диде аңа Женишбек, хәл белеп.

Карый аның сәламен алды да:

– Атыңыз ким болот?³² – дип сорады.

– Сиз ким?³³ – диде аның сораына каршы сорау белән этисе. Соң, исемен айтса, ни була инде дип уйлады Муса. Карчык Женишбек күрергә теләгән адәмнең әнисе икән.

Габдулла агай базарга чыгып киткән, имеш.

Этисе ишегалдын күзеннән бер кичергәч:

– Әйдә, улым, китик, – диде. Ул тагын нидер әйтмәкче иде, әмма шул арада ишектән бик матур кыз килеп чыкканын күреп тукталды. Әбисе кызга кунакларны этисе янына озатып куярга кушкан икән. Женишбек аннан да исемен сораган булды.

– Зөһрә, – диде кызчык. Аннан, әллә чыннан да шулай булганга, әллә чит кешеләр белән артык күп сөйләшкәргә теләмәгән, бәлки, ярамаганга:

– Мен кыргызча сүйлөй албайм³⁴, – дип өстәде.

Муса, кыргызча аңлайдыр, тик кайтарып жавап бирергә кыенсынадыр, дип уйлады. Олылар үзләренекен гәпләшкәндә, сөйләшкәргә жай чыгар эле, дип, күчеленә беркетте.

Зөһрәне Муса кызыксындырмый иде бугай. Желт-желт атлап, урам буйлап киттеләр. Малай юлда гел кызны күзәтте. Зөһрәнең кап-кара чәчләре, баш түбәсеннән икегә аерылып, чәчүргечләр кушып, толымнарга үрелгән иде. Бездә чәчен болай киленнәр-хатыннар гына жыя, дип уйлады малай. Булса булып. Зөһрәгә башындагы чәчкә-калфагына толымчыклары да, чигә бөдрәләре дә шундый ятыша. Бизәкләп эшләнгән күн башмаклары да, бөрмә итәкле күлмәге дә бик матур! Йөрешләре житез – гүдәсә тау кәжәсенеке кебек жиңел!

Базарга кадәр сөйләшми барсалар да, өйгә чәйгә кайткач, Зөһрә күзеннән юкка чыкса да, малай күчеленә ул шул чакта онытылмаслык – нык кереп утырган иде. Еллар узып, инде чынлап дуслашкач, Мусаның күз алдына кыз гел беренче күргән сурәттә килде. Әле дә булса төшләренә сабый булып керә, бергәләп, үзләренекен йорт янында уйныйлар, Ыссык-көл комлыкларында йөгәрешәләр, куышалар иде.

Татарлар урысча бик яхшы сөйләшә икән. Габдулла абзасының базарга килгән урыслар белән үзләреннән дә оста тарткалашуын күргәч, Муса шулай дип уйлады. Этисе Женишбек тә яхшы гына сукалый югыйсә, бабасы да күпмедер белә. Алай да әллә кайлардан бу жирләргә кадәр юл тоткан татарлар кебек түгел. Мусаның урысчасы хәзер дә ипи-тозлык кына. Бабасы, хәлфә чакыртып, өендә генә өйрәткән иде аңа, тормыш итәргә ул кадәр дә ярап куя.

Татар кызына өйләнәп, мулла булып китмәсәң дә, сәүдәгә яхшы буласы иде, Муса күчеленә кергән ул уйны онытырга тырышты. Тормышы болай да ярыйсы. Шөкер итәргә кирәк.

Күзә төшкән татар кызы бар иде шул, бар иде яшьлегендә. Атасына, Габдулла агайның Зөһрәсен ярәшик, дип әйтергә кыюлыгы гына житмәде. Ул инде күптән кияүдә. Муса башкага өйләнәп ялгыштым дип уйламый уйлавын. Телләр якын булса да, гадәтләрнең кайдадыр охшашса да, шактый аерылганын яхшы күрә. Урыс арасында озак гомер иткән татарлар

³² Исемегез кем була (исемегез ничек)?

³³ Сөз кем?

³⁴ Мин кыргызча сөйләшә белмим.

туганнарына да урысча яши кебек тоела, шуна күрә өйләнәм дип, сүз катарга йөрәге житмәде бугай аның.

Татар кызы атта чабармы? Көтү көтәрме? Елның-елына тау иңкүлекләренә китеп, мал карап жәйләрме? Үз-үзенә шундый сораулар бирә иде Муса, күңеленә Зөһрәгә өйләнү уе килгәндә. Житмәсә, татарларның кызлары да белемле. Кыргызның алар кебек укыганы әлеге эшлөргә артык атлыгып тормаганда, иренен һәр теләгенә сүзсез буйсынмаганда, татар кызы гаиләдә үзен ничек тотар? Матур тормышта, иркәрәк үскәннен, малайлар кебек укыганның яңача, шәһәр тормышы белән яшисе килә. Бай кияү, тиң ир тапмаса, кайда инде һәр кызга андый тормыш?!

Элегрәк чеченә калфак кадап, каюлы ак күлмәктән, кәжүл читекләрдән йөргән Зөһрә турында уй белән башын катырса да, соңрак аңа бәйле хыялларын куды, татар кызына өйлөнүне чыңга ашмаслык бер нәрсә саный башлады Муса. Берәздән, сирәгрәк очраша башлаганга, аралары да ерагая төшкәч, аны уйлауны киметте, тора-бара онытты диарлек, чөнки Зөһрәгә тартым Айжины күрәп алды да ихластан яратты. Гомерлек юлдаш итәр өчен аталарына әллә никадәр калым түләде, кыз туганнарына, үзенә затлы киёмнәр, үкчәле итекляр алып кидерде. Аның Айжины сайлаганына туганнары арасыннан егет күңелендә башта кем булганны тойган беркем дә аптырамады: «Ай йөзле» үз сылуы да, ак чырайлы Зөһрә дә бик тә, бик тә охшашлар иде шул...

Усубалы карт элегрәк умарта тоткан. Ул аларны татар туфрагыннан, бик ерактагы Нократ елгасы буеннан күченеп килгән Хәмидулла байдан сатып алган, умартачылыкка да шуннан өйрәнгән. Әллә чирләп юкка чыгып беттеләр кортлар, әллә бу эшне элегрәк үзенекә санамаган атасының алар белән мәшәкәтләнәсе килмәде, инде югары жәйләүдә берничә баш кына калды.

– Якындагы кашлан³⁵ башына төшерик тә кортларга ризык булырлык чәчәклә үсемлекләр утыртык, – дип караган иде дә Муса, бабасы кулгына селтәде.

– Балның затлысы, кыйммәтлесе төрле чәчәктән жыела, язда ачылып-шәбәеп, соңрак қояш эссесеннән терелмәслек булып қорыган үләннәрдән түгел. Гомер бакый тары утырткан жирне нәрсәгә үзгәртәргә? Балны кортлар кайдан да жыяр. Кышлакка якын ашлык жире бик кадерле, ташлы каткан туфракны рәткә керткәнче, күпме кеше китмәнләгән, булмаган сүз сөйләмә! – диде.

Әллә кайларга китте бу уй. Өйдә көтеп тормыйлар микән? Юктыр. Анда хатын-кыз да житәрлек. Бешене чүпрәккә төргәннәрдәр, әнисе хәл тапса, татлым минем, көчегем минем, дип сөядер. Муса тирә-ягына күз йөртеп чыкты. Ул менә эткә исем эзләп тормаган, токым атын гына кушкан иде. Мондый тәпәтләр³⁶ күп сөйләшкәнне, хужаның ялагайланып, төчеләнеп эндәшкәннен яратмый. Хужа:

– Алабай, бире кил! – дип кычкырды. Тавыш-тын ишетелмәде.

Соңгы вакытта мал суелмады. Эткә ни эчәге, ни үпкә эләкмәде. Үзләренен дә бу арада гына көтүлеккә барып, куй алып төшәргә вакытлары табылмады. Хәзер менә малай тугач суясы да суясы! Ир балага икене суясы, диләр дә, әле икесе дә житмәс!

³⁵ Кашлан – калку жирдәге кыр.

³⁶ Тәпәт – кыргызда дебә эте, ягъни түбә (тәпә) эте сүзләреннән ясалган, тауларда яшәүче эт мәгънәсендә.

Жидегүлгә дә тирмәләрендә утырган каенанасы белән каенатасыннан бүлөк тигән дә тигән инде. Бактыгүл – Женишбек аксакалның беренче хатыны – байбшә³⁷. Мусаның токол³⁸ булган үз әнисе якты дөньяда юк. Ин олы дигәне менә яши... Муса аннан гомер кызганмый. Ул аны бала чагында кыерсытмады. Үзенекеләрдән аерып, ризыксыз калдырмады, япа-ялангач йөртмәде, авыр сүз белән күңелен рәнжетмәде. Тапкан әнисен юксынып кына әйтүе. Ходай карый аялга³⁹ да озын гомер бирсен, улына да, шул улны аңа бәхет сыман китергән хатынына да!

Мусаның Айжигә сөенче бүлгәгә әллә кайчан эзер. Битләреннән үбеп:

– Татти махаббатым, Айым⁴⁰, – дип, матур сүзләре белән күңелләрен рәхәтләндереп бирер ул аларны.

Айжи бервакыт Мусаның:

– Син мине яратасыңмы? – дигәнәнә каршы:

– Мен сени иттей жакшы көрөм, – дип жавап биргән иде, чиксез ярата, эт дәрәжәсендә ярата, имеш. Ә бит хак сүзләр. Ирне, бигрәк тә чабанны, мәргәнне эттән дә ныграк кем сөяр, кем яхшы күрер?! Мәргән өчен дә ул шуңа күрә бик кадерле.

Мусаның әле генә диярлек туган сасыгына⁴¹ да бүлгәгә эзер. Бер ыргылса, теләсә кайсы бүрене өзгәләп атачак эт булачак әле Алабай тора-бара, дип уйлады ата кеше.

Кендек әби баланы, чир-мазар йокмасын дип, тозлы суда юып калган иде, хәзер теләкләрен тели-тели, ирененә май ягадыр. Муса берәз тышта йөрергә, малларны карарга булды. Кашаада⁴² дүрт яшылек дөясә, биштәгә аты, ике яшәтгә куе бар аның. Олы малларга терескән бирергә, су эчерергә кирәк. Сарыкны да онытырга ярамый. Ашамаган малда өмет юк. Койрыгындагы мае гына да ничә кадактыр! Анысын малайның яше тулышка суярлар.

Өй янындагы хезмәткә кирәгә булмагач, башка дөяләре тауларда иде. Бер-ике арыграк сыеры бар, алары да шунда. Ризыкны анда гына хәзерлиләр дә, Муса атында барып алып кайта. Инде берәрсен үзләре янына төшерерләр, балага сөт берәздән – әнисенеке генә житми башлагач – тамагына савыккач – көн дә кирәк буласы.

Кыргыз этсез дә, атсыз да торалмый. Муса давыл вакытында, исәрләнеп, котырынып китеп, Ортай кашаадан качып китмәсен дип, бик курыккан иде. Инде менә аңа карап:

– Бичара айбан⁴³, сана жаныбардан⁴⁴ йаман болдо гой, – диде.

Муса Ортайда Чок-Тал артындагы борынгы курганнарда барып килергә, бабалар рухына дога кылырга ниятләгән иде. Күңелен давыл жәфалаган атны кызгану тойгысы биләде, әллә шуңа печәнне генә азсынды, башына ашлык тутырган торба⁴⁵ элде. Ортой моңа сөенгәндер. Жембаштыктан⁴⁶ солы алганда, авызыма күбрәк керсен дигән кебек, башын чөеп-чөеп

³⁷ Байбшә – баш, олы хатын (байбичә).

³⁸ Токол – яшь хатын (тукал).

³⁹ Аял – хатын.

⁴⁰ «Татлы мәхәббәтем, ханым-эфәндем» мәгънәсендә.

⁴¹ Сасыгы – «сасы» сүзеннән ясалса да, татлым мәгънәсендә яратып әйтү сүзе.

⁴² Кашаа – аркылы такталар, киртәләр белән әйләндереп алган урын (кашага).

⁴³ Айбан – хайван.

⁴⁴ Жаныбар – жанвар.

⁴⁵ Торба – атка ризык бирү өчен махсус капчык.

⁴⁶ Жембаштык – жим башлыгы – торба.

жибәрде. Бераз ашаганын көтеп торгач, дирбияләрен алып килеп атны иярләде, аннан атланырга чамалап:

– Ортай! Чок! – дип чүктерде, тик, башына икенче уй килеп, атын янадан бастырды да, кулындагы чыбыркысын култык астына кыстырып, агаларына таба атлады. Анда кияүне кызының хәлен белергә килгән дә китми калган каенатасы көтә иде. Аны күрми каядыр китәргә яхшысынмады.

Муса, башын иеп, өйгә керде. Киергедән кергәндә, иелмәс башың иелә, дип уйлады эченнән. Ул каенатасын бик хөрмәт итә, болай да ияр иде. Бөтенесе аның кергәнән көтеп утырган, ахрысы. Ни әйтер бу, дигән кебек, Мусага текәлделәр. Ул иң алдан өлкәннәр янына килде, ике куллап сәлам бирде. Муса каенатасын бу килүендә күрмәгән иде әле.

– Вәгаләйкемәссәлам, – диде киявенен сәламенә каршы Кунанбай карт. Аның атасының бабалары, казакътан чыгып, башкалар белән кушылып, Мусалар ыруында кыргызлашкан бер адәм иде. Таза калын гәүдәсеннән куйның симезен сөйгәнә күренсә, бохар алачасыннан тегелгән ефәк бишмәте Усубалы картларга тиңлеген сөйләп тора.

– Кияү, кызыбызның сәләмәтлегенә бик сөендек, Жидегүлнең күңелен күрерлек бүләкләрне бирдек. Инде дә мәргән-жегеткә дигән нәзеремне үтәмиңә ярамас. Ирләрнең: «Эркек болсо кулуну, энчилейин балама»⁴⁷, – дигән тугры сүзе бар, бер яхшы токымлы тайны мин оныгыма бүләк итим әле, – диде. – Аннан берәр куйко шумкарымны⁴⁸ да бирермен. Катын ишин билет, эркек кушун билет⁴⁹.

Муса бабасының әйткәннәренә бик сөенде. Каенатасының юмартлыгын белә, иллә дә мәгәр моны ук көтмәгән иде. Башкалар белән кушылмаган, нәселле – таза шоңкарын бирсә дә, кара лачынын кызганмаса да, бик тә, бик тә риза буласы иде кана. Ул иң яхшы ау кошларының биш-алты дөя бәясә торганын белә, ник белмәсен. Каенатасының бу кошы аннан да кыйммәтрәк дип уйлады. Рәхмәт сүзләрен бер-бер артлы тезәсе урынга, уңайсызланып:

– Бөркетләрнең кайсы да ярар иде әле, тынар булса да, кара куш та...

– Дала бөркете тауларда аучылык итмәс. Далада да бу эшкә осталыгы чамалы. Юкка гына, «кара куш кардына карайт, шумкар чабытына карайт»⁵⁰, димәгән борынгылар. Улың үзең кырык елгы китерсен!

Кырык елгыны калымга шушы авыр елларны да бирерлек иде әле Муса. Алдагысын менә кем белә... Калымны алу-бирүдә түгел хикмәт. Үз бәхете белән туган булсын баласы. Шул бәхетенә кызыгучылар, гомерен тартып алуучылар булмасын.

Муса шулай уйлады. Каенатасы сүзләреннән күзенә яшә килде. Үзенә ау кошлары да житәрлек иде югыйсә. Алар кадәр яхшы өйрәтелгән кошлар башка беркемдә юк. Алай да, бүләкнең бәһасеннән битәр, шул кыйммәтендә чагылган – үзенә күрсәтелгән хөрмәте мөһим иде.

– Үзеңнең иң яраткан кошыңны бүләк итәсен бит... – дигән булды ул.

– Баламның баласы – минеке дәдер бит, кияү бала, аннан бернәрсенә дә кызганмыйм. Угылларны да таена карап⁵¹ бәялиләр. Үзең дә, балаң яман ягын күрсәтсә дә, яхшыга тартса да, әнисе ягы шундый булгач, диярсен.

⁴⁷ Колын ир женесеннән булса, аны улыма бирермен.

⁴⁸ Куйко шумкар – шоңкарның кыйммәтле төре.

⁴⁹ «Хатын эшен белер, ир кошын белер – хатын йортны карый, ир аучы була, кошын карый» мәгънәсендә.

⁵⁰ Бөркет корсагына карар, шоңкар табышына карар.

⁵¹ Таена карап – ана ягыннан нәселенә карап.

Муса көлеп жиберде:

– Кыргызның да, казакъның да шундый сүзе бар: «Жаман тайын тааныбайт»⁵².

– Кыргыз ана ягын да хөрмөтлөр. Ул оныксыз эт тә, хатынсыз үгез дә түгел. Жээнәң булмаса, таең юк, таең булмаса, жирең юк, илең юк.

– Анысы шулай, – дип килеште Муса. – Юкка гына мин сезнең нәселдән кыз алдыммыни?! Миңа угыл бүләк итәрлек кыз!

– Кызны сатып алалар, малайны табалар аны. Менә мин сиңа малай таба торган кыз үстөргәнмен. Калымың эрәм китмәгән.

– Кайын атам, инде оныгыңнан куркып торырысың. Ул тезеңә житкәч, табыныңнан теләсә кайсы ризыкны сорар, билеңнән булгач, жәйләвендөгә теләгән атын сайлап алып. Борынгылар жээн килгәнче, жиде бүре килүе дә яхшырак дип санаган.

– Анысы шулай. Оныгын үз итмәгән – калжа түгел, этлөргә ташланачак сөягән дә кызганыр. Син болай алдан куркытма әле. Чаптар атларым аңа калмаса, кемгә кала? Кыргыз кебек, тууга ук даладан ризык эзләгән – тибенеп үлән тапкан тәбәнәкләрдән⁵³ кем жигүле, ияргә күндәм ат ясый?

Икесенә дә әле тәпи дә йөрмәгән бала турындагы хыяллар рәхәтлек бирде. Кунанбай Мусаның күчеленә хуш килгән сүзләренә сөенүен белдереп, аркасыннан какты. Аннан, сирәк сакалын сыпыра-сыпыра:

– Кияү бала, улың тугандамы, тугачмы, иң тәүдә ни күрдөң? – дип сорады.

– Төн буге ком бураны котырды, ул туктаганда, бала да туды, – диде.

– Алайса угылың Буранбай булып, – диде каената.

Муса Кунанбайның сүзеннән өнсез калды, тынсыз калды.

Кызы Айжи белән ничәмә-ничә төннәр Беше куябыз дип хыялланып чыкканнар иде...

Казан мулласы да сайлаганына килеште бит. Исем куярга килеренә ризалыгын да бирде. Кыргызча бу атның тагын нинди мәгънәләре бардыр, иллә дә мөгәр борынгыларның урман кешеләрен шулай дип йөрткәннәрен беләм, үзөбөзчә Беше йә Бишә була икән, ул инде урман кешесен аңлата, диде. Төркиләргә фарсылардан кергән мәгънәсә дә ошады Мусага. Анысы да шуңа якын – яшь карагай дигәнне аңлата, имеш.

Шулайдыр. Муса үзе биш сүзеннәнме, би сүзеннәнме дип баш вата иде. Мулланың әйткән тагын да ошатты. Кыргызның иле анычса – киң дала да, шул даладан башын күкләргә чөйгән Ала-Тоо да, тауларны чорнап алган урманнар да иде. Боларны сөйләү хәзер өлкән кешегә каршы әйтү кебек булчак...

– Соң... ни... без...

Кияү каенатасына ни әйтергә белмичә, әнә шулай берни аңлатмаган сүз арты сүз тезде. Кунанбайның үз уе уй иде:

– Жылдызчаның⁵⁴ әйткәнә хак килде, аны да ризалатасы булып. Үземнән кызыма дигән күлмәклегем, яулыкларым, бер дигән кошмаларым бар⁵⁵. Аларны жентектә⁵⁶ бирермен, бәбигә дә тагын ни булса да салырым.

⁵² Яман әнисе ягыннан туганлыкны танымас.

⁵³ Тәбәнәк – кечкенә колын.

⁵⁴ Жылдызча – йолдызчы (астролог).

⁵⁵ Кошма – сарык һәм дөя йоныннан эшләгән киез келәм.

⁵⁶ Жентек – бала туу уңаеннан якыннар белән генә уздырыла торган кече туй.

Муса каенатасының вәгдәләренә изри үк башлады, аннан шактый тынычланды. Инде бүлөк алгандагы гадәт буенча, сүзләренң иң төчеләрен, иң кирәклеләрен сайлап, боларның барысына да чын-чынлап сөенгәнән белдерде, авыз тутырып рәхмәтен әйтте. Кунанбай бу вакытта кияү йөзәндәге юкка чыгып бетмәгән кызыл тимгелләренә, тавышындагы сизелер-сизелмәс калтыравыкны барыбер ап-ачык тойды. Сәбәбен дә дәрәс аңлады – малай – аның оныгы булса да, Мусаның улы, аның нәселенң дәвамчысы иде. Каената, артыграк әйтеп ташлаганлыгын белдерергә теләп:

– Синәң йортында минекә төп сүз түгел. Горәф-гадәтне оныттырасы килмәгәнә генә киңәш бирү. Жәйләүдә үз атаң белән исемне киңәшәп кайтырсың. Ул ни ди бит әле, – диде.

Муса әтисе Женишбекнең дә, инде дөньяныкында уе бик үк булмаган Усубалы картның да, башка туганнарының да Буранбай исемән ошатаасына шикләнми иде. Бешенә дә яратырлар яратуын... Тик менә... Алар да йола куша, кыз ягын да тыңлау кирәк, дип әйтәчәк.

Исем табу йоласының башка төрлесе юк, диярсең. Муса малаеның төс-кыяфәтен исенә алганы, берәр теләк теләгәнә... Һәрберсе, шуңа сылтап, үзе яраткан исемне кушарга кыстаячак. Вакытыннан алда каршы төшүнең мәгънәсе юк иде. Хатыны да бар бит әле. Матур яшим дисәң, аны бәхетле итәргә теләсәң, бичәң сүзен дә аяк астына салып таптамыйсың. Исемне ул кайтмыйча кушарга өлгермәгәннәрдер, шәт.

Хәзер үк сүз көрәштереп тормаска кирәк тапты Муса. Өйдә көткәннәрен сылтау итеп, кыенсынып булса да, эзер аштан баш тартты да, болай эшләүнең ямьсезлеген белсә дә, күңелен басар өчен генә, борын астыннан:

– Кыштак тулы ике исемле кеше, сезгә – Буранбай булыр, безгә – Беше, – дип мыгырданды.

Кунанбай аның нәрсәдер әйткәнән күрде, ишетеп бетермәде:

– Ни дидең?

Муса башын болгап, берни әйтмәгән кебек кыланды, аннан саубуллашып, ишеккә борылды:

– Мен кетчү маал келди. Баары жакшы болсун⁵⁷.

Кунанбай киявенә күңеленнән ризасызлыгын сизде:

– Борчылма әле, кияү бала, Буранбай аны саклый торган исем булачак ул. Тумар кебек. Борынгыраклар әнә сабийга эт исеме кушкан йә исем белән дәшәп тә тормаган. Безнең ата-баба йөргүк исеменә⁵⁸ дә бары тик матур ат кына сайлаган. Буранбай иллә дә матур инде. Ир балага бик туры килеп торучан. Сөз тапкан исемнең барыбер кирәгә чыгачак.

– Сайлаган – нәкъ шуны биргән дигән сүз түгел, – диде Муса.

– Анысы шулай. Үз күңеленә хуш күрәнгәнне балаңа кырык көн тулгач кушуың яхшырак булмасмы? Мулла чакыртып. Зурлап. Кырык көнгәчә гөнаһсыз сабийның әле исән-имин яшисе бар.

– Әйе, – дип килеште Муса.

– Салам айтып коюң⁵⁹.

Муса аксакал картның соңгы сүзләреннән бөтенләй тынычланып калды. Үз чиратында, гафу үтенгәндәй:

⁵⁷Миңа китәр мәл килде (миңа китәргә вакыт). Бары да яхшы булсын.

⁵⁸Йөргүк исеме – йөргәк исем – биләүдәге исем – вакытлы кушамат.

⁵⁹Салам әйт.

– Мен сизге абдан ыраазымын⁶⁰, – дип, барысы белән инде тагын бер хушлашып, агаларыннан чыкты да Айжиның хәле ничеклеген белешергә үз йортына керде.

– Баглан әле жәйләүдән төшмәгән, – диде ул керә-керешкә. – Малай туганны белсә, йөрәгенә ук булып кадалмасачы.

Ул Жидегүлнең кыз тапмавына эченнән нык кына борчыла иде. Хәзер үзен уллы булуы белән, аннан артыклангандай тойды да туганы каршысында кыенсынды. Бу жәлләүләр, кыенсынулар алай да аның малай туу шатлыгын берничек киметә алмый иде. Уйламый ычкындырган сүзне әле дә ярый башкалар фәһемләп өлгөрмәде. Шуны күргәч, беркемне дә борчымавына, кеше күңеленә тимәвенә сөенеп, йортның түренә узды. Монда бары да үзенекеләр, бары да ярдәмгә килгән кыз-кыркын иде.

Кендек әби инде берәз хәл алган, өйнең бу ягына чыккан икән. Дастархан өсте тулы тәмле ризык. Барысы чәй эчәргә хәзерләнә.

– Улының кендек аты Буранбай булып, – диде карчык Мусага, бар йөзә белән яктырып. – Беләзегенә кызыл жеп тактым, инде яман күзләрдән сакласын. Кендеген киптереп, бөти ясарсыз. Анысы кызларга кушылган.

Муса аптырап китте. Каенатасына ачуы килгән иде, болай да шул ук исемне биргәннәр бит улына. Буран чыкканны барысы белеп торды шул. Буранбай да – матур исем! Ул бит алар өчен генә, якын кешеләре дәшәргә дип уйланылган.

Муса киём-салым салынган сандыктан күлмәк, яулык чыгарды да карчыкка тоттырды:

– Болары – бәбәй чәе бүләкләре. Әле алар гына булмас. Калганы – жепләре, башка чүпрәк-чапраклар жеп чәендә – улымның жиде көнлегендә инде.

Айжи баласы белән үз ягында иде. Әле аңа берни каптырмаганнар икән.

– Үз вакыты белән, кайнаткан сөт бирербез, – диде кендек әбисе. – Хәзердер бит?

Барысы да хәзерләнгән, бар нәрсә тәртиптә иде.

Муса да, башкалар да тынычланып калып, үз урыннарын сайлап, чәй эчәргә утырды.

Кияве яхшылык теләп сабуулашып, үз өенә китсә дә, Кунанбай аның киңәшенә ризасызлыгын аңлады, алай да, ныклап каршы төшмәвен күргәч, Буранбай белән Кунанбайның иллә дә ятышуына, Бешенә дә күңеленә ошап торуына сөенеп, ястык-юрганнар өстенә ауды да гырлап йокыга китте. Ул да бу төнне кайгырып, йокламый чыккан иде.

«Ул туса – олы алтын һәм яхшы кырык атым», – дигән Манас батыр. Мусаның менә малае туды! Аннан сөенче алучы булмады. Сөенчене ул үзе алды. Бүләк тә аның үзенә тиде. Муса улы туган хәбәрне башкалардан ишетсә, шулкадәр зур бүләк бирә дә алмас иде. Каенатасы нәзәргә бер тай әйткән. Анысы да кыйммәт, кадерле аның хәзер. Ау кошы турында әйтәт тә торасы юк.

Жентеккә эзерлекне бүгеннән башларга кирәк. Жәйләүдән тизрәк кузы алып төшсә, алдан ук карынга оозанту – Буранбайның иренен майлау өчен эретелгән сыер мае саласы бар. Анысын жәйләүдә үк эшләрләр. Сыерлар шунда тора. Бала тугач, мүкләк сыерны өй янына алып төшсәләр

⁶⁰ Мин сезгә бик нык ризамын.

дә, яхшы буласы икән. Анысы бүтән көнгә калырдыр. Берәр чабан куып алып кайтып бирергә ризалашмасмы? Көрүндүк⁶¹ белән килгән туганнар гаепләп китәрлек булмасын, калжасын картлар да ашарлык йомшак, пылавын авызда эрерлек тәмле, бала өстенә сибеләчәк бавырсагын мулдан итәргә кирәк. Бәхете тулы, гомере озын булсын Буранбайның! Аны тапкан сөеклесе Айжиның да!

Чәйдән соң атында, таулар итәгенә карап, якындагы жәйләүгә чапкан Муса шулай дип уйлады. Аны менә үз атасыннан ни көтә?! Аны сөендерә дә сөендерә инде ул жил кебек алып барган хәбәр.

Үләннәрнең яшел, сусыл чагы иде әле. Яңа гына төпләнгән иңкүлек күзгә рәхәтлек биреп тора. Атын башкалар янына утларга жибәргәч, чабанчылар йортын узып, этисенекенә таба атлады. Ишекне ачып керүгә:

– Беше! – дип кычкырып жибәрде ул.

Аннан төзәтте:

– Әлегә Буранбай!

– Мен буну түшүнбөй жатам⁶², – диде сандык өстендә хәл алган жиреннән күтәрелеп килгән ата.

– Улым бар, атам, улым! – диде аңа Муса, шатлыгын эченә кире жыя алмыйча.

Карт та сөөнеченнән елмаеп жибәрде:

– Сөөнче китергәнсең алайса.

– Кандайсыз?⁶³

– Яхшы. Изге хәбәр, тик әйдә башта күрешик, аннан сөөнчегә ни бирәсемне әйтермен, – дип, ике кулын сузып, аңа таба исәнләшәргә атлады Женишбек.

Муса, оныгы туганны ишетсә, атам ни бирер дип, баш ватып тормады, ул берәз чамалый иде. Хәзер менә бик беләсе килеп китте.

– Чон бабаңның үз бүләкләре булып, хәзергә минекен ала тор, – диде Женишбек. – Аерым-аерым бирергә уйладык.

Бабай кешенә, әллә шатлыгы зур булганга, эштән арыган арык гәүдәсенә яшылек жиңеллеге килгән кебек күренде. Ни әйтсәң дә, беренче ир оныгы иде ул аның! Кызлар туа тора, оча тора. Ир баланың еракка киткәне дә атасын онытмый, туганнарына ярдәмләшәргә килә, нәселне көчле итә.

Женишбек, егетләрчә жәлт-жәлт атлап, ирләр тарафына китте. Анда сандыклар житәрлек иде. Шулардан яңа ясатканын, зурысын ачты. Инде ни бирер?

– Кил, улым, кара!

Муса, сөөнечен яшерә алмыйча елмаеп, этисе янына барды. Сандык ат жигү өчен кирәк-яраклар, эш жиһазлары белән тулган иде! Ә иң өстә сапалары ялтыратылган мылтык ята!

– Улың мәргәнче булсын! – диде ата, үз баласына сөөнечен аңлатырга шушыннан да кирәгрәк сүзләргә таба алмыйча.

Баба кеше үзенә онык тапкан килененә сәламәтлек, нарасыена озын гомер теләсә, тагын да яхшы буласы иде бит, дип читенсенде ул берәздән, мондый шатлыктан аңкы-миңкеләнгән чакта барысын да уйлап бетерә

⁶¹ Көрүндүк – шул исемдәге бәйрәмгә алып килгән бүләкләр.

⁶² Мин моны төшенмичә торам.

⁶³ Хәлләрегез ничек?

алмагандыр. Әле анысын да теләр, башкасын да. Туйларның алда йөз төрлесе тора!

Муса атасы сүзләренә, бүләкләренә бик тирән мәгънәләр салды:

– Улың үссә – Урымга, кызың үссә – Кырымга⁶⁴, диләр дә... Алай булмасын инде, үз янымда калырлык балалар үстерергә язсын. Йортны сакларлык, безне якларлык ир булсын Беше-Буранбай!

– Атка йөгөргән жирдән сикереп менгән, шул ат өстендә барганда һавадагы кошка тидергән мәргән, диген! Чит жирләрдә бер дә кирәкмәгәнә, башкалар кушканга сугышып йөргән ир түгел.

– Безнең ыру да, кыргыз да сугышасын сугышкан инде. Улыма тыныч көннәр килсен. Шуны бик телим. Бик телим мин!

– Туулган күн кут болсун, бешик боо бек болсун, улым!⁶⁵

– Зур рәхмәт!

Инде тынычлык сөйгән, эшкә артык күңел бирмәгән Усубалы карт белән карчыгы Гүлинсаның, ашны бер казаннан жыйсалар да, үз тирмәләре, ә үз тирмәләре булгач, үз бүләкләре иде. Ул сөенчегә Беше-Буранбайга булып дип, камчы, калта тоттырды:

– Улың атлы, акчалы булсын, кеше алдына ризык сорап бармасын.

Гүлинса картының һәр әйткәнен, мин дә кушылам, шулай булырга язсын дигән кебек ялгызы гелән «амин»ләп торды.

Усубалыдан зур бүләкләр көтмәгән иде Муса. Боларына да бик сөенде. Зур бабасының бүләкләре моның белән генә дә бетмәгән икән:

– Бәби бүләкләре – бәбине тәүге тапкыр күргән көнгә калыр. Жәйләүдә яталар дип, безне дәшәргә онытма!

– Аның кайчанлыгы сезгә болай да билгеле. Үзем чакырып менә алмасам, монда әле башкалар да бар, кеше артыннан хәбәр салырмын, – диде Муса. – Сөз жәйләүдәге туган-тумачаны кунакка үзегез дәшәрсез.

– Кырык көнөнә кадәр улыңны да, хатыныңны да бик сакла. Өзлектермә, – диде күпне, үлемнәрне дә күргән, якыннарын, белгән кешеләрен шактый югалткан Усубалы. – Салкын суга кулын да тыкмасын, тимергә-ташка утыру түгел, кагылмасын да! Нарасый кеше жиленнән дә чирләүчән була. Саклый күр, улым, сакла. Син – гайлә башлыгы, инде алар өчен дә, безнең өчен дә җаваплысың.

2

Туганда, туйларда әйтелгән матур теләкләр кабул булганны күрсәтеп, Буранбай ай үсәсен көн үсте. Тиз арада кырыгы да житкән, дип уйлады Муса, хатыны шул көнне бәйрәм итү турында сүз чыгаргач. Аның Бешене кулына аласы, рәхәтләнеп, бер сөясә килеп китте, тик бишәккә таба барганын күргәч, Айжи жиненнән тартып туктатты:

– Күзен ачып ятмаган булса, уята күрмә, төнлә начар йоклады. Алсаң, арча ботагы салырга онытма.

Буранбай кичтән бирле тынычсыз иде. Таң алдыннан гына йокыга китте. Әллә айның тулган чагы булганга инде. Күкнең түндүк турысында яп-якты йолдыз яна иде. Ай читтәрәк торса да, нуры төшмәсен дип, бишек

⁶⁴ Улың үссә – Римга, кызың үссә – Кырымга («балаларың төрле якка тарала, тынычрак жирләр эзли» мәгънәсендә).

⁶⁵ Туган көне кот булсын, бишек бавы нык булсын, улым!

япмаларын да әледән-әле рәтләде Айжи. Баланы үз янына алып салып та карады. Күтәреп тә йөрде.

– Күз тигәндер, узар, борчылма, – дип тынычландырды хатынын Муса. – Үзем дә гел яратып карыйм. Ата-ананың күзе ныграк та тия әле ул!

Айжи, мәктәптә укыганда – бала-үсмер вакытында – ырымнарны артык санга сукмаган урысы-татары, башкасы белән аралашса да, гореф-гадәт куучан иде. Иренәң малаена кирәгеннән тыш исе китүен өнәп бетермәгәнлеген сиздерде:

– Беләсең бит шуның ярамаганлыгын, һаман бишеге тирәсендә бөтереләсең. Кич димисең, төн димисең, балага исем белән дәшәсең. Яман көчләр шуны гына көтеп тора ул.

Кирәгеннән тыш дип... Белә дип... Бердәнбер малае бит бишектә Мусаның! И, бу гадәтләр, үз балаңны мактама да, рәхәтләнеп бер яратма да, исемен дә тиеш чакта гына әйт. Чип-чиста күлмәген дә эттән соң гына кидер. Берәздән эзе дә калмаячак әле борынгы ышануларның, гадәтләрнең. Татарда боларның берсе дә юк. Аларда дин көчле, белем көчле. Үзләренә, гамәлләренәң нәтижәсенә ышаныч көчле. Шулай булмаса, жәһәннәмнән бу якларга күченерләр, заводлар салырлар, кибетләр ачарлар идемени?! Алай дисәң, урыс-улактан качкан инде алар. Алар менә артларынан ук килеп тулды...

Гореф-гадәтнең дә яхшы ягы бар. Ул нәселне – нык, балаларны дус, ата-ананы хөрмәтле итә. Ыруын белгәннең – кабере, нәселе сөйгәннең кадере бар. Шунысы гына: бу катлаулы заманда кем гадәт-йолаларның барысын да үтәп бетерсен, нинди эш башкарса да, бар ырымны ничек итеп истә тотсын. Элекке хәсрәтләр генәмени хәзер кеше башында?!

Көннәр тиз үтсә дә үтә икән! Әле кайчан гына бишек туен уздырганнар иде. Нәселләрендә иң озак яшәгән Зейнура карчык салды аны арчадан ясалган, киеш белән түшәлгән, ак япма ябылган тирбәлгеченә. Барысы да баланы әбекәй кебек озын гомерле булып дип теләде, юрады. Буранбайны бишектә салганчы, кырык кашык су белән юганнар иде, инде менә аңа кырык тамчы тозлы су сирперләр йә шуны юынасы суына салырлар, өстенә кырык калдыктан тегелгән курак⁶⁶ ябарлар. Сүзнең иң кирәклесе, бәхеткә илтә торганы миндә, дигән кебек кукраеп, Казан мулласы килер. Озын чапаннарында бутала-бутала, чалмасын рәтли-рәтли, йортка узар, тамагын кыра-кыра сәламен бирер, сәдаканы мул алгандагы кебек кушучын сузып, һәрберсе белән күрешеп чыгар. Аннан азан әйтеп, Буранбайны Бешегә әйләндерер. Женишбәк карт баланың карын чәчен алыр да аны үзе генә белгән бер изге урынга күмәр. Давыл да, ком бураннары да ияртеп очырмас, этләр дә казып чыгармас.

Көрүндүк – асруча күчелле, балаңны башкаларга курыкмыйча, сөенеп күрсәтә торган бәйрәм. Аның Бешесе, менә без дә дөньяга килдек, сез кемнәр, әйдә, сез дә миңа күренегез дигән сыман, бар кунакны, үзенә бирелгән һәр бүләкне күзәтеп, матур жиһазланган һәм арчадан ясалган бишегендә ята бирер.

Кыргызда, су буенда яшәгәч, дым сәндәрми торган арчаның кадере зур. Бөек Чыңгыз хан яткан бишек тә, аның Ыссык-Көл сулары качырган мәгарәдәге табуты да – арчадан, имеш... Муса моңа әллә ни ышанмый.

⁶⁶ Курак – корама.

Күмүчеләрне-яшерүчеләрне үтереп бетергән булсалар да, шул юкка чыгаручылардан кем дә кем барыбер белгәндер, исендә калдыргандыр, улына, оныгына сөйлэгәндер. Картлар, Жәнишбәк тә, бигрәк тә каенатасы Кунанбай менә ышана. Үсмер чакларында дуслары белән бергәләп эзләп тә маташканнар. Ханнның үзеннән калдырмаган бар байлыгы шул табутта дип кызыккан этисе, моны белеп алган Усубалы карт бик нык ачулангач кына, аны табу уеннан кайткан. Йөземә – кара тап, нәселгә – оят, ыруга хәсрәт китерерсең бу эшен белән, дигән бабасы.

Кызыллар Алладан да, мулладан да курыкмый. Аларга Тәңре дә юк, потлар да. Тапса, алар табачак. Хәерче тормышта яшәгәннәрне ачыктан коткарырга качырылган казна гына житәр микән?! Чыңгыз хан малның гаиләсенә, нәселен сакларга кирәгеннән артыгын жыймаган да, үзеннән артканын ятимнәргә, толларга тараткан, халкының тормышын кайгыртуга тоткан. Әле дә ярый агасы Багланнның да, Мусаның да тормышын тамырдан кырып бетерә алмады баскак кызыллык. Бешенең кырыгын Усубалы токумына тиң итеп уздырырлык көче калды әле аның!

Бешенең кырыгы дигәнгә табигать бөтенләй яшәреп бетте, жылының чыны килде. Инде менә йорт ишекләре киң ачылып, төенчек-төенчек бүлөк күтәргән туган-тумачаны табынга дәшәр. Кунакларның үзләрен дә Айжи хәстәрләгән бүлөкләр, жәй эссесеннән хәл бирәчәк куырма чәй, кырык майлы кабартма, ә күн капчыкларның төрлесендә – сабаларда, турсыкларда – әчкелтем-татлы кымыз көтәчәк. Жәйләүдә колынлы бияләрдән әнисенен аны сөеп үстергән куллары сауган сөттән ул. Елкы мае белән йомшатылган, майландырып жибәрелгән, куе сөт белән тәмләтелгән кымыз чәркәләргә күбекләнеп, ирендә-телдә татырга теләк уятып агар. Күрше йортларда малайлар күп, аларга таратырга дип, кырык чәлпәк хәзерләнер. Житмәстәй булса, тагын-тагын пешерерләр.

...Муса күз алдыннан шушындый хыялларга баткан сәгатъләрне, баласы туган көннәрне, үскән айларны-елларны, улына кагылышлы бәйрәмнәрне – аяк бавын кисүләрне, тагын бер кат барысын да табынга чакырган сөннәт туйларын – шулар белән килгән шатлыкларны исенә төшерде. Бу бәйрәмнәр, аларны көтүләр, хәзерләнүнең сөөнечле мәшәкатъләре... – гомер үзе гел бер төслерәк барыр кебек иде... Көтмәгәндә генә, ул бөтенләй башка борылыш алды. Баладан исән калган, бөтенләй өзлекмәгән Айжины кургак учук⁶⁷ аяктан екты. Бала туйлары сөеклесенең өчлекләре, жиделекләре, кырыклары⁶⁸ белән кушылды... Ярый әле, хатын Бешене имчәктән аерган иде.

Айжины күрсәтергә шәһәрдән барып алынган табиб:

– Хатыныгызда бу авыру электән булып, беленмичә торып, бала тапканнан соң көчәеп китмәде микән? – диде. Бу сүзләр Мусаны уйга калдырды.

– Алай түгелдер, – дигән булды ул. – Бер сизелмәсә, бер сизелер иде. Малай да нык кебек. Кургак учуклы хатыннарынның угыллары-кызлары чирле кыяфәттә, хәлсез туа, дип ишеткән бар.

– Элегрәк йөткергәләмәгәч тә... Белмим шул. Үпкә инде ул кургак учук вакытында да, салкын тигәннән дә чирли, кабара. Алайса кайчан да бер салкынны нык тидергән хатыныгыз.

⁶⁷ Кургак учук – коргак очык – чахотка (туберкулёз).

⁶⁸ Өчлек, жиделек, кырыгы – мәрхүмне искә алу ашлары.

– Нәрсәдәндер өзлеккән микәнни?

– Безнең эш, дәрәс, хәзер инде сәбәбен ачыклау түгел. Хастасыннан даруын табу. Болай гына уйлануым. Минә чакырырга соңгарак калгансыз кебек...

Муса бу сүзләрдән миңгерәүләнеп китте. Нык кына авырса да, әле Айжиә исән иде, әле торып йөргәли, бер-бер көнне тәмам рәтләнер дигән өмет сүнмәгән иде. Табибны да шул өметне ныгытыр өчен генә китерткән иде ул каладан.

Муса хатыннан тарафын аерып торган орогон чи⁶⁹ янына килде, сак кына күтәрәп, хатын-кыз ягында яткан Айжигә карады. Бешене тапканда да, шунда үлем белән тартышкан иде ул. Жиңгән иде бит үлемне, жиңгән! Берни дә булмаган шикелле яшәп киткән, баласын имезгән, йорт эшләренә дә вакыт тапкан иде. Шулчак Муса күңеленә Айжиның сирәк-мирәк йөткөргәләве килде. Әллә хәзер генә шулай тоеламы соң бу? Шикләнгәнгә... Үзеңнең саклый алмавыңны акларлык сәбәпләр эзләгәнгә... Шулайдыр!

Муса чины төшерде, кабат табиб каршысына атлады. Саквожын кулына тоткан, аска карап уйланып тора иде. Аның ни әйтергә белмәгәнлеген, чарасызлыгыннан шулай ук үзен гаепле тойганлыгын аңлады. Тиешлесен кулына тоттырды да хатыны янында Жидегүлне калдырып, атында өенә озатып куйды. Аннан атны әкрән генә юырттып, юл буена Айжи турында уйланып кайтты. Аны югалту куркынычы бөтен йөрәген тамыры-ниә белән йолкып тоткан, бугазыннан ук алган кебек иде. Күлмәк изүләрен чишәп жибәрде, үзен барыбер тын житмәгән кебек хис итте. Их, яшәсен иде дә бит Айжи...

Кайчандыр, малае тугач, шул хакта күрше кыштаклар да ишетелерлек итеп оран салган иде Муса. Инде бу юлы чыдарлыгы калмагач:

– Калдырма, Айжи, улыңны ятим калдырма, Айжи! – дип кычкырып жибәрде. Бешә-Буранбай туганда, ана әле күбесе йокыдагы кешеләр түгел, авазны тотар таулар да берничек җавап бирмәгән иде. Артыннан кемнәндер:

– Син мәллә, Муса?! Ни булды? – дип сораганын ишетте. Борылды. Зөһрәнең әтисе Габдулла абзый каядыр барган икән дә кайтышлы алдындагы юлчының артык ашыкмаган атын куып житкән.

– Кемлегенә берәз чамалаган идем анысы, – диде ул. – Йөзеңнең төсә качкан: бер-бер хәл булмагандыр бит?

Алга таба Муса белән Габдулла абзасы, ике атны янәшәрәк тотып, кычкырып булса да, ишеттереп, сөйләшкәләп кайттылар. Күптән очрашмаган танышын Муса чәйгә чакырып караган иде дә, мондый авыр вакытында яхшы түгел, күрешкән чак булыр әле, дип кермәде. Габдулла артыгын бетерешмә, хәсрәтләнеп кенә, үлгән кешене кире кайтара алмыйсың, сәламәтлегенә генә югалтасың, дип хушлашкач, атын юырттырып, үз юлы белән китеп барды.

Кайчандыр үлеп гашыйк булган Зөһрәнең әтисе иде Габдулла карт. Элегрәк аны күргәндә, күңеле дулкынланып алган, балачак, яшьлек дустан сагынып-сагынып куйган чаклары еш булды. Зөһрә кебек Айжиә Мусаның татар кызына мэхәббәтен әкрәнләп оныттырды. Инде аннан башка һичкемгә күз чите белән генә дә яратып карый алмаган бер вакытта ялгыз калачак иде ул! Бешесе ятим калачак иде. Әтиле ятим барыбер ятим инде ул...

⁶⁹ Орогон чи – ураган чи – чигә бизәк төшереп ясалган каплавыч.

Күңелгә шик төшмәгәндә, кайбер нәрсәләр игътибарга алынмый да икән. Инде менә Айжи йөткөргәлэгән дә кебек. Баладан соң ныклап рәтләнәп тә бетмәгән шикелле. Әйе-әйе, вакыт-вакыт йөткөрдә бит ул! Ул хатынының бу эшен Ыссык-Көл ягыннан кинәт исәп куйган дымлы жил аркасында дип уйлый иде. Юк инде, һич алай булмаган! Кешегә салкын тими торамины?! Кышкы көннәрдә, югары жәйләүләргә менгәч, күкрәкне кисеп искән жилләрдән шулкадәр туңасың – һавадагы кошлар кебек түбәнгә, жиргә атылырдай буласың. Май эретеп ясалган үләнле, шулпа кебек куе чәйләр генә коткара, эчеңчә үтеп жылыта.

Яман уйларны ничек кенә куарга теләсә дә, авыруының сәбәпләрен юкка чыгарып барса да, Муса кайдадыр, кайсыдыр көнне өзлеккән бит инде Айжи барыбер, дип уйлады. Йортлар арасында күлмәкчән генә йөргәлэгәнме, ул югында бик үк сакланмаганмы, мал-туар карарга чыккач туңганмы?.. Баланы авырдан китерү аны бик бирештергәнме?..

Озак та үтмәде, Муса каралтысында яңа ясалган ак киездән тагын бер йорт корылды. Айжиниң соңгы тирмәсе иде ул. Аның түбәсеннән, хәсрәтле үлем хәбәрен сөйләп, кайгы әләме күтәрелде. Туганнар, аксакаллар, авыл агасы, таныш-белешләр – барысы шунда агылды. Ул көннең кошоклары⁷⁰, өкүрүкләре⁷¹ Муса күңеленә таш булып утырды. Кәфенләү вакытларында да, женазада да чыдады, мулла сүзен дә тыңлап, мондый көнне кыргызга хас булмаганча сабыр калырга тырышты Муса. Инде дә мазардан кайтканда, зур атасы яшьлегендә оста жоктоочы⁷² саналган, эмма күптән бу эшләрдән ваз кичкән Усубалы, янәшәсендә чайкала-чайкала, хәсрәтле тавыш белән аңа ишетелерлек кенә сыктарга тотынгач, түзмәде, үзе дә газалы кычкырып жибәрде. Хатынын елап-жырлап искә алудан йола тыйса да, Муса берәздән, зур атасының «келин» дигәннәрен Айжигә үзгәртә-үзгәртә, күз яшьләре белән күңеленнән генә көйләргә кереште:

Кытайдың жолу беш мойнок, Айжи-и-и...
Асманда толуп турган ай ак, Айжи-и-и...⁷³

Мазардагылар кышлакка кәргәндә үк, ачы кайгы авазлары жил белән килеп-килеп китә иде. Алар Усубалылар тирәсенә якынайган саен, әле генә Айжине юган, кәфенләгән йорттан да, башка тирмәләрдән дә тагын да ныграк ишетелә башлады. Мәет чыккан йорттан да ямьсез жир юк икән, дип уйлады Муса. Ул да, мазарстаннан кайтучы башкалар да йортның сул ягына киттеләр. Аннан барысы Айжи алдында аңа булган соңгы соклануларын белдергән кебек бил бөгеп, үзләренә хәсрәтләре хакында үзәк өзәрлек үкерергә тотындылар. Аларның тавышы астында кошокчы хатын⁷⁴ сүзләре инде әллә ни аңлашылмый да, тоташ елауга кушылып-кушылып китә иде.

Мусаның тамагы кипте. Эчәргә су китерделәр. Мондый чакта сусынны кызлар әле берәүгә, әле икенчесенә касәләрдә алып килгән эчемлек кенә басарлык түгел иде. Муса әледән-әле йотылып-йотылып эчте. Инде тау

⁷⁰ Кошок – сыктау – хатыннарның тирмә эчендә жырлап хушлашуы.

⁷¹ Өкүрүк – ирләрнең тирмәнең тышкы ягыннан газалы үкерүләре, кычкырып елаулары.

⁷² Жоктоочы – сыктаучы.

⁷³ Кытайның юлы биш муйнак*, килен, ааай...

Күктә тулып торган ай ак, килен, ааай...(*муйнак – тау сырты аша узучы юл, үткел).

⁷⁴ Кошокчы хатын – махсус чакыртылган сыктаучы.

иңсэләрәндә дә һич кысылмаган күкрәге авыртканны тойды. Тын житмәгән кебек булды. Тагын да тирәнрәк сулыш алып карады. Нава үзгәргән идеме, буылу хисе узмады. Күлмәк изүен тартып-тартып бушаткандай итенде.

Берзаман бар тавышлар тынды. Мулла барысын дога тыңларга чакырды. Хәергә дигән акчалар, жыргышлар⁷⁵ таратылды.

...Нәрсә булса булды, Муса аягына яңа баскан, имчәктән кайчан гына аерылган Буранбай-Бешесе белән генә яшәп калды. Хатыны яткан, измә кирпечтән салынып гөмбәзләнгән кабер янында ул шулай бөтен тормышын күз алдыннан кичерде. Күзенә яшә килде. Ир кеше булгач, сер бирергә теләмәде, эченә йотып жибәрде.

Айжиның мөселман таләпләрен санга сукмыйча, кыргыз гадәтенчә, диварындагы таш плитәгә уелган сынына бик озак, бөтенләйгә хушлашкандай карап торды ул. Чәчләре дә, күзләре дә чәм-кара иде Айжиның. Толымнарын энә икегә бүлөп үргән. Башы – ябулы. Текәлеп карый торгач, һәйкәлдәге сурәт нигәдер хатынына тартмаган кебек тоелды. Кемне, кемне генә хәтерләтә соң әле, дип уйлады, тиз генә исенә төшерә алмады.

Бераздан Мусаның башына китереп суккандай булды. Туктале, тач Зөһрә, Зөһрә ич бу! Мусаны өшәнчек алды. Коты очты. Бик куркыныч хәбәр ишеткән чактагыдай коты очты! Инде ул гына исән булсачы! Зөһрә дә үзенә, чыннан да, кай ягыдыр белән тартым Айжие кебек бу якты дөньялардан китеп бармасачы. Муса яхшы булса да, теленә кинәттән килгән теләктән имәнәп китте. Аңа әле татар кызының Айжигә кадәр үк вафат икәнлегә хакында хәбәр килеп ишетелмәгән иде. Бу уйларның ул юктан гына тумавын әле аңлар хәлдә түгел иде.

Борынгы каберлекләр белән түшәлгән мазар өстендә бер төркем чарылар⁷⁶ бөтерелә. Әллә аны кызганып, әллә аңа усалланып, кар да кар килә алар. Тауларында кары бар, урманында чары бар, дигән борынгылар. Төрлечә аңларга була бу сүзләре. Карганы уйлап әйткәннәрме, әллә урман эчендәге чытырманлыкларынымы, урманлы тауларны кисеп аккан су буйларындагы агачлыкларынымы, башкасынмы... Ничек кенә булмасын, матур тормышның ямьсезлекләр белән аралашып килгәнән аңлата ул. Бер карасаң, нурлары, яктысы бәбәгеңне аркылыга кисәр кояшлы түбәләрдә эссе булырга тиеш кебек, чынлыкта кар ята. Урманны күзәл кошлар сайравы белән күз алдына китерәсең, еш кына сине нурсыз, карашлары ук куркыныч каргалар каркылдап-чарылдап каршы ала. Бәхетле көннәрдән генә үрелер кебек иде Мусаның тормышы. Ул тормышка карлы жил узды, күгеннән эссесе югалган кояш карый.

Бешесе бик кечкенә. Аңа әни кирәк. Аңа хатын-кыз жылысы кирәк! Мусага инде бу кирәкми... Ул маллары-көтүләре янына жәйләүгә китәргә эзер. Ул киек кошлар, жанварлар, узганы, Айжие турында гына уйлап яшәргә эзер... Аңа улы Бешене тапкан Айжидан башка кем дә кирәкми!

Малайга ана жылысы кирәк. Бик кирәк! Апасы еракта. Гаиләсе ишле. Иренәң холкы корырак. Аның үз ягы ятимнәре дә житәрлек. Тормышлары артык жиңелдән түгел.

Әти-әннисе картая. Ялгыз калган зур атасы алардан да картрак. Барысын

⁷⁵ Жыргыш – өзеп бирелгән тукума.

⁷⁶ Чары – карга.

да, теләсәләр, Айжиның елы узуга ук мондагы йортына алып кайтыр да караштырып торуны агасы кулына тапшырыр. Буранбай Багланнар белән ике йорт арасын тигезләп үсәр. Аңа да кул астына керерлек, ныгып киткәч ярдәмләшерлек малай кирәк. Бешене үзе белән тауларга алып китсә, көтүче генә булып калыр. Аның укуы, һөнәр алуы яхшы. Бу заманда кеше рәтендә белемсез көн итү авыр. Чолпон-Атада, Балыкчыда, башка жирләрдә дә бер дигән мәктәпләр бар. Үзөбезгә якин телдә, татарча укыса да буласы, урысныкын белсә дә, зыяны тимәс.

Бу елны, аймакта бергәләшеп көн итү өчен, жирне бергәләп эшкәртүче кооперативлар төзөргә, кешеләрне кыштакларга күчереп утыртырга керештеләр. Байларга көннең алга таба бөтенләй бетәсе аңлашылды. Усубалыларга иң яман вакытлыр килде дигән сүз бу. Жир идәнле, ваклаган салам белән кызыл балчык кушып изелгән саманнардан төзелгән йортлар, кемнеләр сөендереп, моңарчы тиешмәгән матур тормыш вәгъдә итеп, кемнәреннеләр тынычлыгын алып, күчеленә, алга таба язмышым нинди булыр, дигән кебегрәк шом салып, тигез урамнар ясап, бер-бер артлы тезелә башлады.

Муса Бешене бик ярата, әмма Айжисез кыштакта, инде башкача көн итәргә керешкән кыштакта яши алмый. Яши алмый! Ул яп-яшь хатынының якты дөнья белән хушлашуын беркайчан да кабул итмәячәк. Бергә торган йортларында күчеленнән Айжие китми. Бешене күрсә дә, Айжи искә төшә. Мусаның, нигә үз яныңа алдың син аны, Ходаем, дип газапланып бер утырганында атасы Женишбек:

– Жаратканга акарат кылба⁷⁷, – дигән иде. Имеш, Алланың язганнарын аңлап һәм буйсынып кабул ит. Әйтергә генә жиңел. Үз башыңа төшсә, барыбер аптырап, гажизләнеп, сорау арты сорау белән, Аның каршысына барасың. Сине тынычландырырлык җавабын күчеленә индерер дип көтәсең.

Баглан, ыгы-зыгылар, күрәлтә талаулар дәвам итеп, монда көн итүләр кыенлашса, калага китеп барырга уйлап тора. Һөнәрләре күп аның. Ул китәр дә! Муса инде кала тормышын бөтенләй яратмый. Ә бит, татарларга карап, кайчандыр шунда яшәүгә кызыккан иде. Аңа хәзер саф һавалы, яшел тугайлы, сулары нәжесләнмәгән таулар кирәк. Ул тауларда үзен кош кебек, ат кебек тоя.

Әйе-әйе, Айжи да булмагач, көне-төне аны уйлаткан урыннарда качарга кирәк Мусага! Кыргыз бер урында гына яши алмый. Күчмәнлек – аның канында! Ул – табигать баласы. Балыклар, кошлар кебек гел хәрәкәттә, дөнья гизүдә булырга тиеш. Бабайлар белеп әйткән: үлгәннәр генә бер урында кала! Айжи турында да әйткәннәр икән бит алар... Муса килер дә китәр, килер дә китәр, Айжи рәсемнәр белән бизәтеп ясалган йорты эчендә кала бирер. Килүен көтеп кала бирер...

Инде хәзер сәер дә: бала чагында Токмак татарларының тормышына бик тә кызыгып кайткан иде ул. Аннары да, барган саен, гел алар кебек торырга, урысча яхшы сөйләшәргә, белем алырга, тегеме-бумы һөнәргә өйрәнәргә хыялланды. Менә бит боларны балачак, яшьлек юләрлеге кебек кенә, әмма хәсрәтсез чагым иде, дип сагынып искә ала. Бервакыт үзен ымсындырып торган дөньялар, еракларга әйдәкләгән хыяллар хакында сүз кузгаткач:

⁷⁷ Яратканга хәкәрәт кылма (Дөньяга китерүчегә ачу итмә).

– Без – кыргызның болай да хәллә кешесе, сиңа ни житми? – дигән иде әтисе ана. – Агаң, энә, укыды, барыбер мулла булмады.

– Соң ул... Аны теләмәде дә! Син кушканга укыды!

– Ә менә сиңа кушмыйм. Ялгышканымны аңладым.

– Миңа житкәч кенә... – дип, авыз эченнән мыгырдады Муса.

– Акыл карт башка да бер керә. Тагын да шул. Абыеңны кара. Исем кушасы булса да, баланы сөннәтләргә кирәксә дә, читтән мулла чакырабыз. Акча түгеп, нәрсәгә укыткан мин аны?!

– Зыяны тимәс, – дип каршы төшкәндәй итенде Муса.

– Файдасын әле күргән юк. Зыяны шул: укырга тоткан акчасы.

– Аның каравы йөз төрле һөнәре бар...

– Булмагае! Ау белән балыктан башкасын сөймәгәч! Гомер балык ашамаган безнекеләр. Тау кешесеннән, дала кешесеннән, диңгез эченнән яралгандай, су буеннан кайтып керми торган балыкчыга әйләнеп бетте.

Мусаның кәефе төште. Борылып китеп барганда, әтисе тагын эндәшеп туктатты:

– Теләсән, яхшы жирдән укымышлырак кыз алырсың. Тормышның андый белән күңелсез булмас. Балаларыңнан кеше ясарсыз. Кеше ясагач... Хәзер күреп торасың... китә дә бара балалар. Тагын да зуррак кеше булам, дөнья күрәм дип китә. Шул тынгысызлык башына житә дә күпләрнең. Кыргыз бергәлектә көчле, ыруы белән нык. Син – минем яраткан улым. Карап торган төпчегем. Инде атаң сүзен аяк астына салып таптамассың – янымнан китмәссен.

Каршы төшәргә, үзе уйлаганны куарга да булгандыр. Ата сүзен сүз итте, һәм барысы да ул теләгәнчә килеп чыкты да. Ә бит мулла булмаганына һич үкенми. Бар ягы белән серле, гүзәл күренгән татар кызына кызыкканга килгәндер инде ул хыяллар аның башына үсмер чагында, егет булып килгәндә.

Аның үзенә өйләнергә теләген ишетмәгән Зөһрә сайлаган кешесе белән яши микән? Хыялында кыргыз килене, Муса хатыны булу бар иде микән? Аның гаилә коруга бәйле өметләрен сизми дә калгандыр ул...

Яшәсен, үзенчә яшәсен кайчандыр авызыннан сулар китерерлек кызыктырган Зөһрәсе. Юк, Зөһрә! Сау булсын. Балаларының, иренен кадерен күрсен. Ул каберташта күзенә күренгәндәй булган татар кызының да аннан бик еракка, кайтмаса киткәнлеген дә, моның сәбәпләрен дә белмәгәнгә шулай уйлый иде. Энә шуңа күрә гомерендә ике генә кызга күз аткан Муса Айжи белән Зөһрәне үзара янәшә куйды. Бу көндәге әлегә эшенә соңыннан үзе дә аптыраячак иде.

Мусаның гүзәл Зөһрәдән бер дә ким булмаган, укый-яза да белгән, гореф-гадәтне дә куймаган Айжие инде юк, дип уйлады ул, кайтып-кайтып. Аңа яшәргә дә яшәргә иде әле. Мусаны сөендереп, баласына сөенеп. Нигә, нигә генә бер дә гадел түгел бу дөнья?! Нигә сакламаган аны Умай-ана, нигә яшәтмәгән аны Күкләр?! Тирмә тулы тумар иде. Хатынының үзенә дә никадәр бүләк итте ул аларны! Мәгънәләләр, бик уйлап, сайлап, эшнең остасы ясаганның. Ник берсе дә саклый алмаган икән соң?!

Хатынын күмәргә килгән хәзрәткә дә зарланды Муса. Ямьсез кәжә сакалын учлап-учлап куючан мулла аңа, шуны да белмисеңмени дигән кебек сәерсенеп карады:

– Кешене тумар түгел, дога саклай.

Айжи гарәпчәне су кебек эчә, бишвакыт намазын калдырмый иде. Сорый белеп сорамады микән әллә Алладан?! Әллә соң Аның янында да яхшы кешеләр бик кирәкме? Әллә тормышның киләчәк бәхетсезлекләреннән саклап калдылармы кызыл өрек кебек пешкән чагында Айжиен?..

Мулла сүзенә үртәлеп, Муса бер очратканында:

– Синең һаман укырга кушып торган догаң да с-с-сакламады! – дип ысылдады. – Шул тумарга табынуымны артка чигергәнгәдер әле ул!

Мусаның дорфа кыланышына, татарлар салкын канлы буладырмы, ярый әле танышы кызып китмәде, тыныч кына:

– Анысы язмыш аның, – диде. – Тәкъдир. Анда язганны күрәп бетергәнче яши адәм баласы.

– Мин – кара кеше. Укысам, каләм тотсам да, синең бар китабыңда язганнарны белмим. Мин Ходайга да, тумарга да ышанам. Айжигә шундый язмыш тигәнгә кайсысына үпкәлим?

Муса үзенә көтелмәгән авыр сорауын биргәндә үк җавап ала алмасына ышанган иде. Мулла озак кына уйланып торгач:

– Ходайның язганнарын, сорап, кайчак үзгәртеп тә буладыр, гомереңне озынайтып булмас. Тәкъдирдә язылганын күрәп бетергәч китә кеше... Бер әйттем дә инде. Өзгәләнүдән файда юк. Хатыңыңа синнән инде дога гына кирәк. Аны шуннан калдырма. Кемгә дә килә мондый хәсрәтләр... Бер-бер артлы килә.

Бу җаваптан качу кебек тоелды Мусага.

– Тәкъдирне кем язган соң, – диде ул. – Синең телеңнән төшмәгән Алла түгелмени?

– Тәкъдир ул – сынау гына. Шул сынаулар вакытында кеше булып калсаң, бакыйлыкта әжәре килер. Калмасаң – җәзасы. Ул чагында инде үзеңнән башка һичкемгә үпкәли алмыйсың. Бер көнлек дөнья хәлләре ныграк борчыймы сине, мәңгелекнекеме?..

Ачуын китерсә дә, хак сөйли иде мулла. Иң кадерле кешесен югалткан Мусага башкача ничек әйтә ала иде соң ул?! Аның шундый үпкәле, кызган көне дип, гомер бакый таныган Алласыннан ваз кичсенме?! Менә бит Ходайга, ихластан әйткәндә, чын-чынлап ышанган Муса да эти-бабасы табынган потларыннан һаман баш тарта алмый. Аларны тану бала чагыңнан башына, канына сеңдерелгән аның, күңеленә әнкә сөте белән кергән.

Их, ничек теләгән иде Муса ир бала!

– Өй иясе, ил иясе кирәк, дип теләгән идем мин! – дип әйтеп куйды Муса яныннан китә башлаган муллага. – Ничекләр ялварып сораган идем аны Ходайдан. Үпкәләп тә булмый аңа. Ярамый да.

– Соң?.. Әнә бит, ул чагында теләгәңнең кабул булган!

Булган. Ник башка теләкләрен онытып торды соң Муса шул ара?! Дога укып, дога артыннан ялварып сорамады. Бешемне тигез эти-эниле ит, димәде.

– Елан елында сугышлар-ызгышлар булып дип курыккан идем мин, – дип, сүзен дәвам итте Муса. – Анысы менә, тормыш гаугасыз, ыгы-зыгысыз, хәсрәтләрсез узмаса да, фаразлаганымнан яхшырак килде кебек.

– Бу заманга яраклы акыл бирми ырым-ышанулар. Күңеленә алардан кайтарып, үпкәләтер өчен әйтмим. Үзем алга куйганны сөйлим. Мин Хода язганны көтеп, кичереп, шуңа шөкерана кылып яшим.

Мулла болай гына тыныч сөйләшәмә? Аның да киләчәге Мусаныкы кебек чынлыкта томанлы микән? Ул энә китте. Кая барасын, ничек яшисен белгән адәм кебек бик ышанычлы атлап китте. Китте дә түзмәде, һаман да аның сүзләрен уйлый иде булса кирәк, туктап, Мусага тагын бер борылып карады. Аннан, кулын изәп:

– Бар кайт, тынычлан, Муса! Исән яшә! – дип кычкырды.

Ни көтә Мусаны алга таба – билгесез. Төрле куркыныч сүзләр ишетелеп тора. Бу гарасатлардан исәннәр генә калсачы инде нәсел-нәсәбе, анасының йөз төсен саклаган Буранбай-Бешесе!

Алай да... Баласы туганда, юктан гына чыкмаган давыл-зилзилә. Бу көннәрдән хәбәр булгандыр ул. Буран очыртып алып килде дә алып китте кебек Мусаның бәхетен. Яраткан кешесен... Шунда аның күңеленә Казан мулласы сөйләгән гыйбрәтле бер хәл килде. Жәбраил фәрештә бервакыт, пәйгамбәр янына килеп: «Әй, Мөхәммәд, күпме телисең, шулкадәр яшә, әмма барыбер үлчәксең. Кемне теләсәң, шуны ярат, әмма аның белән барыбер аерыласың», – дигән икән.

– Бәхетнең кайсысы да, өеңә ишелеп кәргән кебеге дә мәңгелек түгел, кайчан да бер юкка чыга, – диде мулла. – Яшьлек тә мәңгелек түгел, хәтта картлык та. Мәхәббәт кеше исән чагында ук узарга мөмкин. Ахирәт бәхете генә – мәңгелек.

Айжины гомер яратачак иде Муса. Шул мәңгелеккә дә бергә китеп, анда да бергә яшәчәк кебек иде. Мәхәббәтнең мәңге яшәрлегә бер дә булмыймыни соң?! Ә нигә кеше аны эзли, табарга тырыша? Менә ул тапкан да кебек иде...

Елан елын, борынгыларга ияреп, юнлегә юрамаган Муса. Инде алдагы кырык бере дә шулай килерме? Баласы нәкъ уникагә житәсе... Укны туры аткан, атны жиңел жиккән, ярышта һичкемне уздырмаган егет булып инде Беше ул вакытка. Алла кушса! Тәкъдире Айжи белән уйнагандай шаяртмаса... Бәхетле генә була күрсен. Бу теләкне Муса, улы туганнан бирле көн саен булмаса да, атнага бер әйтмичә калмый торган иде.

Ир кеше хатыны үлгәндә, кошок әйтергә дә, артыгын еларга да тиеш түгел. Мусаның күзләрен тагын яшь басты. Аңа киңәеп агарга ирек бирмәс өчен сикереп, атына менде дә килгән юлыннан кире китеп барды. Ул әле кыргыз йортына алдагы елан елларында киләсе канлы-яшьле кайгы-хәсрәтләрдән дә, улының бик яшьли дөм ятим каласыннан да хәбәрсез иде...

Икенче бүлек

Ир куенында калач бар

Әхмәтгалимне әтисе чит жирләргә жибәреп укытырмын, инде дә теләмәсә, русчасы яхшы, алга таба Казанда рус-татар мәктәбенә керер дип уйлый иде, аныңча булмады. Жәйләрен булышкалаган бае приказчылыкка чакырган икән. Алдагы тормышы турында сүз чыккач:

– Әтәй, шунда эшләп карыйм әле. Күңелгә ятып китсә, берәз акча туплагач, зуррак, заманчарак әйберләр белән сату итә торган кибет ачармын, – диде.

Әхмәтхәсән ага үзе дә сату-алу кешесе иде, әмма да шул халыкка көндә кирәк товарлардан артыгы белән эш итмәде, асылда, ата-бабалары кебек,

барыбер зирәгатьче⁷⁸ булып калды. Ул улының күңелендә инде ныклап урнашкан теләгенә карышмады, алай да, ата сүзен аяк астына салуларына борчылганлыгын сиздереп, уфтанып куйгандай итте:

– Өметем ир балаларга зур белем бирү иде, син дә Әхмәтхөсәен юлын сайладың.

Хөсәен Хәсән картның Галимәжамал исемле бик яратып өйләнгән хатыныннан туган бердәнбер ир баласы иде. Тормышның ни хәсрәтен, ни рәхәтен күрмәгән килеш – егерме жиде яшендә – сиксәннәнче елны чахоткадан вафат булган иде аның Галимәжамалы. Ятимлек сизеп, кагылып-сугылып үсмәсә дә, эчтән кызганып ярата иде Әхмәтхәсән үз әнисен бөтенләй белмәгән малаен. Әле аның Галимәжамалдан Шәмсебану исемле кызы да булып, анысы башка авылда күптән кияүдә, ире белән бер кочак балалар үстереп, яхшы гына яшәп ята иде.

Әхмәтгалим, читкә кияүгә киткән Шәмсебану белән хәзер артык аралашмаса да, Хөсәенне бер анадан тугандай күрдә, абыйсы итеп олылады, аның белән ярдәмләшеп, киңәшеп яшәде. Үз исеменә, олы улыныкына, игезәгә Хөсәенбануга яраштырып, әбисе Нәүбәһар белән бабасы Камалетдин Галимгә иң элек Хөсәни кушмакчы булганнар. Аннан, улларының башкача уйлаганын күргәч, ирек куйганнар. Әхмәтхәсән батырлык күрсәтеп:

– Туктале, улым галим булмасмы, исемнәрне үзгәртеп карыйк, – дигән. Бер тапкыр шул турыда сүз чыккач:

– Безнең токым болай да матур, исем белән матурлап торасы юк. Кара син минем мыекларны гына, кыз-кыркынны серле мыек тарта. Үзең күреп торасың: акыл житми безгә, белем акый. Шуңа күрә сине Галим итәсе килде дә, – дип көлгән иде әтисе. Исем үзгәртеп кенә дә галим итә алмады алайса.

– Өти, укырга барасы булса, мин Герман жиренә китәр идем әле, – диде Әхмәтгалим. – Анда көн итәрлек, белем жыярлык кына алманчам бар минем. Немец халкы үтә булган ул. Алардан татар эшкә өйрәнә ала. Бездә бай кеше дә һаман ат белән сукалый, хәерченең кулыннан китмән төшми. Заман тормышын күрәсем килә минем, Урта Азия халкының артка сөйрәүче гадәтләрен түгел. Чисталыкка, тәртипкә күнәгәсем килә.

– Матур киенәсем дә, – дип төрттерде Әхмәтхәсән, улының затлы киёмгә хырыслыгын белгәнгә.

– Анысын аның монда да алып йә тектереп була. Машинаны барып карарга, эшләтергә өйрәнергә кирәк.

– Чисталыкка да күнәгәсем, дисеңме әле, улым?

– Дим.

– Бездә нәрсә, пычранып катканмыни?

– Өтәй, сүз безнең турыда бармый бит. Авылның башка халкына кара. Ярлы-ябагайда чисталык кайгысымыни?!

– Менә үзең дә җавап бирдең инде, улым, – диде Әхмәтхәсән. – Ул әле Әхмәткәрим дә кул арасына кермәгән бер чакта яраткан улының читкә китүеннән бик курка, аннан бөтенләйгә аерыласы килми иде. Ә менә күңеленә ят Бохарадан әйләнеп кайта да кайта инде ул!

– Бохара, Мысыр гына безгә аз, дисең инде алайса...

Әтисенең бу сүзенә каршы Галим дәшмәде.

⁷⁸ Зирәгатьче – игенче.

Егетнең әллә кайдагы гарәп илләренә йә булмаса үзбәк-тажик арасына китәргә теләмәвенә башка сәбәбе дә бар иде. Бу елда ул Мамадыш өязенә Тәкәнеш ягындагы бер генә жыенын да калдырмады. Мәдрәсә тәмамлаган дус-ишләре белән Жамалныкына да, үз авылларына да караган Тукташныкына да, Өшәннекенә дә барды. Иң соңгы бәйрәм Шүләнгернеке булып, күңеленә шул якның бер чибәре нык кына кәргән иде.

Әхмәтгалим, жәй буга егетләп йөрәп, эш калды дип, соңгы жыенга барырга да теләмәгән иде.

– Кеп-кечкенә авылның бәйрәме дә инде аның, – дип карышуына каршы дуслы Гарәфетдин:

– Кил инде, Урта Шүләнгернең иң гүзәл кызларын күрсәтермен, безнең инде өйләнер яшь, – дигәч, чыннан да шулай бит, дип уйлады.

Зәмниханы Галим бер күрдә ошатты. Дуслының да күз ташлаган кызы икәнлегә башына да кереп карамады. Гарәфетдин егетне сөңгәсә Ләмига белән таныштырырга уйлаган икән дә, ул аның бөтен планнарын бозып куйды. Араларына шул көннән берәз гына салкын да йөгәрдә. Алай да Гарәфетдин аңа ачу сакламады, Зәмниха ни сүз каткан, ни ярәшәлгән кызы түгел иде. Иптәшенә кем ошаганлыгын белгәч:

– Сүз бирдем – таныштырдым, калганы синең кулда. Үзәңнеке итәргә тырышып кара алайса. Барысы да бик кәттә дә кызлар инде. Зәмниханы әле беркемнең карата алганы юк, – диде.

Әхмәтгалим заманның затлы киёмнәрен кигән, төз гәүдәле, ак йөзле, патшабикә кыяфәтле Зәмниха белән Ләмиганы мәйдан тирәсәндәге халык арасынан шунда ук аерып алды. Аерып алды, күңеленә беркетте, әмма барып сүз катмады, анысын башка көнгә калдырды.

Габделбасыйр абзыйларның туган-тумачасы күп булып, Урта Шүләнгернең тулы бер урамын алып торалар икән. Ул жыенның икенче көнәндә, мәчет тыкрыгынан төшәп, кызың суга барганын ярты көн буга көттә. Инде көтү дә кайтты, малларны савып, кире Юкәче болыннарына да кудылар, кызларның хәт берсе күренмәде. Инеш тирәсен әңгер-мәңгер алдыннан була торган моңсулык басты. Бакалар бакылдаганы да, кошлар чыркылдашканы да ачыграк ишетелә башлады. Су буендагы тирәкнең юан ботагында караңгы төшкәнне көтеп утырган, ачлыктан түземлегә төкәнгән мәче башлы ябалак, егетнең йөрәген ярып, кеше тавышлары чыгарып, сузып-сузып ыңгыраша-елый иде.

Әхмәтгалимнең хәтеренә Сәләхетдин исемле танышының эш рәтен белмәгән, игътибарсызрак улларын байгышлар дип атавы килде. Әллә бу, мине иптәшкә санап, үзе белән сөйләшәргә тотынды инде, дип көлемсерәде. Тегермән янында үскән тирәкләрдә ябалак күргәнә бар аның. Әтисеннән:

– Бичара кош ничек берүзе генә шулай яши ала, күңелсез түгелме икән? – дип сорагач, ул аңа:

– Икенчесе янәшә тирәктә аның. Агач кочагында утырса, кәүсәсе аның төсәндәрәк тә булгач, безнең күзгә күренмидер. Ябалаклар гаилә корса да, һәрберсе үз агачында үзенчә яшәүне сайлый, – дигән иде.

Он тарттырып, әңгер-мәңгәрдә тегермәннән кузгалганда, егетнең күзләре ябалакның икенчесен дә тапты. Ул Әхмәтгалимне сискәндереп, тирәк төбәндәге әрәмәлек янына очып төште. Анда тын гына, посып кына, дөнья күзәткәндәй утыра бирде.

– Тегермән тычканнарының дөньяга ризык эзләп чыкканнарын сагалыйдыр, – диде этисе, Әхмәтгалимнең кошка ерактан исе китеп карап торуйн күргәч.

Малайга ябалак шактый зур, куркыныч тоелды.

– Кыяфәте генә зур аның, көче – гәүдәсеннән битәр томшыгында, тырнакларында. Теләсә, төнгә ябылмый калган, кайтмаган тавыгыңны да эләктерә. Эләктерсә, ычкындырмый инде, – диде этисе.

– Нәрсәгә әрәмәлектә төштә икән ул? Без киткәнче, агачында гына утырса.

Өйдә эшләр көтә, бу бала-чаганы әйт инде, кошка караган да каткан, дип уйлады Әхмәтхәсән. Әле мең күрер, мең шаккатыр. Малайның кайтырга исәбе юк иде бугай.

– Эти, берәз гына карап торыйк, нишләр икән? – диде Әхмәтгалим тыныч кына.

– Юк. Әйдә, кузгалдык, ана кошның йә оясы жирдәдер, әнкәләреннән аерылмаган балалары булса, синнән шигәюе бар.

Чыннан да, шулай иде бугай. Агачында калган икенче кошның, якында куркыныч сагалаганны искәртеп, хихылдаган көчле тавышы ишетелде. Жирдәгесе аңа кушылмады. Мин монда, оя янында, борчылма, дипме, өзек-өзек кенә тавыш бирде:

– Ух-ух! Ух-ух!

Кошлар да кешеләргә охшаган, дип уйлады Әхмәтгалим Зәмниханы инеш буенда көткәндә. Парлы, өйле буласылары, балалар үстерәселәре, шуның белән тормышларын мәгънәле итәселәре килә. Ябалаклар гомер буга үз пары белән яши икән. Аңа да шулай булырга язсачы! Бәхетен гаиләсендә, хатынында тапсачы!

Кошлар бергә дә, үзенчә дә яши дигәннән, Әхмәтгалимнең өйләнгән барлык иптәшләре гаилә мәсьәләләренә батты да бетте, күзеннән тәмам югалдылар. Бу да аны көткән язмыш иде. Тормышның андый яклары егетне куркытмаса да, кәефен күтәрер өчен шаяртып, коштан:

– Әллә өйләнмим генә микән, байгыш? – дип сорады.

Кош тиз генә җавап бирергә ашыкмады. Инде тавышыман курыкты, ахры, җавап бирмәс дигәндә генә, аңа:

– Юк, юк! Өй-лән! – дип кычкыргандай тоелды.

Ябалак авазларынан ни теләсәң, шуны аңларга була шул... Кызлар күңелен менә берничек тә аңлай алмыйсың.

Әхмәтгалим, бүген булмады инде, кайтып китәм, дип уйлап кына бетерде, Зәмниханың төп-төз атлап, чишмәгә төшөп килгәнә күренде. Суга да матур киёмнәрдән генә йөри икән... Әнисенә бик ошар. Ул кешедән аерылып торырлык киенгәнне, чиста йөргәнне ярата.

Кыз матур читекләрендә уеп-уеп кына атлап, яныннан узып барганда, егет аны җилкәсенә элгән көянтәләреннән эләктерде:

– Яным⁷⁹, берәз гына сүзем бар иде.

Әхмәтгалим кыз оялып, йөзен яшерер, качарга тырышыр дип уйлаган иде. Алай булып чыкмады. Зәмниханың үзенә дә шәһәрчә киенгән, кесәсеннән алтынсу сәгать чылбыры асылынып торган, күз явын алырдай

⁷⁹ Яным – үзеңнән кечерәк кешегә яратып эндәшү сүзе («жаным»нан үзгәртелгән).

чибәр егет шулай ук ошаган иде. Таныш булмаган кунак аның күзенә жыенда ук чалынды. Ул чагында үзен башкалардан аерып алгандыр да эзләп килер дип, башына да китермәде. Килгән...

Алар авылында эшләр киеп, чем-кара костюмнан, күн туфлиләрден йөргән бер генә егет тә юк иде! Кыз барыбер сер бирмәде – артык ачылып китмәде:

– Әйт соң, – дип кенә куйды.

Шушы «әйт соң» сүзеннән егет коелды да төште. Башында көн бие әйләнгән бер фикере калмады, зигене тәмам таралды. Эченә ут йоткан кыяфәттә кызга карап тора бирде.

– Абий, сорагыгыз бар мәрлә? – диде Зәмниха, инде елмаебрак.

– Ни дим... яным... Киләчәк тормышыма кагылышлырак сораулар иде ул.

Егет белән кыз очрашкан вакытта тирәктә утырган ябалак тынып калган иде. Инде менә аның, бала вакытындагы кебек, хихылдаган көчле тавышы ишетелде. Бу юлы аңа беркем дә кушылмады.

Әхмәтгалим:

– Зәмниха, яным, – дип, тагын батырчылык итеп сүз башлаган иде генә, байгыш үзе, оялма, батыррак бул, өздер әйдә дигәндәй, кичке тынлыкны кисәрлек итеп, һаваларны яңгыратты:

– Ух-ух! Ух-ух!

Сүз тагын өзелде. Әхмәтгалим аны яңадан кузгату турында уйламый да иде инде. Көянтәне кулыннан ычкындырды да, бер адым читкә китеп, кызга карап тора башлады.

– Егет кешегә хатын-кыз киңәше кирәк дип уйламыйм. Алай да тыңлыйм, – диде Зәмниха, үзе үк сүзне ялгап.

Аның үзеннән кыенсынмаганын, артык оялмаганын күргәч, егет әйләнеп-боргаланып маташмаса булды, теләгәннен, сорыйсы килгәннен бер сулышта әйтте дә салды:

– Без быел сезнең авылның Гарәфетдин исемле егете белән мәдрәсә тәмамладык. Әйләнергә вакыт житкән. Жыенда күңелемә кереп калдың. Ярәшелгән егетке юкмы?

Кемгә дә артык исе китмәүчән Зәмниха шушы минутта ярәшелгән егете булса да ташларга, юк, дип алдарга әзер иде, тик сер бирмәде, аңа әле егетләр турында уйларга иртә икәнлеген әйтте.

Әхмәтгалим кыз күзләренә туп-туры карады. Ул үзен олыракка куеп, Зәмнихага яным, дип эндәшсә дә, яшен Гарәфетдиннән сорашкан, үзеннән берәз гына кечерәк икәннен белә иде. Аңа әйләнергә вакыт, Зәмниханың да яше гаилә кору өчен бер дигән, әмма ризалашамы әле, юкмы? Кыз кыюга, сүзгә үткенгә охшаса да, кыяфәткә үтә яшь күренә иде. Егет тагын аның янына килде, тимер ыргакларга бармакларын ятышлы салган кулын учына алмакчы булган иде дә – кире уйлады – алай эшләүне әдәпсезлек санады. Аннан, кызының көянтәсен иңсәсеннән сак кына кузгатып, үз жилкәсенә күчәрде:

– Берәз күтәрәп торыйм әле. Кулларың ял итсен.

Кыз елмайды.

– Яхшы. Әле минем су тулы чиләкләр белән кайтасым да бар. Аның авырлыгы – кулга түгел, жилкәгә-аякка төшә.

– Тырыш кызлар кирәк тә инде миңа, – дигән булды Әхмәтгалим.

– Өйләнү бер нәрсә, өйләнгәч, тормышны алып та барасы бар бит, – диде Зәмниха.

– Барырмын. Янымда син дә булсаң, жиңеләя генә ул!

– Жиңеләйтү өчен өйләнү икән алайса.

Кыз моны шаяртып әйтте, әлбәттә. Әхмәтгалим игътибарга алмады:

– Әле минем бер нәрсәм дә юк. Яңа гына мәдрәсә бетергән егетнең ние булсын?! Этәй тагын да укуйтмакчы иде дә, сине күрү фикерләремне үзгәртте.

– Мәдрәсә бетергәч... Берәр уегыз бардыр инде ул.

– Моңарчы жәйләрен байда приказчик булып тордым. Хәзер бөтенләйгә чакыра. Берәз мая туплагач, үз лавкамны ачып жибермәкчем. Этәй анлык кына акчаны хәзер дә бирә минем, эшнең жаена ныграк төшенәсе, кешеләр белән ныграк танышасы, аралашасы килә.

– Укысаң да начар түгел, – диде Зәмниха. – Мин менә Казан кызы булсам, авыл абыстаеңның юклы-барлы өйрәткәнә белән генә калмас идем. Дин ягым да бик көчле түгел.

– Менә монысын... ни... Әнәй өйрәтер әле! Үзем дә.

– Без күп шул. Этәйләрнең барыбызны да укуытырлык жайлары юк. Кызларның көне өй эше белән үтә. Минекә – олы бала булгач – бигрәк тә.

– Татар кызларын укуытырга ярамый, егетләргә хат яза башлылар, – дип көлдә Галим.

– Хатны гына яза алам мин. Башкасын күбрәк беләсе килә иде. Түбән Шүләнгердә бик белемле Вафа мулла укуыта. Казанга базарга барган жиреннән аны, гаиләсен, әйберләрен төяп, арбасына утыртып, Шәйдулла карт алып кайткан. Их, безнең авылга да шундый бер жәдид мулла тапса!

– Мишәр мулла, – дип төзәткән булды Әхмәтгалим, ул аны яхшы белә, бер көздә аннан аерым дәрәсләр шактый алган иде. – Вафа хәзрәт русчага малайларны гына укуыта.

– Кызларны ир-ат хәлфәгә ата-аналары жиберми. Бик укуысы килгәнне дә көч-хәл белән генә абыстайга йөртәләр.

– Егетләрен дә азы өйрәнә чит телгә, ә син, кызлар, дисең.

– Ю-у-к, энекәшләр булса да яңача укуысын иде дип теләм.

– Минә этәй зуррак, төрлерәк мәдрәсәләрдә укуйтмакчы. Урта Азиядә аларның күбесе охшаш. Бер төсләне – диннекен – озақ укуып, гомерең узганны да сизми калуың бар.

– Укыганда күпме кеше танийсың! – дип хискә бирелде Зәмниха, үзенә шул гына житмәгән кебек. – Читкә китсәң, башка якларны күрәсең, икенче төрле тормыш барлыгын аңлыйсың! Зур байларның улларына бәхет инде.

– Минә алга таба укуытырлык кына мөмкинлегә бар этәйнең. Хәзрәтлеккә указ артыннан чабарга жыенмыйм. Мулла кебек чалма-чапанда йөргәнне яратып бетермим. Эти-әниләрне ялгыз калдыра алмыйм. Укы, укы, дисәләр дә, аерыласылары килмәгәнне беләм.

– Ә-ә-ә...

– Эшкә өйрәнергә китсәң икән ул!

– Шулай димәкче идем дә. Мондый гына киңәшемә мохтаж түгел икән син.

Кыз, ашыккан кыяфәт чыгарып:

– Башка соравың юкмы? – диде.

– Ни теләгәнне аңладың бит инде.

Зәмнихага бар нәрсә ачык иде, колакларын егетнең шул татлы сүзләре белән тагын иркәләтәсе килгәнгә генә әйтүе.

– Исәбем – сиңа өйләнү, – диде Әхмәтгалим. – Риза булсаң, әтиләр белән кинәшеп, яучы жибәрү.

Зәмниха, чишмә буена төшеп килгәндә, каршысына чыгып торган чит бер егет тәүге күрүендә үк бу хакта сүз катар дип башына да китермәгән иде. Үзенә дә күзә төшкән булгач, шатлыгы эченә сыймады.

Авылда Зәмниханы сораучылар булмады түгел, булды, тик ул барысын кире кага торды. Әтиләре үзләре дә баштарак алдан сүз куешмый гына килгән яучыларны боргалады. Яше өченче дистәгә таба киткәндә дә, картаеп калыр дип шикләнмәде, беркемгә, бернигә мәжбүриләмәде.

– Кызың картая бит, – дигәннәргә: – Нинди картаю! Егермене узуга картая башласа, егерме биштә инде сазапмы-сазар иде алар, – дип җавап кайтара иде.

Зәмниха, килгән яучыларга исен жибәрмичә генә, әти-әнисе йортында рәхәтлек кичереп яши бирде.

– Тормышыбыз нык безнең. Гарәфетдиннән сорый аласың. Ике катлы абзарлар, өйләр белән торабыз. Малы да житәрлек, эше дә, – диде Әхмәтгалим, кызының уйга калуын бер-бер карарга килә алмауга юрап.

– Алайса эшләргә кеше кирәк икән, – дип көлдә Зәмниха.

– Юк. Безнең өйдә хатын-кызың бар эше – ирне кайткан жиреннән яхшы каршылау, атын тугару, комганга жылы су салып, аяк-кулын юдыру, өстәл хәзерләү. Калганын ирләр башкара.

– Эштән курыкмыйм мин, – диде Зәмниха. – Урманлы якка чыгасы килә. Әллә кайдагы урманнарда, Тәкәрлек якларына, урыс авылларына кадәр барып, дару үләннәре җыям. Безнең тирәдә генә юньле-башлы агачлык юк. Болыннардагы чәчәкләрне маллар таптап бетерә.

– Алайса им-томчы икәнсең, минем әнәй кебек, – дип сөенгән белдерде егет. – Шифа рәтен белүчегә өйләнермен дип башыма да китермәгән идем.

– Әле мин кендек әбисе дә, сөннәтче дә.

Әхмәтгалим тынсыз калды. Яше ничә генә булса да, күрер күзгә егермедәгә кызың шулай дип әйтүе аңа бик сәер тоелды. Сөннәтче бабайлар турында ишеткәне бар, аларын күрер тә белә иде. Сөннәтче әби дә булганга ышанасы килмәде.

– Сөннәткә килгән малай кебек курыктың, – дип көлдә кыз. – Нәрсәсе бар инде аның?! Безнең нәселдә буыннан-буынга кызлар гайрәтле. Эшен дә ирләрне уздырып эшлибез.

Анысына ышана башлаган иде инде Әхмәтгалим. Мин – кендекче дә сөннәтче, дип торган кызга сынаулы караш ташлады: бер дә шаяртканга охшамаган. Ни әйтергә белмәгәннән генә:

– Сөннәтче әби икәнсең алайса... – дигән булды. – Менә сиңа жебегән, каената йортында тел яшерәчәк татар кызы. Альяпкыч астындагы кесәндә, түшәндә пычак йөртәсең икән.

Зәмниха көлдә:

– Юк, пәкем – читек кунычында. Телләре, куллары белән шаярганнарны көтеп кенә тора.

Аннан житдиләнеп:

– Сөннәт пәкесе, бик чиста юылып, кеше алмаслык жиргә чүпрәккә төреп куела ул. Аның белән бәрәңге-суган турамыйлар, тавык суймыйлар, – дип өстәде. – Әллә куркыттым да инде?

– Юк ла. Аптыраганнан шаярткан булып маташам мин дә, Зәмниха.

– Абый, исемегез ничек, үзегез кайсы яктан? – дип сорады кыз, аның исем белән дәшкәнәнә каршы.

– Әхмәтгалим мин. Өскебашныкы.

– Кайсыныкы?

– Түбәнәннән.

– Монда гына икән... Барасы-барасы да урманны гына чыгасы!

– Өскебашта бала-чаганы сөннәт пәкесе белән куркытып йөрүчеләр юк. Бабайларны башка жирләрдән чакырталар йә авыллар буйлап йөри торганнарын көтәләр.

– Китеп барсам, бездә дә шулай булыр инде, – дип көлдә дә Зәмниха, көянтә-чиләкләрен Әхмәтгалимнән алып, тиз-тиз атлап, чишмәдән су алырга китте. Әйләнәп килгәндә, иртәгә шушы ук вакытта шушы ук урында күрешергә килештеләр.

Әхмәтгалим бу төнне йоклый алмый интекте. Таң алдыннан гына керфекләре йомылды. Башында уе күплектәнме, саташып бетте, тагын уялды, тагын йокыга китте. Шул араларда да әллә нинди сәер төшләр күрәп бетерде.

Зәмниха да төнне дә, кичне ерагайткан көнне дә уздыра алмыйча газапланды. Өйдәге теге эшкә тотынып карады, монысына, берсенә дә күңеле ятмады, барысын да аннан-моннан башкарды. Кыз йөрәгендә кичә купкан хисләр басылмады, нишләптер тынгы бирмәде. Үзенә тиешле эшләрне бетереп, гадәттәге вакытында суга төшкәндә, Әхмәтгалим сукмакта көтеп тора иде.

– Куркыттың, кызый. Килмисең мәллә дип торам. Исән-саулар гынамы? – дип каршы алды ул.

– Исәнмесез. Нәкъ гадәттәге вакытта. Бөтен эшем бер эз буйлап бара минем. Бер көнне дә үзгәрми диярлек.

– Урман яратам, дисең. Анысына кайдан вакыт табасың?

– Жәйге көн озын. Иртән – көтү куганчы ук китәм мин жиләккә, урманнан печән хәзерләргә баргач та жыйам.

– Тау башына менеп, алга карасаң да – урман бездә, артка карасаң да. Өнәй дә жәен жиләктән кайтып керми, келәт тутырып, үлән киптерә. Үзе кебек үк килән эзли, – дип көлдә Әхмәтгалим, сүзне дәвам итәргә жай чыкканга сөнәп.

Кыз елмайды:

– Сүзебез килешәсе икән дә...

Бу аның, мин сиңа чыгарга мең риза, дигәне кебек аңлашылды.

– Бар жиреңне, сүзеңне дә ошатырлар. Менә... сөннәтче, дисәм... куркып калулары да бар.

– Емәеп⁸⁰ көлеп кенә торганымны күрсәләр курыкмаслар. Әле бит ризалык бирмәгән.

⁸⁰ Емәеп – жемелдәп.

– Анысы синнән генә тора. Яучы табам да атна эчендә жибәрәм. Әтиң кем була да, әниң кем?

Кыз егет соравын ишетмәгәндәй:

– Әнеләрем яшь әле, без кызлар кияүгә китсәк, әтәйләргә авыр калыр, – диде.

Зәмниха гаиләдә иң олы кыз иде. Артыннан ук Әхмәтгали белән Гөлшикәр житешеп килә. Әхмәтжан инде йортны ук алып барыша. Зәлиха белән башкалар кечерәк әле. Алай да Габделжәмите дә, Гаяннур белән Мирсәефе дә инде ниндидер эшкә ярый.

– Сезнең ишле гаиләне асрау ата-анагызга бер дә жиңел түгелдер.

– Файда китерә башлагач кына киттең, дип әйтер инде әтәй, ризалашсам, – дигән булды кыз. Эченнән арттагылар үсеп килә, өй тутырып, кыз жыеп ятарлармыни, дип уйлады.

Кызның мондый сүзләреннән Әхмәтгалим берәз аптырабрак калды:

– Аларны ярдәмнән ташларбыз дип уйлыйсыңмыни?

– Без кеше ярдәменә өметләнмибез. Әтәй, заманалар үзгәрде, татар кызы бөркәнчек ябынып, пич артыннан дөнья күзәтеп яшәргә тиеш түгел, дип үстерде. Дөньяда сугышлары да булып тора, ир-атлар иртә дә үлгәли, бар нәрсә кызлар кулына да калгалый, ди иде.

Әхмәтгалимгә Зәмниханың бу рәвешчә фикер йөртүе ошады. Ул жәдид мәдрәсәсендә укыган, уку арасында русчадан-алманчадан акчага өстәмә дәресләр алган замана кешесе иде.

Кинәт кызның күзләренә яшь килде. Бер сәбәп юк кебек иде. Ике арада авыр тынлык урнашты.

– Нәрсә булды, яным? – дип сорады Әхмәтгалим, ни кылырга белмичә. – Өегездә берәр хәсрәт бар мәллә?

– Әнәйнең хәлләре шәптән түгел шул. Аны ничек калдырып китәргә кирәк?.. Бервакыт уйламаганда, күзләре сызлый башлады. Күңеле болганырга тотынды. Чыдый алмагач, табиб эзләп, Тәкәнешкә барган иде, баруыннан бернинди файда күрмәде.

– Сәбәбен белмәгәнмени соң врач та?

– Белгәндер, әнәй даруын тапмаганмы, тапканының – шифасынмы...

– Ходай Тәгалә жиңеллек бирсен үзенә.

– Бирер иде дә...

– Ә нәрсә?

– Тели белсәң – теләк, тели белмәсәң – имгәк, диләр. Инде дә сызлавына чыдый алмагач, бу сызлаулардан котыла алсам, ике күзем суык калса да, сүз әйтмәс идем, диде.

– И-и-и...

– Икенче көнне үк күзләре сызлаудан туктады, әмма берсе дөм суырайды.

– Әнигезнең кан басымы югары булгандыр, – диде Әхмәтгалим. – Табиб шуннан да ярдәм итмәгәч.

– Әле мин дә бар бит. Дәвачының үз өендә кадере юк, димме... Башка жирдән имче карчык чакырттык. Ул да, бау белән үлчәп карагач, шулай дигән иде аны.

– Берәр киңәш бирергә иде барыбер.

– Соңрак, мин әйтә торгач, кара миләш тә капкалады, төрле төнәтмәләр дә эчкән булды, майлы ашавын да киметте. Эш узган булгандыр инде...

Беренче очрашуда ук бер-беребезне күптәннән белгән кебек әллә ниләр сөйләшәбез, дип уйлады Әхмәтгалим. Татар кызларының үзләрен шундый иркен тотуын аның күргәне булмады. Хәер, алар белән артыгын аралашканы да юк иде. Торган саен Зәмнихага гыйшык хисләре көчәйде. Инде дә кызны бирмәсәләр, үзенә каршы түгеллеге сизеләп тора, урлап булса да, алып кайтырга, дип, күнеленә ныклап беркетте.

– Әниң алайса эш эшли алмыйдыр инде?

– Нәрсәгә тотынса да, кемне дә уздыра әле ул.

Сүз авыр якка үзгәргән иде, Зәмниха аны туктатырга теләде кебек.

– Сина ошаса, шулайдыр, – дип елмайды Әхмәтгалим.

– Әллә мин аңа микән?

– Алай булуы да бар.

– Күгән⁸¹ жимешенә дә, бөрлегәнгә дә, баланга да йөри. Югары Шүләнгер урманының хужасы да ул, Тәкәрлекнеке дә. Урыс авылларына, ерактагы болыннарда кадәр барып чыга.

– Монда урман була торышмы?

– Безнең авылда кура жиләге юк бит. Бер елны кайтышлы юл буена жыйган жиләкләрен тезеп утырткан. Әллә ничә чиләк ди. Дус хатыннары белән, атлы кеше очрамасы, дип көтәргә булганнар.

– Кара син аны! Баштан ук күпме жыйсын чамалаган алайса, шуныңча чиләк күтәрәп баргач.

– Жиләкле елмы-юкмы, барыбер әллә ничә савыт ала ул. Күбрәк таба калсаң, чиләккә кире кайта алмыйсың, ди.

– Әле аны ерактан алып та кайтасы бар бит.

– Тугыз авылынан берәү шул көнне алар белән йөрәп жыйган, имеш. Безнең авыл кызларына кайтып киткәндә, ихластан, бүтән алып килмәгез, бөтен урманны жыеп бетерә, ди икән. Башка авыллардан да шундый сүзләр ишетелде.

– Урман жене кагылган аңа да алайса.

– Бәдәр апа белән быел Югары Шүләнгергә каен жиләгенә барганнар. Чиләкләрен тутырып, басу юлына чыкканда гына, яннарына урман хужасы килеп баскан. Котлары очкан боларның.

– Алар жиләк жыючының исен тиз сизә.

– Хикмәт анда түгел. Әнәй шул вакыт бик каты авырый башлаган. Сыңар күзә әйләнеп чыккан. Еш-еш сулай, имеш. Бәдәр апа жиләкләрен оныткан. Урманчы дигәнә дә нишләргә белми икән. Әнәй бөтен хәлен жыеп, безнең авылда әле күптән түгел генә бер карчык шулай үлдә, балаларыма мәетемне алып кайтып тапшырысыз дип, тиз генә эманәт-васыятьләрен әйтеп ташлаган.

– Лесник күрдем дип, шулкадәр борчылырга кирәкме? Әйбереңне алса ала инде. Икенче көнне үк барып, аннан да күбрәк жыйсың.

– Әле бит сөйләп бетермәдем. Бәдәр апа – әнәйнең туганы ул. Үкереп еларга тотынган. Урманчы аптырап калган. Берни дәшмәгән. Сүз белән дә куркытмаган. Жиләкләрен дә алмаган. Киткән дә барган.

⁸¹ Күгән – урман өреге – төрн.

– Китәрсең дә. Аның аркасында кемдер дөнъя белән хушлашса!

– Бәдәр апа кайгырган да инде. Чәчем беренчесен шунда агарды, ди иде.

– Шулай булмыйни...

– Урманда үлә калса, ничек алып кайтырмын, ди икән Бәдәр апа. Инде тынычлангач, аңсызланган кыяфәттә яткан энәйгә, Нихан, торыр хәлең бармы, тырышып кара әле, дип эндәшкән. Тегеләй селкеткән, болай. Энәй аңсыз бер кыяфәттә ята ди һаман. Тырыша торгач, күзләрен ачтырган. Башын, күтәрәп, алдына салган, алып килгән чәен эчергән. Энәй берәздән үзенә хәл кергән кебек кыяфәт ясаган да, Бәдәр апа тынычланып калгач, шаркылдап көлеп жибәргән.

– И-и-и...

– Урманчы жиләкләренә тимәсенгә шулай эшләгән икән! Моңы сиңа шуның өчен сөйлим: яучыңны да, синә дә шаяртып сынавы бар. Барысына эзер бул.

Кызны тыңлау кызык иде, әмма ул кинәттән туктап калды.

– Син сөйләгән кызыклар безнең өйдә көн саен булмаса, айга бер була да була инде, – дип, берәрсен исенә төшерергә тырышты Әхмәтгалим.

Чишмә юлында кеше-кара да күренмәгәч, егетнең бу очрашуны сузасы килә иде. Яңадан мондый күрешүләр насыйпмы әле, юкмы?

Әхмәтгалимнең үзенә сөйләр өчен сүз арты сүзгә табып кына торуын күргәч, Зәмниха хафага калды. Егет яныннан китәсе килмәсә дә, көн әкрәнләп төнгә таба тәгәри, аны энәкәшләренә эзләп чыгулары да бар иде.

Зәмниха көянтәсен егетнең көчле кулларыннан ычкындырды да чишмә бурасына кереп китте. Ул да булмады, инде тулы чиләкләрен күтәрәп килеп тә чыкты. Әхмәтгалимнең тагын нидер әйтергә белмәгән чагы иде, аңа карап-нитеп тормады, жиңел генә, жил-жил генә, тауга күтәрелгән сукмактан өенә атлады.

Әхмәтгалим, күпме сөйләшәп торып, тәмам якынайганын, әмма соравына туры ачык җавап ала алмаганлыгын уйлады. Кызны яңадан туктатырга яхшысынмады, артыннан:

– Әниеннең исеме ничек дидең әле? – дип кенә кычкырды. – Кем йортына яучы жибәрим?

Кыз борылды. Соңгы тапкыр елмаеп карады.

– Габделбасыйр белән Ниханны эзләрсез.

Шүләнгердән бу кайтуында Әхмәтгалимнең тынычлыгы бөтенләй китте. Үлеп гашыйк булганлыгын аңлады.

Егетнең шул тирә авыллары турында риваять ишеткәне бар иде. Имеш, өч Шүләнгерне дә атаклы морзалар нәселеннән булган Шаһиләнгәр картның малайлары нигезләгән. Ә бит, чыннан да, бик аксөяк, үтә чибәр, патшабикәләр кыяфәтле Зәмниха! Шүләнгер турында башка риваятьләр дә бар. Менә моңысы хактыр, дип уйлады кыз белән танышудан тәмам башы әйләнгән Әхмәтгалим.

Зәмниха, егет үзләре турында белешер дә, бер-бер гаепләрен табып, яучы жибәрмәс дип, бик курыккан иде. Аларның өсдә бер кочак, берсеннән-берсе чибәр житкән кызлар. Эшкә иллә дә булган сеңлесе Ләмиганың авызыннан сүз ала алмассың, кирәкмәгәнгә кысылмас, кешене тикшермәс. Зәлиханың, әле үзләреннән бик кече булса да, уңганлыкта бер дә ким түгеллегенә, үткен теллегенә, үзсүзлегенә шаккатарсың. Уенда да

малайларны уздыра, ачуын чыгарсалар, кирәкләрен бирергә дә күп сорап тормый. Үсеп, Әхмәтгалим кебеккә барса, кирәген бирә дә бирә ул аның. Зәмниха шуны күз алдына китереп, борчыласы урынга, рәхәтләнеп көлдә.

Зәмниханы, эти-әнисен белгәннәр Гөлшикәргә бөтенләй аптырый. Кемгә охшаган ул сезнең, диләр, һичнәрсәгә исе китми торган чыкылтык кызый. Берсеннән-берсе чибәр кызларның, бер өйдә үссәләр дә, бердәй тырыш булсалар да, холыкларының калган яклары нык аерыла. Һәрберсе нәселеңнең кемеңдер тарткандыр инде. Нәселен кумаган эт булмас, дигәндәй, гаярьлекләре, дөньяны аңлаулары, авыр чакларда куркып калмаулары белән, энеләре Зәмниха апалары шикелле. Олыны олы итәләр, кечене – кече. Кирәк урында әдәпле дә була беләләр, бер-бер килешсезрәк эше чыкса, уңайсызланалар, эти-әниләреннән аерата читенсенәләр.

Гел үзләренчә яшәргә, иреккә омтылган Гөлшикәр белән Зәлиха да начар түгелләр түгелен, кыр-йорт эшләрендә дә ирләр кебек алар да. Кулларыннан көрәк-чалгы, өсләреннән йөк төшми торган кызларын этиләре, жигүле атларым сез, дип юкка сөймидер. Зәмниханың үзе кебек ирдәүкәрәк булып үссәләр дә, вакыты белән чытлыклыкларына, көязлекләренә чама юк. Тик менә каян килгәндер аларга бу кадәр үзсүзлелек?! Зәмниха эти-әнисе әйткәннән чыгу түгел, сүзләренә катнашмый да, кушканны эшләп яши бирә. Кыз боларны юкка гына уйламады, сеңелләре турында ишетер дә Әхмәтгалим үзенә өйләнмәс дип курыкты.

Юкка курыккан икән. Егет вәгъдәсендә торды. Иртәгесен үк сорарга килеп житмәсәләр дә, атна-ун көн узуга, кызга яучы жибәрде. Бер ыштан балагын өр-яңа кәлүшендәге йон оегына кыстырган яучысы да жәяүләп түгел, Әхмәтхәсән аганың шәп атларына утырып килде. Мондый матур, елкылдап торган атны күрше малайларының һич күргәне юк иде. Барысы аның тирәсенә жыелды, тәңкә бизәклә тарантасын капшарга тотындылар, хужадан курыкмаганны йөрәкләре житеп утырып та карады. Зәмниха, капка төбөндә шау-шу килгәннәрен ишетеп, кунаклар барында тынычрак торыгыз дип әйтергә алар янына чыкты. Малайлар дәшкәнен дә көтмәделәр, кызның сөннәт пәкесеннән шүрлэгәндәй, кайсы кая таралышты.

– Аталары да үзе кебек матур икән, – дип куйды Зәмниха, тиздән, бик тиздән шушы тарантаска утырып, урман юлы аркылы жилдереп, икенче авылга китәсен уйлап. Ул өйдәгеләрне инде ризалатып өлгөргән, яучы сүзен аяк астына салмасларына ышана иде.

Әхмәтгалим Шүләнгердән бик дәрт белән кайтып китсә дә, икенче көнне дә, өченче көнне дә нигәдер хәбәр салмады, Габделбасыйр карт турысына кичләтеп, тагын бер кат Зәмниханы күрергә дип тә килмәде. Аның көтәчәген белә, бер күрдән яратып калганлыгын тойган иде. Баштан ук ел буга күрешкәләп йөрергә уйламады ул, эшне кызуында сугарга, эти-әнисеннән хәер-фатиха алып, яучы жибәрергә карар кылды.

Ярәшү вакыты кичектерелүнең үз сәбәпләре бар иде. Әхмәтгалим Шүләнгергә Зәмниханы эзләп барган көн Әхмәтхәсән аганың сату эшләре белән ераккарак китеп калган чагы, аның кайтуын көтәргә кирәк иде. Өйдә юклыгы атнага сузылмаса да, атасы мәшәкатьле юлдан кайтып керүгә үк, өйләнү турында сүз катарга яхшысынмады.

Башлы-күзле булырга теләвеңне эти-әниңә әйтү жиңел эш булмаса да,

озакка да сузмаска уйлады Әхмәтгалим. Бер кичтә бергәләп, абзарга маллар карарга чыккач, жаен туры китереп, Урта Шүләнгер жыенында Зәмниханы күрүе, бик тә ошатуы, аннан үзен дә очратып сөйләшүе, тел төбен тартып каравы, бик тә шуңа өйләнәсе килүе турында сүз кузгатты.

Жиһан карчыкның – сыер савып, лапас эчендәге баз өстенә сөтләр урнаштырып, тегесен-монысын карап йөргән чагы, Әхмәткәрим бакчада түтәлләргә су сибүдә иде. Ата кешегә Әхмәтгалимнең мондый итагатылеге, үзенә хөрмәт белән каравы, зур эшләр башкарганчы, башта аның белән аерым киңәшүе ошады, тик үлеп үк бетмәгән өметләренә балта чабуы гына берәз күңеленә тиде. Әхмәтхәсән инде ныклап ышанды: улы алга таба читкә китеп укырга бер дә жыенмый. Ярар, безгә түгел, аларга көн итәсе, дип уйлады, жаны теләгән жылан ите ашаган.

Әхмәтгалим:

– Әтәй, кыз бик ошады, мөһәргә нәрсә сорасалар да, кызганма, вәгъдә итче. Бу яхшылыгыңны онытмам. Өскебашта андый чибәр кызны гомер күргәнем юк! – диде.

– Чибәрлеккә өйләнмиләр, улым. Аның вакыты кыска. Уза да китә ул. Уңган, булдыклы, үзең иптәш булырлык хатын кирәк.

– Зәмниха нәкъ шундый, – диде Әхмәтгалим. – Урманна ярата икән. Гарәфетдин, балта эшен дә эшлиләр алар, үзе дә, сөңелләре дә – ирдәүкә, – ди.

– Мактадың, – дип көлдә Әхмәтхәсән. Аның үз өендә дә кызлар шундый булып үскән иде.

– Син сораганга гына әйттем.

– Килен каенана туфрагыңнан яратыла, диюләрендә күпмедер хаклык бар. Син ошаткан кыз Жиһаным шикелледер, димим, Айбануыма бик тә тарткан алайса.

Тәрбия дилбегәсен кулында нык тотса да, жебегән, ир-ат күзенә генә карап торган кызлар үстерергә бервакытта да кызыкмады Әхмәтхәсән. Аныңча, тормышны тартышырлык, кирәк чакта киңәшен бирерлек хатын-кызлар белән яшәү жиңелрәк тә, күңелләрәк тә иде. Айбану хәл белергә килеп кенә киткәндә дә, тик тормый, сөйләшүе-эше бергә, әнисенә әллә никадәр ярдәмләшеп өлгерә, гөлдөр-гөлдөр килгән тавышы белән өйләренә ямьгә күмә.

– Айбануга охшаган икән алайса, – дип, үз сүзен тагын бер кат ныгытып куйды ул.

– Әйе.

Моңысын да әйтимме-юкмы дип тора иде, эчендә калдырмаска булды Әхмәтгалим:

– Им-томчы да, кендек әбисе дә әле ул, сс...

– Кияүгә дә чыкмаган килешме? Хатын кеше түгелдер?

– Юк инде.

– Алай икән...

Әхмәтгалим сөннәтче диям дигәндә генә төртелде. Анысын сүз жаена ничек кертергә белмәде.

– Эшкә яшь комачауламый. Миңа батыр кызлар бик ошый. Апага бер дигән жиңгәчәй булыр. Ул да малайлар кебек бит. Үзең дә шулай дисең энә.

– Әйе. Безнең Айбану эшнең кайсыннан да куркып тормый. Ут борчасы ул. Нәрсәгә тотынса, шуны булдыра.

Әхмәтхәсән балаларының һәркайсы тырыш, игелекле, тәрбияле, барысы күңеленә якин иде, әмма дә ләкин кызларын башка бер төрле, кешегә китәселәр, дигән уйлы – эчке өзөлү белән яратты. Малайлар белән ярышып үскәч, нинди булсын, малайша инде, дип көлә иде Айбануыннан. Әхмәтҗалим менә Зәмниханы да шундый дип сөйләп тора.

– Алайса килен үзөбезгә төс булып килә икән, – дип, соңгы тапкыр нәтижә ясады Әхмәтхәсән. Бу сүзләр улына канат үстергәндәй булды:

– Әле шунысы да бар... Авылда никадәр бала туа. Сөннәткә утыртырга кеше таба алмыйча тилмерәләр. Шул якның сөннәтчесе дә ул!

Әхмәтхәсән ага шаккатты. Бераз тын торды да:

– Булганнан барысы да була, – дип куйды.

– Без инде сөннәтле. Өскә пәке тотып килмәс, – дигән булды Әхмәтҗалим.

– Бала табасы хатынга эш белүнең артыгы юк. Им... сөннәтче әбиләр күргән юк иде, гомерең булса, улың булса, аны күрү бәхетенә дә ирешсәң, – дип, сүзен дәвам итсә дә, әтисенәң аптыраш катыш шаккатуы һаман йөзәннән китмәгән иде.

– Шулай, шулай...

– Улым, тик менә эш белү дә бер нәрсә генә әле ул. Тырышлығы да, сәламәтлеге дә кирәк хатын-кызның. Әйтик, безнең – Заһирныкыларның нәселендә тын житмәү хастасы борынгыдан килә.

– Авылда үпкәсе кабарып, сулыш юллары ялкынсындан терелә алмыйча китүченең саны юк! Нәселдән килгән чирең булмаса, йогышлы эзләп таба кешене барыбер.

– Бума чиреннән үлгән туганнарын күп күргәнгә генә әйтүем.

– Нәсел чылбырында бер дә өзөлми торган нәрсәләр дә була дигән, ә...

– Кешене югалту тавыкны, казыңны югалту гына түгел ул, улым. Аның әле үзең тәрбияләп үстергән кош-корты да кадерле, жаныңа якин.

– Шулай, шулай, – дип, атасының һәр әйткәнен раслап торды Әхмәтҗалим.

– Өч айлык энем Әхтәмжанның 1858 елның 26 апрелендә шул хасталыгы аркасында вафатыннан соң бик авыр булды. Абыеңның Ләмигасы энә унбиш көн генә яшәп калды бичаракай.

– Әтәй, алай дисәң, бөтенләй башка нәселдән булган әнәйнең дә шул ук чир бит. Менә, яраткач өйләнгәнсең, хасталы дип тормагансың.

– Өйләнгәндә, хатын-кызның авырганлыгын-авырмаганлыгын каян беләсең аның?! Әхмәтхәсән белән Шәмсебануларның әниләре дә бер дә кыска гомерле булып кебек түгел иде. Оныкларның ятим калмавы да кирәк миңа.

Шулай дип әйтсә дә, Казаклар чибәре, Гыйбадулланың яман күзләрдән саклап үстергән Шәмгыйжиһанын тәүге күрүендә үк бик яраткан иде ул. Күңеленә бер кертеп утырткач, кемлеген дә сорапшырып тормады – андый эшнә әнисенә, аның кеше арасына күп чыккан, башка авылларны да яхшы белгән түтәйләренә калдырды.

Гөнаһ дип, авызына бал капмаган, хажга барганда, юлда кымыз да эчмәгән әтисе Камалетдин яшисе дә яшисе кебек иде әле. Күршеләреннән эч зәхмәтен йоктырып, кырык жиде яшендә китте дә барды. Яхшы хәтерли: алтмыш дүртнең 26 июле иде... Тормышлары да яхшы иде, әнисе мең

үләннең сыйфатын белгәндер. Нәүбәһар карчык озаграк та яшәгән иде дә, барыбер аякта нык чагында, алтмыш тугыз яшендә, авылда йогышлы ютәл котырынганда китеп барды...

– Алай да сүзем шул: хатын-кызның сәламәтлеге бик кирәк. Минем кебек берсе арты икенчесен югалтырга язмасын, – диде Әхмәтхәсән.

– Амин, яхшы сүзең рәхмәт, әтәй. Мәһәргә ни бирербез соң? Аларның тормышлары начар булмаса да, безнеке кебек түгел инде.

– Бай, ярлы дигәннән... Никахлар вакытында бала чагымнан ук өстәл артына утыртыла, шул вакытта бер нәрсәне күзәтә идем. Түтәйләр өчен мәһәрне кияүләр бик аз бирсә дә, безнекеләр калымга берни кызганмый, кеше кебек кырык-алтмыш тәңкә белән генә канәгатьләнмичә, шактый күп, вакыты белән өч йөз көмеш тә сала, янына бүләкләрен дә өсти. Беренче булып өйләнгән дәү әтидән⁸² бабайлар жәлләмәсеннәр дә инде. Биктимер абый Бибиләмига апага өйләнгәндә дә мин моңа аптырамаган идем эле. Аннан туй арты туй карый торгач кына башка бәрде. Әтәйгә ризасызлык белдереп, безнең дә артык акча юк, дидем. Улым, син өйләнгәндә дә шулай булып, диде ул. Яңа тормыш башлаганда ярдәм кирәк. Кызларыма да бирнәне булдыра алганча, мулдан жибәрдем мин.

– Үзегез бер дигән Айбану апамны нибары йөз сумга килештегез! – диде Әхмәтгалим.

– Акчада, байлыкта гына да түгел хикмәт. Нәселе яхшы булсын кызның да, кияүнең дә. Айбануның мәһәренә каршы төшмәдем, арттырмадым, кияве Ибраһим атасы Мөхетдин кебек үк тырыш, акыллы дип уйладым. Яхшы көн итәсе, кеше күзе тимәсә, алдан ук күренеп тора иде. Инде менә, ничек яшәүләрен дә күргәч, күңелем тыныч.

– Әтәй, кеше каршысында ким-хур буласы килми, ни сорасалар, Зәмниха өчен дә шуны бирербез, яме.

– Миннән калмас, – диде ата кеше бу хакта үзеннән узып алдан сүз әйткән улына коры гына.

Үзара киңәшеп, яучыга, әле яшбрәк булса да, безне дә, Урта Шүләнгерне дә яхшы белә дип, үзе Югарысына – Әбүбәкер исемле берәүгә чыккан Бибимәрфуганы – Баһаветдин абзыйларының кызын жибәрергә булдылар. Бу турыда әниләре белән иртәнге чәйдә сөйләшергә килештеләр.

Әхмәтхәсән Шәмгыйжиһан белән киңәш-табыш итешсә дә, сүзен исәпкә алса да, карчыгы иренә бервакытта да каршы килүчеләрдән түгел иде. Алай да улларына хатын-кызны, әнине санларга кирәклеке гел үз үрнәгендә күрсәтә килде ул.

Башка чыккан Әхмәтхәсәнгә энесе кемгә өйләнсә дә, барыбер булачак. Ул да, Әхмәтгалим үзе дә тормышның һәр ягын күргән аталарының дәрәс карарга киләсенә ышана, бар эштә, бар уйда аның фикеренә таяна. Әхмәткәрим эле яшб. Гореф-гадәт бозылса бозылып, йортта уртанчы улны калдырасы, өйләндереп, кечесен башка чыгарасы булып. Аның турында бергәләп киңәшеп, килен төшкәнче, үзара хәл итәргә кирәк.

Әхмәтхәсән хәзергә бу хакта сүз башламады:

– Инде иманлы, намаз-ниязлы, ата-ананың кадерен белүчән килен булсын. Кушылган кешеңнең кыз туганнарыңны да якин итүе бик кирәк.

⁸² Дәү әти – әтинең агасы.

Абыйлы, энеле булуның шундый ягы да бар әле, – дип, берәз күңелен борчып торган башка әйберләргә әйтә башлады.

– Анысы шулай, әтәй.

– Өйләндем дип, хатын сүзенә ияреп, Айбануга да, Шәмсебануга да кырын күз белән карамассың. Алай булыр дип уйламыйм. Колагыңа гына киртләп куям.

– Минә белмисеңмени, әтәй?! Кызларны түгел, абыеңны, энекәшәңне дә ничек рәнжетерсең?! Әле бит туганың син килеп йөриячәк төп йортта да каласы.

Сүз бөтенләй көтмәгәндә, соңгы вакытларда Әхмәтхәсән уйлап йөргән әйберләргә таба борылды. Эндәшми генә калдырыргамы? Әллә соң, бер тапкыр сөйләшә башлагач, хәл итеп кенә бетерергәме? Аннан Әхмәткәрим, әниләре белән аерым киңәшәрләр.

– Синең белән яшәргә уйлап торам, улым. Инде дә, үзем башка чыгам, дисәң, Әхмәткәрим белән дә калырга риза.

– Син ни теләсәң, шул булыр. Энекәшкә өйләнергә иртәрәк әле. Болай да сезнең белән яшәп китәсе дигәндәй. Алга таба күз күрер.

– Фикерен дәрес, улым. Болай гына, сүз уңаеннан әйтүем.

– Ничек телисең, ул ничек тели, шулай булыр, әтәй, – диде тагын бер кат Әхмәтгалим, атасы сүзенә бу мәсьәләдә дә һичбер каршы төшмәячәген белдереп.

– Бездән китсәң, энең тормышын жайлашырсың, апаларыңны ярдәмчән ташламассың. Шулай буласына сүз бирсәң, мин дә син сайлаганга ризамын да ризамын.

Әхмәтгалим атасының шулай гел уңайга, яхшыга гына сөйләп утыруына бик сөенде, үзе дә әледән-әле баш селкеп, әйе, дип кенә утырырга тырышты.

– Мин инде, беләсәң, киленне түгел, биткә кунган чебенне дә рәнжетә алмыйм. Аллага шөкер, олы киленем дә, әнәй, дип өзәләп тора. Кайсыгыз безнең белән яшәргә теләсә, йортта шул калыр, – дип сүзгә кушылды эшләрен бетереп алар анына килгән Жәһан карчык.

– Күңелен сыерда, сөттә булмаган бугай, гел безне тыңлап торганга охшагансың, – дип шаяртты Әхмәтхәсән. – Улыңа алайса, фәлән-фәләнгә өйләним әле дип, синнән ризалык сорыйсы калмады.

– Миннән серегез бар дип уйламадым. Ишегегез ачык булгач, сүзегез лапаска да ишетелеп тора шул.

Сүзне өйгә кергәч тә, артык куертмадылар. Чәй өстәле янында абыйсының исәбен Әхмәткәримгә әйттеләр дә әлегә Әхмәтхәсәннең үзенә генә ишеттерергә дип йөгерттеләр. Шул кичне кызны күреп сөенчә алыр өчен шәп атлар жигеп, Әхмәтгалим берәздән Урта Шүләнгергә кичке уенлыкка элдерде. Аңа Зәмниха вәгъдәсен биргән кебек иде инде.

Кыз сорарга баруның да үз тәртибе бар. Шул көннән Әхмәтхәсәннәр йортында хәзерлек эше башланды. Каралты тирәсен тагын да ныграк тәртипкә китерделәр, яучыны жайладылар, бүләкләрне, башка кирәк-яракларны барладылар. Өстәл артында сүз үзеннән-үзе һаман әлегә дә баягы өйләнүгә килеп тоташты.

Әхмәтхәсән гомер бакый ишле гаилә белән яшәргә хыялланды, тик инде

икенчегә, анда да бик яратып алган хатынының да сәламәтлеге житәрлек нык түгел иде. Шуны белгәнгә, бала тап та бала тап, дип бимазаламады, тапканнары үлгәндә, гаеп ташлап битәрләмәде.

Ждһан карчык кечкенәдән күкрәк чире белән авырды. Бигрәк тә жәйләрен сулыш юллары кысылудан, тамагы кычытудан зарлана. Болынга, урманга чәчәкләр жыярга йөрсә дә, исләреннән төчкерә, буыла башлый. Кышны жиңелрәк чыкса да, эсселәр киткәч, аңа урынны ишегалдына жәяләр. Хәтта арба өстендә дә йокыга китә алмый ул, һаман һава житми, ди, күп вакыт капка асты ачыгына йөзен куеп ята. Әхмәтхәсән инде бу хәлләргә күнекте. Ишегалдының кай ягында жил көчләрәк булса, урыннарын шунда күчәрә. Инде гомерле генә булсын.

Карт тәрәзәсе укалы шкафттан кирәкле кәгазьләр сакланган агач тартманы алды. Анда ул үз кулы белән язган, ясаган нәсел агачы саклана. Әхмәтхәсәннең күзләре әлегә яхшы күрә иде. Шулай да, яктыда жентекләп карарга теләгәндәй, аларны алып, түр тәрәзә төбенә килеп утырды.

Бу язучыны Әхмәтхәсән хәтерендә саклаган истәлекләрдән файдаланып төшерде. Аңа үзләреннән белгәннәрен атасы Камалетдин белән Заһир бабасы сөйләгән иде. Аларга этиләре онытмаска нәзер итеп әйтеп калдырган. Яхшы кәгазен кайтартып, әйбәтләп ясарга да түр почмакка элөп куярга кирәк. Туачак оныкларыма да онытырлык булмасын, дип уйлады карт. Ул белгән Дусай нәселеннән тамырлары унжиденче гасыр башыннан килә. Дусай улы Бохар, аның баласы Тукмөхәммәт, Тукмөхәммәтнеке Иманай булган. Болар барысы да шәжәрә кәгазендә бар. Мәгънәле, башкачарак матур исемнәр.

Иманайдан 1745 тә Сәләй туган. Ә бит аның нәселе болар белән генә бетми. Ата-бабаларының башка балалары да бар! Ул аларны да белергә тиеш. Сәләй бабасының гына Заһирдан тыш ничә улы теркәлгән шәжәрәгә! Барысы да язылган дип уйламый ул. Сәмигол, Ишмөхәммәт, Нәзир... Бар хәтерләгәнә менә шул. Һәрберсеннән тугач вафаты да, чирләп, иртәрәк дөньядан киткәнә дә булгандыр. Бигрәк тә алдагысы, татарның иле кебек, тузанга күмелгән, онытылган, оныттырылган...

Әхмәтхәсәннең күңеле тулды. Ул бу кешеләрнең берсен дә догасыннан калдырмый иде. Исемләп белмәгән туган-тумачасын да төрле сүзләр белән искә алып уза. Ходайдан һәммәсенә жәннәт урыннары, сират күперләрен жиңел кичтерү, гөнаһларын ярлыкау сорый. Йокларга ятканда да, миннән дога өмет иткән ыруым рухына дип, дога кыла.

Әхмәтхәсән башына кинәт карчыгым нәселен бер дә белмим икән бит дигән уй килде. Этиләре дә ата-бабаларының гына исемен әйтеп калдырган. Болай бер дә дәрәс түгел кебек күренә. Анадан ала да туа, кола да... Аның кемлеген белү ничек мөһим булмасын. Борынгы заманнарда хатын-кыз бала тапканда да, чирләрдән дә еш үлгән. Күпләр берничә өйләнгән. Хәзер дә шулай әле ул! Бөтен кеше тазалыкны кайгыртмаганда, чын дөвасы табылмаганда, чират килгәндә⁸³, кая качасың?..

Бу шәжәрәдә ир-атларның да барысы язылмаган, әниләргә урын бөтенләй табылмаган икән... Моңы нәсел агачын кору тәртибе, диләр дә. Әхмәтхәсәннең хатын-кызларны керткән, һич югы нәселнең дәрәжәле заты булган шәжәрәләргә күргәнә булды.

⁸³ чират килгәндә – эпидемия вакытында

Ул менә ата ягыннан жиде буын туганнарын яхшы белә, эниләрәненкән азрак... Бигрәк тә бабаларын, аның бертуганнарын үзенекеләргә сөйләрлек итеп хәтерли. Бергә ярдәмләшеп көн итте, бер-берсен бәйрәмнән, олы туйлардан калдырмады алар. Әбисе Мөслимәне дә күреп калырга өлгерде Әхмәтхәсән, түтәе Хәмдесафаны да, башка кардәшләрен дә.

Әхмәтхәсән кызлар дип тормады, Айбануны, Шәмсебануны малайларны бер якка куярлык итеп үстерде. Ат та жикте алар, сукага да чыкты, печәнән дә чапты, чыпта да сукты, жиләккә дә йөрде. Ничек эшлэгәннәрән күреп, бер-бер артлы кеше аркылы Әхмәтхәсәнгә сүз каттылар. Шәмсебануны олырак иде, житү кызга әйләнүгә, алышырга-барышырга сүз куешкан кешесе юкмы, дип сорашырга керештеләр, аптыратып бетерделәр. Яучы арты яучы килә торгач, берсенә биреп жиберделәр. Алай да үз тормышын иртәрәк корды, ризалык биреп, ашыкмадык микән, дип кайгыра хәзер.

Кичләрен, артыгын тыймасалар да, әллә эштән арып, әллә шуңа акыллары житеп, уеннарга әллә ни чыкмаган кызларының авылда гайбәтләре дә ишетелмәде. Саф алтын жирдә ятмый, диюләре – хак. Икесе дә кияүдә менә хәзер. Үзләрен бик сакларга кирәк икән кызларга. Ата-анага да күз-колак булырга бик кирәк.

Әхмәтхәсәннең хатыны Жиһан йомшак күңелле. Ул аның килене белән уртакт тел табасына, кызы санап, яратып китәсенә ышана. Үзенә дә Зәмнихага ата кебек булырга кирәк. Әхмәтхәсән күңеленнән энә шундый сүз бирде.

Зәмниха башта кыз алуны кызу тотмакчы күренгән Әхмәтгалимгә шикләнебрәк тә карады. Беренче очрашуда ук өйләнү теләген белдергән егетләргә ышанырга тиеш түгеллеген, андый зур эшләренә чиктән тыш ашыгып башкарылмавын белсә дә, барыбер эченнән тиз арада үзен сорарга кеше жиберер дип тели, өметләнә иде. Әхмәтгалим, яучы юллыйм, дип китсә дә, икенче көнне капкадан керүче-чыгучы күренмәгәч, берәз кәефе кырылды, аннан егеткә үпкәли үк башлагандай булды. Инде ялындырып, сорап килсәләр, ризалык бирмәс тә кебек иде. Бер кичтә су буендагы уенлыкта аны яңадан күрү белән, үпкәсенәң тамчысы да калмады.

Әхмәтгалим жаен табып кына, уңай вакытын туры китереп, эти-әнисе белән ныклап киңәшкәнән, алардан хәер-фатиха алганлыгын әйтте.

– Синекеләрнең дә белеп, эзерләнеп торуы кирәк, – дип, кызга да искәртте.

– Алар инде белә! – диде Зәмниха. – Мин теге көнне йокыдан торуга ук әйтеп ташладым.

Әхмәтгалим шаккатты. Кыз оялып кына елмайды.

Үзе яраткан төстәге – аксыл бизәкле француз яулык, парча шәл алып, кичке күнел ачуга килгән егетне күргәч, шулкадәр сөенде бит ул. Иптәш кызлары, сеңелләре каршында күрер күзгә гажәеп чибәр, юмарт егетне эләктерүе белән мактанасы, алган бүләкләрен күрсәтәсе килде. Уеннар алмашынган бер арада парчасын сеңлесе Гөлшикәргә тоттырды да, салавыч-өрпәкләрен салмый гына, алар өстенә Әхмәтгалим биргән затлы яулыкны бөркәнде. Аһылдадылар да инде кызлар, Гөлшикәр шаярып, иңсәсенә элгән парча шәлне дә күргәч, өнсез үк калдылар. Шунда ук жырлап та бирделәр:

Француз яулыклар – киштәдә,
Бөркән иртән, кичтән дә.

Жырга яннарына килгән егетләр дә кушылды:

Сезнең белән бу күрешү
Керер кебек төшкә дә.

Зәмниха Гөлшикарне җавап бүләгенә йөгертте. Ул тамбур жебе белән кульяулык, кесә янчыгы чиккән, шушы арада янчыгына яссы тамбурлы чәнчем белән ике М хәрефе төшерергә дә өлгергән, әлегә бизәкләрне, кеше күрмәсен, аңламасын дип, яфраклар эченә яшергән иде.

Зәмниханың бүләкләренә егетнең күңелә бик булды. Ул моны ук бөтенләй көтмәгән иде. Тәңкәләремне Зәмниха янчыгында йөрттермен, югыйсә калтамның күне кыршылып килә иде дип сөенде. Әхмәтгалим Шүләнгердә озак тормады. Кызга, иртәдән өйләнү хәстәрләрен күрә башларга кирәк, вакыт юк, фәлән-фәлән көнне киләбез, диде дә атында урман юлы аркылы турыга – кире Өскебашка юыртты.

Ат тугарганда да, алма бакчасына кереп, шундагы утыргычларга куелган комганнарның берсен алып, битен-кулын юганда да, гел Зәмниханы, бүгенге кичне уйлады. Кызны өйләнгәнчә өчтән артык күрмиләр дип, электән гел кисәтә иде әтисе. Имеш, аның кадере китә, дин кушмый. Кара син аны, нәкъ аныңча, ислам гадәтләренчә килеп чыкты бу. Кайбер дус-ишләре димләгән кешеләренә генә өйләнгәч, теләгән, күзем төшкән кызга сүз катармын, әти-әнидән яратканымны соратырмын, дип күңеленә беркеткән иде, үз сүзе дә сүз булды.

Кайсы вакытта яучы киләсен килешкәнчә үк үзенә Әхмәтгалимнеке буласына нык өметләне Зәмниха. Ул егет белән танышканының икенче көнөндә, Габделҗәмәитне, йомыш белән җибәрткән булып, Гарәфетдиннән Әхмәтгалимнең кемлеген сораштырткан, аннан энесеннән бәйнә-бәйнә тикшергән, соңыннан этиләренә барысын түкми-чәчми, эмма тагын да матурлабрак, чәчәкләп-чуклабрак сөйләгән иде. Зәмниханың бу төр кыланышларын аның моңарчы ир-атка исе китмәгәнлеген белгән өйдәгеләр артык чынга, артык зурга алмады. Инде менә Әхмәтгалим яңадан Шүләнгергә килгәч, Гарәфетдин дә, җаен туры китереп, дуслының нияте ныклыкны әйткәч, Зәмниханың ата-анасы югалып ук калды.

Нихан башта, бик бай урыннан яучы киләсен ишеткәч:

– Кызым, сине бер дә тиң итмәсләр, әллә кире уйлыйсыңмы? Килеп тормагыз дип, кеше-кара ишеткәнчә хәбәр генә салыйк, – диде.

Зәмниханың тышка чыгармаса тырышса да, мондый сүзгә хәтерә калды. Күрер күзгә шундый чибәр, әдәпле телле Әхмәтгалимгә ул бай булса да, ярлы булса да, барыбер баракак иде!

Күзен тутырып, атасына карады. Моңарчы бөтенләй башка иде Зәмниха! Ымыңны да аңлый, әйткәнәң белән килешә торган олысы иде. Басыр карт ни дияргә дә белмәде. Кызының башында нинди уй икәнлеген күзләреннән укыган ата кеше, сизмәстән:

– Зәмнихакем, үзең хәл ит инде, бөтен кешене кире кага торгач, яшен дә зурая. Нәр кире килгән яучы бәхетенә китеп-китеп ала ул. Күңеленә ятса, бирербез! – дип әйтеп ташлады.

Кыз белән егетнең теләгәннәре кабул булды: Камалетдиннекеләр турында энәсеннән-жебенә кадәр сөйләгән, якин туган да икәннәрен айткан Бибимәрфуга Урта Шүләнгердән колак сөенчәсе белән китте. Болар киндердән тукуп эшләгән кызыл бизәклә ирләр альяпкычы, чолгау, бик матур чигешле намазлык, тастымал, эскәтерт ише нәрсәләр иде.

Озак та үтмәде, яучы туй вәгъдәсен килешергә килде. Зәмниханы өч йөз тәңкәгә, әче тукума тулы сандыкка, комган-коштабак, ләгән исемле нәрсәләргә алмаштылар. Егет аш савытына да вәгъдәне мулдан бирергә кушкан икән. Әллә ничә пар каз, төрле-төрле бәләшләр, гөбәдияләр-паштетлар, казылык... Берсе дә онытылмаган.

Яучының да, кыз ягының да бүләкләрдән канәгать калуыннан Әхмәтгалимгә бик рәхәт иде. Инде Зәмнихалар йортына никах укырга килгән мулла да, калжа майлары ияге-сакалы буйлап акканчы, күзләре ялтыраганчы ашады, биргән сәдакаларына рәхәтләнгән кулы белән майланган сакалын, очларын бөтерә-бөтерә, кат-кат сыпырды. Гадәтенчә, никах мәжлесеңдә, дини ашта дөнья сүзе кыстырасыз, дип тә бәйләнмәде, аш-су ягыннан хатын-кыз тавышы нык килгәнгә дә исе китмәде. Инде борчылмагыз, үзем генә жәяү кайтам дип, урыныннан кузгалгач, ай-ваена карамастан, әйберләрең күп, күтәрүе кыен булыр, дип, Хәсән картның шәп атларында гына жылтерәтеп илтеп куйдылар үзен. Тарантасыннан төшкән чагында Әхмәтхәсән кесәсенә тагын бер көмеш тыкты:

– Мулла абзый, бәхәтле булсыннар, тигез яшәсеннәр, дип, малайларга өендә дә аерым укы әле.

Менә кода ягы үзе дә китәргә жыенды. Алып килгән дүрт казның икесе, чәлпәкләр, чәкчәкләр табагы белән кире тарантасларга куелды – аларның икеләтә күпләге сүздә генә түгеллеге инде күренгән, инде туй чәе Өскебашта да кияү белән кәләшсез генә дәвам итәчәк иде.

Әхмәтгалим кыз өендә дүрт кич кунарга да риза иде, Зәмниханың тизрәк каената йортына күчәсә килде. Әнисенә алдан ук, ике кичтән артыкка ризалашма, дип әйтеп куйды. Нихан карчыкның моңа кадәр инсафлыгы белән аерылып торган, егетләр кулын тотмаган кызының болай гайрәтләнеп китүенә гажәпләнде. Эченнән, мәхәббәт нишләтми, ана йортыннан да җиңел генә аера икән, дип уйлады.

Туйлардан соң кияүне кыңгыраулар тагылган әллә ничә пар атта килеп алдылар. Кыз моңа да, башкасына да бик сөенде. Халык каршысында Басыйрларның дәрәжәләре артып киткәндәй булды. Кызны кайберәүләр кебек аталары йортында, килеп алырга жай көтеп, ел буге тотмадылар. Әхмәтгалим ай дәвамында атна кич кияүләп йөрүдән арыды, килеңне үз вакытында төшәргә булды.

Әхмәтхәсән ага юмарт, бер дигән малайларына ахыргы әйберен бирергә дә риза иде. Кияү савымыннан һичнәрсә кызганмады. Аңа улын зурдан кубып өйләндерү мәртәбә, үзенә лаек гамәл кебек тоелды. Дүрт күмәч урынына сигезне пешертте, ат арбасына чиләге белән бал чыгарды, башкалары да барысы да сансыз, мулдан, уңган иде.

Әхмәтгалим өйләнгән көннәр 1909 ел жәенең ахыры иде. Кызны үз йортына алып киткәндә, капка төбенә озатырга чыккан туган-тумачасы:

Басуларга чыктым, сагыш басты:
 Тургайлары бергә кимегән.
 Киткән кошның хәбәрләре килер,
 Без исән-сау, диеп, чит жирдән.

Сикереп төшкән, гөрләп үскән икән
 Кыр башында калган бер бодай.
 Сөзгә генә – безне, безгә сезне
 Сөеп кушкан булсын бер Ходай, –

дип суза-суза жырлап хушлашырга тотынган иде, кычыткан чыпчыгыдай, бер урында тормаган, һәр нәрсәне күзәткән, кайсыннан да ямь табарга тырышкан Гөлшикәргә апасын моңланып озату ошамады, көйне жиңелгә күчерде:

Тимерчеләр бара тимергә,
 Күмерчеләр бара күмергә.
 Минем апа бара жизнигә,
 Айга-елга түгел, гомергә.

Әхмәтгалим тарантаста үз янына менеп кунаклаган Зәмнихага, йөзләренә хәсрәт төсә чыгарып карап калган, мышкылдашкан апа-сеңелләрен, жиңгәләрен, дус ишләрен, агарып киткән әнисен күргәч, ата-ана йортыннан аерылу бик авыр булыр дип борчылган иде. Мондый жырлардан соң аеруча. Яхшы теләктән генә торсалар да, кем күңеленә дә сагыш тутырырлык иде алар. Сөйгәнә сиздерми генә күз ташлады: күзләреннән тамчы моңсулык тоймады. Эченнән генә, аллага шөкер, дип куйды.

Зәмнихасының үз яннарыннан еламый-нитми генә китеп баруына Нихан карчык та шаккатты. Бераз үпкәлесе дә килгән иде. Яратуы көчледер, рәхәттә үскән жиреннән жиңел генә аерылмас иде, дип тынычланды. Ул да булмады, китүчеләрнең каршы жырлаганы аның бу уйларын ташлаттырды:

Атның жиктек жирәнән,
 Арбаларның тирәнән,
 Артык чибәр булмасак та,
 Алдык кызның чибәрән.

Нинди чибәр булмасын, дип уйлады бу чакта эченнән Нихан. Мондый егетне шәм белән эзләп тапмассың. Буйга артык калку да түгел, әмма көяз, авыл егетләренә бер генә дә охшамаган. Матур итеп киселгән мыеклары йөзен серлеләндереп тора, елмаеп караган күзләре йөзәңгә ягымлылык бирә. Жырчыларның эше алай да кыз ягын мактау, аларның күңелен күрү иде:

Алтын-көмеш бәясенә
 Алдык кызның уңганын,
 Акыллысын, әдәплесен,
 Ирне зурлый торганын.

Зәмниха белән Әхмәтгалим туй өчен махсус ясатылган тимерхут арбага⁸⁴ утырып, авылны бер кат әйләнделәр дә, менә без кемнәр дигән кебек шәп кенә йөгертәп, басу капкасыннан Өскебаш ягына юл алдылар.

⁸⁴ Тимерхут арба – тарантас.

Гарәфетдиннән дә, күрше авыл хатыны Бибимәрфугадан да, үз кызларыннан да булачак кияве Әхмәтгалимнәрнең тормышы мул дип ишетсә дә, әле ярэшү көннәрәндә болай уктыр дип уйламаган иде Нихан. Дөрөс, Шүләнгердә Зәмниха бик әйбәт жиргә китә, урынында таш булып утырсын инде, моннан да яхшыракны таба алмас, диючеләр алардан тыш та булды. Менә шул, нәкъ шунысы аларны ныграк шүрләтә дә иде. Андый йортта Зәмнихага кеше итеп караучы табылырмы, кимсетмәсләрме?..

Нихан белән Габделбасыйр кызларын затлы кодалар каршында үзләре дә ким-хур итәргә теләмәде. Зәмниханың өшәнчек әйберләре ике сандык булып, Әхмәтгалимнәрнең өйләрен яңабаштан киендерергә житте. Кыз, йола кушканча, кызыл башлы сөлгеләрне, кашагаларны, парчалы чаршауларны, тәрәзә өленгеләрен Шүләнгердән үк иренмиңә Өскебашына килгән иптәш кызлары белән бер бәйрәм ясап элде. Килен яулыкларын, чөй яулыкларын хәзерләргә дә онытмаган иде ул. Чигешле мөндәр тышларыннан Әхмәтгалимнәрнең яңа салынган йортлары тагын да ямьләнеп китте. Күп кунаклар керәсе-киләсе зур бәйрәмнәргә, сабантуй-жыеннарга бизәлгәннән дә артык иде.

Кызыл туйлар да үтеп, Зәмниханың каената йортында көндәлек мәшәкәтлөрдән торган тормышы башланды. Жәй иде. Кышка кирәк-ярак хәзерләгән вакыт, башка эшләрнең дә чиксез чагы иде. Зур йортта эшләве дә зурдан, ашавы да мулдан икән, дип уйлады Зәмниха, тырышлык куеп, авылларында башкалардан уңайрак көн иткән этиләре алып барган тормыш белән чагыштырып.

Әхмәтхәсән әткәсен дә, Шәмгыйжиһан әнкәсен дә бик яратты яшь килен. Аларга килгәнче, белмәгән бер нәрсәм юк, атын да жигәм, печәнән дә чабам, тукумасын да тукуйым дип уйлый иде, бар икән: каенанасы аны үзе күнекмәгән эшләргә шактый өйрәттә. Иртәсеннән алып киченә кадәр кече капка һич ябылмый иде: Жиһан да Жиһан дип, әле хатын-кыз коштабагын, тозын-чәен, яқында табылмаган, әмма күршесе кайдандыр эзләп табып киптергән үләнән сорап керә, ирләр балтасын, башкасын алып тора, Хәсән агай да, Хәсән агай дип, яшьрәкләре бурычка акча сорый.

Зәмниха Өскебаш килененә әйләнгәч, шактый үзгәрдә: тынычланып, сабыр холькчыланып калды, оялчанрак булып китте. Бер көтү малайлар белән шаярышып, аларны үстерешеп, үзе дә малайшаланып, ирдәүкәләнеп беткән булгандай тоелды аңа. Затлы читекләре аның йөрешен ваклатты, яңа көмеш чулпылары чәчәндә дәртләрәк биеште, эш эшләп йөргәндә жилфердәп-жилфердәп киткән бөрмә итәкләре кайвакыт аны читтән күзәтеп утырган Әхмәтгалим күңеленә рәхәтлек бирә иде.

Яшь кәләш белән кияү ай саен шәп атларда тирә-як авылларга баруны, туган-тумачаларның хәлен белүне үзләренә бер гадәткә алдылар. Каенанасы Зәмниха белән эч серләрен бүлеште, килененә тормышның бөтенләй яңа якларын ачты. Әхмәтгалиме кичләрен берсеннән-берсе кызыклы китаплар укыды, каядыр барса, син дә ошатырсын дип, үзләрендә булмаганын бүлөккә дә алып кайта иде. Яшь хатын сөенеп бетә алмады: ире аны үзе теләгәнчә, үсмердән хыялланганча яшәтте – өрмәгән жиргә дә утыртмады.

Кияүгә бик теләп чыкса да, каената йортына еламый гына китеп барса да, Зәмниха баштарак Шүләнгерне, эти-әнисен барыбер сагынды. Тора-бара

бу хисләре басылды. Житмәсә, артыннан ук иптәш кызлары да, сеңелләре Ләмига белән Гөлшикәр тә, хәтта кодачалары Жәмига да алар яшәгән урамга, ир ягына ук килен булып төште. Төште дә аларга керүне тора-бара ешайтты, анычча, хәсрәте зур – ире вакыт-вакыт эшеннән салып кайтканга охшый иде. Хәсәнжан булдырганын сатып эчмәсә дә, бимазаламаса да, алдануына өзгәләнә башлаган Жәмига.

– Алдан бу гадәтән белмәдем, юкса авызына аракының тамчысын алган кешегә чыкмыйм дип, үз-үземә сүз биргән идем, – диде ул бер кәргәнәндә.

– Йөргәнсез дә инде...

– Йөрдә дип... Кем аның белән көн саен очрашкан.

– Бер булмаса бер исерек килеш күренер иде ул. Капкалаган кеше сүзгә керми калмый. Туганнарыңа ишетелер, жиңги әйтер иде.

Жәмиганың Гамига апасы Зәмниханың үз авылларында яшәп яткан Әхмәтжан исемле энесенә кияүгә чыккан иде.

– Эчә, димәсәләр дә, чыкма, диделәр.

– Соң?.. Алайса кая карадың?

– Кая карыйсың... Хәсәнжанга! Яратудан күз аркылыга әйләнгәндер. Этәй никахка ризалык бирмәгәч, кичен йокларга ятар алдыннан комган алып, ишегалдына чыгып киткән булдым да комганымны баскыч төбенә куеп, бакча артыннан гына Хәсәнжаннарга йөгердем.

– Берүзеңме? Урман аркылымы?

– Юк. Ул шунда көтеп тора иде.

– Шулай дисәң генә, – диде Зәмниха, никахына ризалык бирмәсәләр, үзенең дә Әхмәтгалимгә ябышып чыгарга эзер булганлыгын исенә төшереп.

– Яраткан кешедә акыл бетә.

– Яшибез инде... Яшисең...

– Килеп кәрдегез аларга. Шуннан?

– Әтиңең ризалыгын алмыйча кайтып киткәннәр иде бит. Аптырап калдылар.

– Йөрәк тә икән үзеңдә! – диде Зәмниха, Жәмиганың бу эшләренә шаккатып.

– Нинди йөрәк?! Куркудан табан астына төште ул.

– Әтиләреңнән кача алгач, йөрәк инде. Әйттем ич, моңа акыл кирәкми.

– Хәсәнжан житәкләп, үзләренә алып кәрде. Әнисе якты чырай белән ике куллап күреште, өстәл янына дәште, сеңлесе табын көйли башлады. Әтисе яткан иде, энесе келәткә уятырга чыгып китте. Соң иде инде.

– Алары ярар. Хәсәнжан нишләде, ни диде?

– Авызына су капкандай тора. Хәсәнжан дип, инде үзем сүз башлаган идем дә, оятымнан теләм көрмәкләнәп китеп, аның урынына «кәрәле» килеп чыкты.

Зәмниха рәхәтләнәп көлдә:

– Менә кайдан килә икән ул Кәрәле Жәмигасы! Кушамат бүләк иткәнсең икән син ир ягыңа.

Жәмига үпкәләмәде. Зәмниха хәсрәт түгә ала торган бердәнбер кешесе иде.

– Кай төшләренә генә кызыккансыңдыр шул Хәсәнжанның, – дигән булды Зәмниха, яшь хатынның тел төбен тартып.

– И-и-и, атлар яратуына инде. Бервакыт эти, ат яраткан кеше йомшак күнелле була ул, дигән иде. Атларны бик кызгангач, миңа да шундый миһербанлы булыр дип уйладым. Аннан ни... Исеме дә жизнинекенә охшаш бит. Ул бик әйбәт безнең.

– Өхмәтҗалимем ягында бөтен кешедә бер исем, яраткан туганнарыныкын буын сасн әллә ничәшәрне кушканнар. Татарның электән килгән бу гадәтенә аптырый идем. Кайберәүләр ирне дә жизни исеме белән сайлый икән, – дип, тагын көлдә Зәмниха.

– Өхмәтҗан да, Хәсәнҗан да начар кеше түгел, көлмәле син, Зәмнихатти!

– Аны мин әйтимме, синме?!

– Теләсә кемне бер кулы белән бәрәп егарлык көч-гайрәт минем иремдә. Житмәсә, барыгыздан акыллы да! – диде дә Жәмига пырлап ишектән чыгып та китте. Чоланнан узып барган Жәмиганың Хәсәнҗанны кычкыра-кычкыра мактаганы гына ишетелеп калды.

Аларның икесенең дә яхшы икәнлеген болай да белә Зәмниха. Әле дә ярый әтәйләр өйдә түгел, дип уйлады ул, башка чакта үтә дә ипле яшә киленне шушы кыланышын күрәп кенә, чорсызга санауларыннан курыкканга.

Элегрәк әни әтигә күрмичә генә чыккан, иллә дә әйбәт тора, дип мактана иде Жәмига. Кайчакта шундый булуы да яхшыдыр уртактар тормыш коруның, тик ниңә бар кешенең дә яратканына чыгасы килә?!

Кешеләрнең ни хурлавына, ни мактавына карамыйча, Зәмниха Өхмәтҗанны да, Хәсәнҗанны да якин итә. Хатыннарын бигрәк тә. Итмәскә: ике яктан да кечкенә авылда көн иткән нәселләре үзара тәмам буталышып беткән, кайсылары – ахири, кайсылары – кода-кодагый йә кодача, кайсы – агайне, туган. Өхмәтҗан гына түгел, Хәсәнҗаны да шулар рәтеннән иде. Шуңа да һәркайсының кызыкларын беләп-күрәп тора да иде ул.

Жәмига Хәсәнҗаннан эчә дип зарланса да, хатынын бик яратканга, ире берәздән әлегә яман гадәтен ташлаган, имеш. Әллә ул гадәт анда бөтенләй булмагандыр да: хатын-кыз күзенә кайчак елга бер салып кайткан ир дә исерек булып күренә. Лавка⁸⁵ яныннан узганда, бәйрәмнәрдә, әйдә салыйк, дип кыстаучыларга:

– Мин бит атлар карыйм, ат белән эт бер дә арагы исен яратмый, ди икән Хәсәнҗаным, – дип мактанып сөйли башлады Жәмига.

Тормыш әле сафланып, әле болганып киткән елга шикелле, кызыклары-хәсрәтләре, борчулары-шатлыклары буталышып, тезелешеп ага да ага икән. Зәмниханың да әкрәнләп, Өскебашында авылдашларының, күрше Шүләнгерләрдә яшәгән танышларының, туганнарының саны тагын да артты. Сеңелләренең йорты Зәмнихаларның тәрәзәсеннән күренеп үк тора иде. Апаларына көн дә булмаса да, көн аралаш керми калмады. Инде яшә киленгә Өскебаш белән туган авылы арасы бик нык яқынайгандай тоелды.

Өхмәтхәсән аганың каралтысында кемгә дә эш житәрлек иде. Ике катлы абзарлар тулы эре мал, кырык оялык умарталык. Зәмниха шуңа гына бик аптырады: бар нәрсә шундый матур, аларга су буендагы инде керенеп чыкканда юынган тәнеңә корымын сылап калучы кара мунча нәрсәгә икән? Итек тә басмыйлар югыйсә. Чишмә буендагы мунча әллә су

⁸⁵Лавка – кечерәк кибет.

ташырга жиңелгә килсенгә, әллә утынны аз тоту өчен мәллә?.. Моңысын иртә томалыйлар, жылысы аз югала дипме?! Бервакыт шулай иреннән:

– Ишегалдында мунчаның агы булса да, барыбер гел карасын ягабыз. Нигә алай? – дип сорады.

– Электән килгән бер гадәт кенә. Бакча турысында инеш буабыз бит. Шунда юкә батырабыз. Бакчада эшләп йөрибез. Кара мунча тиз өлгерә, өеңә кайтканчы, ягасың да керенәсең.

– Анысы шулай. Өйгә чиста кайтуың миңа да бик ошый.

– Аралашырга жыелган иптәшләрәң белән мунчадан чыгып, буа суында йөзү үзе бер күңелле.

Зәмниха:

– Шулай инде, сиңа миннән аерылып, егетләр белән кызык күрәп йөрү генә булсын, – дип шаяртып, Әхмәтгалие үбеп алмасмы дигән өметтә иреннәрен бүлтәйтте. Үпмәде, аңламады. Бармак очлары белән кагылып, бырылдатып алды да:

– Әллә борынгырак заманнарда бабайлар итеген дә баскандыр, – диде. – Теләгән кеше ишегалдындагысын яга. Кышын күбрәк шунысында коенабыз без. Анысы парлыларга – үзебез өчен генә.

– Теге мунча гел ягылгач, моңысының миңә ут төртөргә кыенсынам. Жәен үзебездә ике көнгә бер яга идек. Өй тулы авыр эштә йөргән ир малай бит.

Әхмәтгалим хатынын бик батыр саный иде:

– Их, карчык, син дә кемнәндер курыккач! Бездә икесен бергә яксаң да, сүз әйтмәсләр, утынга кытлык юк, – диде. – Алай да тауларга карап торган, инеш буендагы мунчаны әнәй белән әтәй дә ярата. Аның чормасында кипкән үләннәрнең чуты юк. Чоланында ятып ял итәргә, чәй белән сихәтләнәргә урыны бар. Эштән арыган чакта тагын ни кирәк?

Зәмниха шаян сүзлә, йомшак күңелле, йортында иртәдән кичкә кадәр ут борчасыдай чапкан, бар нәрсәгә өлгергән каенапасын бигрәк тә үз итте, аңа майабыстай булып китте. Алар Айбану белән икесе бакча эшләре вакытында бергәләп, кара мунчада юыналар, хәл белергә дип килсә, чәй өстәле артында сүзләре бетми иде. Зәмниханың менә буада да коенасы, аның белән Әхмәтгалимнәр кебек шаярышасы килә. Ярамый. Ул Өскебашына сөннәтче һәм кендек әбисе – затлы бер килән булып килде.

– Сөз соң кеше күрмәгәндә, төнлә төшөп коеныгыз. Безнең буа турында, су анасы, женнәр-убырлар оясы кебек төрле имеш-мимешләр йөргәнгә, караңгыда аның янына ирләр дә килми, һичкем күрмәс, – дип көлдә Әхмәтгалим, карчыгы бу хакта сүз каткач. Нәрсәгә үртәп маташырга инде?.. Буадамы, башка бер жирдәме ниндидер куркыныч жан ияләре яши дигән әкияткә Зәмниха ышанмый да ышанмый.

– Маржа кызлары кебекме? – дип турсайды ул. Аның русларда хатыннар элегрәк мунчаны да ирләр белән бергә керенгәннәрен ишеткәне бар иде. Кызлары, имеш, хәзер дә елгада шәрә килеш коенырга кыенсынмый.

– Маржаларга нәрсә булган?

– Алар кебек үк оятсызлана башласаң!.. Кечкенәрәкләргә килешә әле ул. Миңа инде ярамый!

Зәмниха Әхмәтгалиенә кендек әбисе булуы, башкасы белән мактанса да, Өскебашына килгәндә, бар тирә-якка танылган сөннәтчегә әйләнәрмен

дип башына да китермәгән иде. Приказчик картының кочагында жылынып, затлы киёмнәр эчендә матурланып, йомшак түшәкләр өстендә түш киереп яшәргә иде аның исәбе. Яшәвен дә яшәде, тик даның артыңнан түгел, алдыңнан йөри икән.

Зәмниханың Өскебаштагы көннәре, чыннан да, артык жиңел, бәхетле башланды. Ул моны югалтудан бик курыкты. Биш вакыт намазга басса да, дога китаплары укып утырса да, Ходайдан читләр бәхетемне күпсенмәсен, үзең рәхмәтеңнән ташлама, муллыктан, сәламәтлектән, тигезлектән аерма, дип теләде.

Зәмниха белән Әхмәтгалимнең, тормышларын башлап кына жибәрсәләр дә, каралты-кура турында кайгыртасы юк. Бар нәрсә йортка киленнәр төшешкә янадан, ике катлыдан салдырылган, йортның тирә-ягын инде мул нигъмәт китерүче жиләк-жимеш бакчасы бизи. Су буендагы әлегә дә баягы кара мунчадан көн буена төтен төти, абзарда тук маллар мөгри, капка төбөндә ялтырап торган кара тарантаска жигелгән кап-кара туры айгырлар биешә. Гарәп атлары, ди, мал жене кагылган Әхмәтгалим аның белән кая да булса барганда, эчке бер горуурлык тойганын сиздереп.

Ире дә гаиләле тормышыннан канәгать күренә. Бигрәк тә килен белән каенанасы арасындагы дуслыкка, Зәмниханың апалары Шәмсебану белән Айбануны яратуына сөенә. Ата йортына килгәч, яннарында, майабыстай, жиләк апа, дип бөтерелеп кенә торганына рәхмәте йөзенә чыга.

Бу эшле дә, бәйрәмле дә өйдә барысыннан да үзенә рәхәт дип санып иде Зәмниха. Яшь килен бирнәсеннән чыгарылган жиз коштабаклар, бакыр комганнар, өйалды диварындагы кадакка элөп куелган чигүле башлы сөлгеләр ире Әхмәтгалимне сөендереп, йортында яңа тормыш башланганны хәбәр итеп тора. Келәттәге туз чиләкләргә ян бакчадагы алмагачларның кызыл, сары алмалары чөмәкәйлөп тутырылган. Сандугач сурәте төшкән көянтәләр, яшь киленгә су буйларын күрсәтергә әзерләнөп, шундый ук сурәтле әлүмин чиләкләргә үрелгәннәр. Әхмәтгалим аларның алман жиреннән китерелүе белән мактана. Чуен чиләкләрне асып йөрү сиңа тиздән авыр, зыянлы булып иде, ди.

Эштән бик арып, хәл алырга өй эченә керсә, Зәмниханың кайвакыт кире чыгасы да килми: бирнә сандыгында ничә еллар буылып ятканнан соң, тынчулыктан котылганнарына сөенешкән өем-өем чачаклы-чуклы тукумалар, кашагалар, чаршаулар, утыргыч япмалары, өстәлгә ямь биргән ашъяулыклар, көзгә өсләре... Чигешле өлгеләр белән матурлап та жибәргәч, Әхмәтхәсән белән икесенөң югары каттагы болай да гөлгә күмелөп утырган тәрәзәләренә эчке яктан да нур ташкыны агылгандай, яктылык иңгөндөй.

Өй түрөндө, нарат, чәер исләре чыгарып, һәрвакыт самавыр гөжелди. Әллә әлегә хуш исләр ире белән Зәмнихага гына тоела микән? Килен төшөргән көнне Әхмәтгалим, күркә чәе генә эчәрбөз дип, түр тәрәзәләрдән йорт каршыларындагы гүзәл манзара булып күрөнгән чирәмлеккә пар нарат утыртты. Күркә утында су озак кайный, озак суына, аннан чыккан чәер исенөң хуш һавасын үзенә ала, дигән иде ул. Дөрөс әйткән икән: чөйне алтын йөгөртөлгән затлы касәләрдән бик озаклап, тәмләп, иренөң калын куе мыекларының бөтерелөп киткән очларыннан тир тамганчы эчәләр.

Әхмәтгалименөң борын яфракларына да кунган көмөш бөртекләргә

исе китеп карап утыра Зәмниха. Алары да, бер-берсенә кушыла торгач, эреләнеп бетәрләр дә, агач касәләрдән кәрәзле бал тутырып иреннәренә якынлашкан калак өсләренә сикерерләр кебек. Аның, алъяпкыч кесәсенә салган чигүле кульяулыгын алып, әлегә тамчыларны сөртәсә, иренен битен йомшак куллары белән сыпырасы килә, тик ата-ана каршында моны эшләргә кыенсына, үз хисләрен яшереп, елмаерга торган авызын чигүле яулык почмагы белән каплай.

Зәмниха Әхмәтгалимен бер күрүдә яратуы турында еш уйлый иде. Начар булып, сарандыр, каты күңелледер, дигән шик башына кереп тә чыкмады, шуңа күрә ялындырып тормады, сорап килгән көнне үк әти-әнисен аптырашта калдырып, бирнә әйберләрен яңабаштан барларга, рәткә салырга, арттырырга тотынды. Без яرار дисәк тә, көтәсең мәллә, бер дә күргән-белгән кешең түгел бит, тагын бер ныклап уйла, әле эш узмаган, диештеләр алар, тиң итмәсләр дип тә куркыктылар. Кыз, алар каршында гомерендә беренче тапкыр зур батырлык күрсәтеп, барам дигәч барам, дип ярды да салды.

Әхмәтгалим, чыннан да, бер дигән ир булып чыкты. Эшкә кулы ятып тора, беләгеннән көч ташый, укымышлы, динле, заманыннан да артта калмаган. Шаянлык та житәрлек үзәндә: капка алдына шәп атларында килеп туктауга, яшь егетләр кебек, өйдә ишетелерлек итеп сызгырып кына жибәрә. Ул да булмый, Зәмниха, йөгерең чыгып, туры айгырларны өзәңгеләреннән эләктереп ала, ниндидер бер серен белгәндәй тынычландыра да чылбырны⁸⁶ капка башына кагылган алкаларга бую житәрлек озынлыкта бәйли.

Ат кемнеке – менгәннеке, тун кемнеке – кигәннеке, дисәләр дә, Зәмниха малларны тиз арада үзенә ияләндерде, ирне болай каршы алуның төмен татып, ямен аңлап өлгерде. Әхмәтгалим, әйберләрен күтәреп, аның белән ишегалдына узганнан соң, ул кызу-кызу атлап, өйгә жылы суга кереп китә. Ә дигәнчә, жылкәсенә сөрткөчләр элөп, жиз комган тотып, елмасп килеп тә чыга.

Әхмәтгалимнең үзен сорарга килгәч әйткән һәр сүзә дәрәслеккә туры килде: бу өйдә аның төп вазифасы – эштән арып кайткан ирен ачык йөз белән каршылау, аннан тәһарәт алырына булышу. Ул моны яратып, гомер бую шуны гына эшләп үскән кебек оста башкара. Вакытында сабынын бирә, вакытында суын сала, чигүле тастымал белән картының кулларын үзе корыта, битләрен икенче бер сөлгегә йомшак кына итеп үзә сөртә. Шуңа арада, җаен туры китереп, кеше күрмәгәндә генә Әхмәтгалим дә аны бит алмаларыннан җиңелчә үбеп алгалый. Каенана-каената каршысында мондый эшләргә эшләү түгел, бер-берсенә матур сүзләргә дә алар ишетерлек әйтергә базмыйлар, икесе дә андый кыланышны өлкәннәр каршында әдәпсезлек, тупаслык саныйлар. Житмәсә, Зәмниха каенатасыннан тел дә яшергән булып маташа.

Иренең авылдашларына аңлашылмый торган бер гадәтә бар. Жәйге, көзгә эшләр беттеме, дөнья күрәм дип, хужасыннан ял алып, ерак шәһәрләргә чыгып югала. Саквожын җиңел генә селкеп китсә дә, капчык-капчык күчтәнәч, асыл тукумалар, беләзек-йөзекләр күтәреп кайтып керә ул. Аннан ай буена авылдашлары аның күргәннәрен тыңларга йөри. Әхмәтгалим абзыйлары кызыксынучан бала-чагага бер шәһәрдә сөйләшкәнне икенче

⁸⁶ Чылбыр – чембур, атны алкага беркетү өчен күннән эшләнгән, кылдан, күбесенчә сүс һәм башка материаллардан үрелгән бәйләвеч.

шәһәрдә тыңлатучы чыбыклар, жир казучы машиналар, тирән суларда йөзүче пароходлар, тагын әллә ниләр турында сөйли. Ул кайвакыт үзе дә хыялга бирелеп китә һәм алда нәрсә булачагын фаразларга тотына:

– Килер шундый заманнар: Жир шарының бер почмагында булганны икенче почмагындагы кайсыдыр йорт стенасында карап утырырлар.

– Алдама әле, – диләр тегеләр.

– Алдамыйм. Туганнарың башка авылда яшәсә, чыбык аша гына сөйләшеп булачак. Моңысына инде күп тә калмагандыр...

– Авылда дамы?

– Авыл гел мондый артка калган булмас әле.

– Тагын нәрсэләр, тагын, тагын? – дип тинтерәтә башлыйлар аны.

– Аның барысын да сөйләп утырудан ни мәгънә?.. Минем менә шуларны барып күрәсем килә. Авыл кешесенәң иң ерак юлы хәзер – күбрәк хаж юлы.

– Еракка киткән кеше сирәк әйләнеп кайта ул, ди әти.

– Йә рәхәтне табалар, йә юл михнәтеннән үлеп тә калалар. Минем менә диңгезен дә, океаннарын да кичәсем, исән-киләш әйләнеп тә кайтасым килә.

– Алайса нигә чыкмыйсың соң?

– Безнең атларда гына әллә кайларга барып җитеп булмас. Аның юллары башка.

– Алайса сиңа да тәтеми икән әле ул жәһәннәм читләре, – дип котырта малайлар Әхмәтгалим абыйларын.

– Миңа юк, ә менә сезгә тәтер, сез анда инде очып кына барырсыз.

– Кош кебекме?

– Кош нәрсә ул!

– Тимер очкычлар кошларны да очып уза!

– Инде ул вакытларда җирне дә машина белән казырлар, өйне дә утын белән җылытмалар, берәр нәрсә уйлап табарлар.

Болайга ук киткәч, сөйләгәнненә кем ышансың, аларның әле никадәрә өен күп вакыт чыбык-чабык ташып җылыта. Әхмәтгалим үзе хезмәт иткән баена ияреп, кайларда гына булмады, әмма Америкасына түгел, алман җирләренә дә барып җитә алмады. Күбрәк Мәкәржә ярминкәсендә кайнаштылар.

Бер китүеннән Әхмәтгалим керә-керешкә, киemen дә салып тормастан:

– Өнәй, Зәмниха, килегез әле, – дип, түрдәгеләрнең барысын да үз янына чакырды. Юлда хужасының аты белән генә йөрөп кайткан, аны капка алкасына бәйләп калдырган, үзен чыгып каршылауларын көтмәгән иде ул.

Әхмәтгалимнең кәргәнән сизми дә калганына аптырап, Зәмниха да, башкаларга ияреп, кече якка – ишек катына чыкты. Иренәң нәрсәгәдер борчылганы күренеп тора. Юнлөгә генә булса иде дип, Шәмгыйҗиһан карчык янына – сәкегә килеп утырды.

– Хәбәрнең юнлөсә белән кайтмадым, төрле илләр арасында сугыш башланган, атна-ун көн дә үтмәс, барыбызны хезмәткә алмагайлары, – диде Әхмәтгалим. – Болай да бетеп барган товарлар торган саен кыйммәтләнә. Бик кирәклесенә дә акчасы җитмәде байның. Нәрсә булып бетәр бу дөнья...

Ышаныргамы-ышанмаскамы дигәндәй, бөтенләй аптырап калды Зәмниха. Шәмгыйҗиһан карчык та ни дияргә белмәде. Ни булса шул инде, дигән кебек, Әхмәтгалимнен үз уйлары белән калдырып, Зәмниха тиз

генә чэй өстәле көйләргә тотынды, каенанасы казанга аш салып жибәрде. Табында киңәш-табыш кылышырлар кебек иде, сүз ялганмады.

Өстәл янында тик утырган Зәмниха йокларга яткач кына, Әхмәтгалимнең кочагына сеңеп мышкылдарга тотынды:

– Инде ялгыз гына калырмын микәнни?

– Нинди ялгыз? Әнәй янындамы?

– Ул да картаеп бара.

– Жегәрендә әле ул.

– Әхмәткәрим дә китсә, авыр эш берүземә кала, дим.

– Үзен дә бар кешене уздырасың, карчык, тапкансың аптырар нәрсә, – дип, күчелен күтәргән булып маташты Әхмәтгалим.

– Шулаен шулай да... Көч булганга булдыру түгел бит ул.

– Беләм. Кирәккә.

– Артыгын тырышканга.

– Булышырга энәкәшләрең дә бар. Урман аркылы гына хәзер килеп житәргә торалар.

– Энеләрем көн саен монда йөгәрә алмый. Үз тормышларын да алып барырга кирәк. Әнәйләр йортына да киләчәк бит инде ул сугыш.

– Рәхмәт Габделжәмилләргә. Күктә болыт күренсә, ул агып килгәнче, бездә булалар.

Зәмниха иренең үзен үсендерүенә, энеләрен мактавына сөенде. Кочагына тагын да ныграк елышты. Аның:

– Нәрсә житми инде бу адәм баласына, сугышмыйча да яшәп була югыйсә, – диюенә каршы Әхмәтгалим:

– Сәбәп кирәк булса – табарлар. Байларга – байлык, түрәләргә хакимлек житми. Безгә менә, эшләп тапканыбызга тимәсәләр, бик житә.

– Инде син мине калдырырсың микәнни? – дип еламсырап, Зәмниха тагын үзенекен сөйли башлаган иде, ире туктатты:

– Алырлар мине, алай да вакытыннан алда кайгырма әле, – диде.

– Бу сугышта төрекләр безгә каршы булачак, имеш. Үз туганыңа, кан-кардәшләреңә ничек итеп мылтыктан атмак кирәк. Адәмнең туган түгеле дә кызганыч аның. Кушканга, боерык үтәп барган солдат бит ул.

– Син бармый калырга тырыш, яме, Әхмәтгалим, – дигән булды Зәмниха, иренең күчеленә керергә тырышып. Аннан: – Бәхетсезлекләр генә алып килмәсен инде бу сугыш, – дип өстәде. – Берсеннән кайтып керми, икенчесенә чыгып китә ирләр.

– Сугышның кайсы да бәхетсезлек китерә аның.

Әхмәтгалим шулай сөйләшсә дә, Зәмнихасына бик авыр булачагын аңлый. Житмәсә, әтисенең аңа түгел, үзенә дә бик кирәк чагы иде әле... Ул да янында юк... Аның да ел арты елы житә инде...

Көзгә эшләр вакытында салкын тидергәндәй булган иде, шуннан өзлегеп киттеме, авылда чират⁸⁷ та йөри иде, шуны йоктырдымы, әтисе уйламаганданитмәгәндә, бик нык чирләде. Үпкәсә кабарганга охшаган, диде Зәмниха, авырдан йөткәргән, тәмам хәлсезләнгән, хастасына берни ярдәм итмәгән Әхмәтхәсән картны кызганып. Берара терелүгә дә бара кебек, артыгын ютәлләми дә иде инде. Аннан кинәт кенә яңадан бетереште, чире тамагыннан

⁸⁷ Чират – эпидемия.

үпкәсенә төшкәндер дип уйладылар. Әхмәтгалимнең өйләнүенә озак та үтмәде, уникальче елның көзөндә араларыннан китеп тә барды.

– Алтмыш биш яшь булган, өлкән икән инде, – диештеләр жөназага килгән читрәк кешеләр.

– Нинди өлкән?! Улмы?! – диде ачу белән Әхмәтгалим. – Безнең нык нәсел өчен гомермени алтмыш биш?!

– Болай гына әйтелгән сүз инде, улым, – диде Шәмсетдин мулла. Хәзрәт бу авылныкы түгел, ерактан килгән, әмма хәзер Өскебашына нык тамыр жибәргән кеше иде.

– Чир йокмаса йә өзлекмәсә, барыгызны уздырып яши иде әле әтәй, – дип, үзенекен куды Әхмәтгалим.

Аның хәлен, югалтуының зурлыгын мулла аңлагандыр, тынычландырырга тырышып:

– Син олылар сүзенә үпкәләмә. Кеше аптыраганнан төрлечә сүз кыстырыр. Сабыр бул. Түз. Атаны бигрәк тә ир балага ничә яштың югалту да авыр. Ходайдан үзенә бакыйлыкта жәннәт урыннары, мәрхәмәт сора, – диде.

Кем сорамаган?! Аңа да, башкаларга да! Яшәргә тиеш иде әле әтисе, яшәргә тиеш иде! Олы дип, үзәген өзмәсәләр була бит. Алай да Әхмәтгалим мондый көнне ялгыш кызып киткәнлеген аңлады. Муллага басынкы гына, сабыр гына жавап кайтарды:

– Жаны – рәхәттә, урыны жәннәттә булсын әтәйнең.

– Амин, амин, – диештеләр картлар.

Бу сүзләрдән инде тынычланып ук калган Әхмәтгалим, мулла белән килешкәнлеген сиздерергә теләгәндәй:

– Бик яхшы кеше иде шул әтәй. Барыбызга белем бирде, кешедән ким-хур яшәтмәде, динле итте, бала чактан рәхәттә үстек, – дип өстәде.

– Хак сүз, хак сүз, – диештеләр калганнар.

Өскебаш ике өлештән торып, түбән очында да, югарысында да Дусайныкылар төп халык иде. Бу токым киңәеп, тармакланып, берберсеннән кыз алып, ахыр чиктә шактый тыгыз үрелде. Югары очнын буеннан-буена диярлек шул тамырдан күтәрелгән Сәләйнекеләр, берберсенекенә куша-куша йорт төзеп, күпер аркылы түбән якка ук чыгып киттеләр. Сәләй улы Заһир балалары-оныклары Югары очның зур гына өлешен алып тора башлады.

Заһир белән Мөслимәдән туган Камалетдин бабасы, аның Жәләлетдин, Баһаветдин исемле карындашлары, аларның балалары, балаларының балалары жыела башласа, бәйрәмнәрдә, мәрәсимнәрдә Түбән урам умарта күченә әйләнә. Әле бит читкә китмичә, авылда кияүгә чыккан кыз-кыркын да шактый. Алар ягы да үсә, тармаклана. Бу туганлыкларны яхшы белә Әхмәтгалим, ә менә калганнарының, еракка ук китеп барган тармакларның һич очына чыга алмый. Зәмнихага киңәеп сөйли башласа, бөтенләй буташып бетә. Болар барысы да Әхмәтхәсән ага язган кәгазьләрдә бар, әмма истә калдыру гына авыр иде. Әхмәтгалим әтисе ачыклаган нәсел агачын бер дөфтәргә яхшылап күчерергә, киләчәккә сакларга әманәт итәргә ниятләде.

Бу вакытка Зәмниха ике бала анасы иде инде. Кияүгә чыгып, ел узды дигәндә, Урта Шүләнгер жыенына баргач, алдагы елда туйлап йөргәннәрне исенә төшереп, олысы Ямбикә туды. Биләүлөгәндә бик кечкенә күренсә

дә, аягына баса башлауга, туп йомгагына әверелде ул. Баладан вакытыннан алдарак котылган Зәмнихасын, юлда газаплап йөртмәс, өзлектөрмәс өчен, берничә көнгә эниләрендә калдырган иде Әхмәтгалим. Алып кайтканда:

– Кечкенә булса да, төш кенә булырга охшап тора, – диде ул хатынына, сөенечен эченә жыя алмыйча. – Менә бит мин дә эти хәзер! Өле яңа гына өйләнәп йөргән кебек юкса!

Чыннан да, тиз арада тернәкләнәп китте, алдырганнан алдыра барды Ямьбикә. Дәшкән һәр кешегә көлеп, «гу-гу» килеп ята башлады. Еламады, чирләмәде.

Бер елдан бишккә Әхмәттарифны салдылар. Инде менә ул юк... Баланы табу – бер газап, күмү аннан да газаплырак икән. Әхмәтгалим хәсрәтле көннәрендә яшә ярым дигәндә, эче китеп үлгән сөңгесе Шәмселәмиганы күмгән көннәргә хәтеренә китерде. Әнисе сыгылып кына төшкән иде. Бакчада бар нәрсә өлгергән август узып барганга, теләсә ни ашагандыр, дип уйлады Әхмәтгалим. Бу турыда сөйләгәч, Зәмниха эч грибы⁸⁸ булгандыр, диде. Үз авылларында да елын-елга өйләнәп йөри торган кизүне кайчак шулай атыйлар иде. Косса, тәне кызышса, көчле салкын тию кебек бер нәрсә була икән ул. Йөткәрмисен дә, тамагың да авырмый, әмма грипп, имеш.

Болай да кайгылы Зәмнихага хәсрәтле йөземне күрсәтмим дип, балаларын жирләгән айларны көндезләрен эш арты эш тапты үзенә Әхмәтгалим. Зиратка төшәп, иске чардуганнарны яңартты, тузганнарын яңасына алмаштырды. Әби-бабаларның, якин туганнарның каберләрен карауны, эне-абыйларына йөкләмичә, үз өстенә алган иде. Тигез рәт булып тезеләп яткан кадерле кешеләренә саны артканнан артканга моңарчы бу кадерле гажәпләнгәнә юк иде аның. Хәзер менә килгән саен шакката.

Әхмәтгалим үзенекеләр урнашкан рәт кырындагы сукмакка дога уку өчен утыргыч ясап куйган иде, догасын тәмамлап, битен сыпырып куйгач та, тиз генә китә алмый. Агачлар күлгәсендә озаклап уйланып, сагышланып утыра.

Зират – үзенә башка дөнья. Бөтен халык тормыш итеп ятканда, тамак кайгысын уйлап анда чапканда, тегендә йөгәргәндә, фанилык гамәлләрен исәннәргә калдырып, бакыйлыкка күчкән эрвахлар нинди уйларда ята? Гасырлык наратларда куыш табып, монда килүчеләргә дә, авылны да биектән күзәткән кошлар кешеләргә яшәве, үзләренекә турында ни уйлый? Агачның черек кайрысын кайчаннан бирле тукулдаткан тукран Әхмәтгалимнең бу утыргычта тиккә генә утырмаганын, иң соңгы, әлегә чардугансыз кабердә аның сабые ятканын беләме? Юктыр. Белсә, йөрәкнең ашыгып типкәнән дә уздырып тукулдаудан туктар, тынлыкта калдырып, аның хәсрәтен җиңеләйтергә тырышыр иде ул.

Гомернең кыскалыгын башка жан ияләре дә аңлыймы? Кичләрен мич бусенда арка жылытып яткан, инде зур мәчегә өйләнәп килгән, тычкан тотудан тәм тапкан Йомшак Шәмселәмиганы алып китәчәк таңда яңа сауган, савытына салынган сөтне эчмәгән. Зарланып, мияулап, нәрсәдер сорап, әнисе артыннан да ияреп йөрмәгән. Бакчага кереп, мунча баскычына яткан да күзләрен йомган. Көнә бусе урыныннан да кузгалмаган. Кичкә каядыр китеп барган. Икенче көнне дә, өченчесендә дә күренмәгәч,

⁸⁸ Эч грибы – ротавирус.

бөтенләйгә югалды дип уйлаганнар иде. Табылды. Кайда булгандыр. Бик йончыган, рәтсезләнгән кыяфәтгә әйләнеп кайтты. Әхмәтгалимнен бу айда әледән-әле зиратка төшөп, күңел басуы кебек үк булды микән әллә аның өйдән китеп торуы?

Читек өстеннән кигән калушына коңгыз кереп бара. Ул нәрсә өчендер кайгырамы? Бүген ни ашармын дип уйлыймы? Алланың биргәннә канәгатьме? Әллә юлында тамак туйдырырлык әйбергә очрыйсына ышанганмы? Аның өчен дә туганнар, читләр бармы? Юк икәннән болай да белә Әхмәтгалим. Бер сәбәп табып, фикердәш эзлэгәндәй, тирәлек белән сөйләшөп кенә утыруы. Акылы-уе булган бөжәк гамьсез бер сурәттә, сытылырмын дип тә курыкмыйча, бер кирәкмәгәнгә аягы буйлап сәяхәттә йөрер идемени...

Әхмәтгалим, эшен тәмамлагач, сорау арты сорау уйлап, һәрберсенә җавап табып, шактый гына утырды да зиратның кемдер ачык калдырган капкасына юнәлде. Ул урам буйлап кеше күзенә күренеп йөрүне болай да яратмый иде. Хәсрәтле чагында аннан кайтасы килмәде дә килмәде. Дөнъяны күзәтә-күзәтә, үләннәр, таулар, болытлар белән сөйләшә-сөйләшә, су буйлап кына үзләренә менеп китте.

Кайгыны шатлык хисе алмаштырса, бәхеткә өмете тәмам сүрелмәсә, чыдый, яши адәм баласы. Жәйләрне, көзләрне узып, салкынлыгы белән туйдырган кыш үтте дигәндә, язга кергәндә, Әхмәтхәсәннәр йортын тагын нарасый сөөнече күмде. Мартның тугызлары иде бугай. Малайга, бөек булсын, акылы атасыныкына тартсын дип, Әхмәтгали исеме бирделәр. Үзенекеннән аз гына аерылып торсынга, күңеленә хуш исемнең бер генә хәрәфен алды да атты Әхмәтгалим.

Сабый шактый гәүдәле булып туды. Исеме җисеменә туры килә иде. Инде акылы да зур булып, йөзгә кызыллык китермәслек булып үссен, дип теләде эти кеше. Ул яратырга йә тезләрәндә, аякларында сикертергә алган саен:

– Көрәшчө булырсың син минем, – дияргә гадәтләнде. Булыр, аннан булыр! Кечкенәдән беркемгә баш бирергә тырышмый. Син аны югарыга чөясен, ул шуннан да, моңа һич исе китмәгәндәй, башын каера-каера өй өчен күзәтеп калырга тырыша.

– Синәң энеләреңә, үзеңә охшаган, – ди иде малае турында сүз чыккач Әхмәтгалим. – Кыяфәте – аксөякләрнеке. Борунына гына кара. Кырым морзаларыныкы диярсен. Маңгаеңның текәлегә, күзләреңнең зурлыгы турында сөйләп тә торасы юк.

Алар нәселендә дә гел хәсрәт кенә түгеллеккә сөөнде Әхмәтгалим. Бәби туйлары, сөннәт бәйрәмнәре бер-бер артлы тезеләп кенә килә. Үзе ярыматим булса да, сабыйдан үз әнисеннән калса да, абыйсының энә, аллага шөкер, барысы да әйбәт. Күзә төшкән кызы Шәмсебаянга өйләнгән агасы Хөсәеннең ике ел саен баласы туып тора. Миңнефатыйма, Шәмселәмигага охшатып исем куелган Ләмига... Инде дә килеп, Әхмәтгалимнәрнең Ямьбикәсе артыннан ук туган Мостафа... Айбану апасы аларны да уздыра. Йорт карауны үзенә тапшырган карчыгы⁸⁹ итәгенә бер-бер артлы бала тәгәрәтә.

Бер яктан сөөнде, артыннан ук, тормышлары матур гына барса да,

⁸⁹ Карчыгы – каенанасы.

Зәмнихага килә дә тора, килә дә тора, дип борчылды Әхмәтгалим. Мондагы хәсрәтләр житмәгән, үз әтисе суга төшкәндәй гаип булды. Басыйр әбисе⁹⁰ тиф белән авырган, урыныннан тора алмый яткан чагында, барысы да чирләп бетәрләр дип куркып, дөвасын эзләп, Тәкәнеш аркылы Мамадышка чыгып китә.

Бик алыш-бирешле кеше иде мәрхүм. Бу якның эш йөрткән һәр кешесе аны таныган. Шәмәк янындарак бер жирдә ни сәбәптәндер үлеп кала. Әллә үзе дә авырый башлаган була, әллә йөрәге туктаган, беркем белми. Әле дә ярый юлда танышлары табып ала.

Жәй эссесендә мөсафир мәетен илтәп йөрергә уйламаганнардыр инде. Һәр кешенең – үз кайгысы, бетмәс-төкәнмәс үз эше. Шәмәккә алып кайтканнар да йоласын жиренә житкереп күмгәннәр. Ходаның рәхмәте ирешсәң үзләренә, күрмәмешкә салышып китсәләр дә, берни әйтә алмыйсың. Шунда гына ятсын, барыбер үлгән инде, эзләп килерләр әле, димәгәннәр. Ничек рәхмәтле булмыйсың: жаен табып, берәздән хәбәрән дә салганнар. Анысы, үч иткән кебек кешедән кешегә күчә-күчә, атна дигәндә генә, хәсрәткә-яшыкә тәмам батып беткәч кенә, Нихан карчыкка иреште.

Малайларның этиләрен шунда ук күчәрәп күмәселәре килде. Бигрәк тә олы уллары Гаяннур белән Мирсәеф:

– Алып кайтыйк, энәй, – диештеләр. Бу җиңел генә хәл ителә торган эш түгел иде. Мәрхүм моңа риза булырмы-юкмы, хәзер кайлардан беләсәң?! Уйлады-уйлады да ахырдә Нихан карчык кырт кисте:

– Юк! Басыйрымны җәфаламыйк. Барыбыз да бер туфрак астына керәбез. Аңа хәзер, кадерле урыннан битәр, гамәлләренә җөзасын җиңеләйтерлек, начарлыкларын кичертерлек дога кирәк.

Басыйр карт изге адәмнәрдән иде. Гөнаһ, җөза дигән сүзләр сәер ишетелсә дә, Әхмәтгалим аптырамады: беләп эшләмәгән гөнаһлары да була бит адәм затының. Бу вакытларда үз хәлем хәл, димичә, ул да ат белән алып кайта алыр иде. Яңа ясалган каплавычсыз агач тартмалары да бар иде югыйсә. Әбисенә бу турыда әйтүен әйтте, барам, дигәнәндә генә нык тормады. Аның сүзенә бөтенләй каршы төште Нихан карчык. Соңыннан, инде кырыгын уздыргач кына, балалары белән бергәләп чардуганнарын куеп, сәдакаларын таратып килгән.

Каенатасын, баласын, үз әтисен югалту хәсрәтеннән дә айнып бетмәгән иде әле Зәмниха. Ходай аның теләкләрен әллә ишетмәде, әллә алдан ук язган язмышын үзгәртәргә теләмәде: Әхмәтгалим, ике бала атасы булса да, Зур сугыштан⁹¹ кала алмады.

(Дәвам киләсе сәндә.)

⁹⁰ Әбисе – хатынның әнисе.

⁹¹ Беренче Бөтендөнья сугышын башта төрлечә – Зур сугыш дип тә атаганнар.

Флёра
Гыйззәтуллина

КОЛЛЫК ЗИНДАНЫ

ПОЭМА

1

Минем янәшәмнән атлый Тукай...

Бу замана коллык заманасы:
Сукур күзле, сынык кабыргалы... –
Кайда ышык күрсә – шунда туктап,
Тугарыла чегән таборлары.
Илне басып алган «кыргый көтү»
Бәхет бага өйдән-өйгә йөрөп.
Килмәс бәхет күзгә бума яба,
Артларыннан кала этләр өрөп.
Һәр таборның бар үз атаманы,
«Утым – ялкыным!..» – дип аталганы –
Янып, көлгә калган өметне дә
Күз нурына төрөп кайтарганы...
Безнең Илһамият ширкәтенен
Аты да юк, атаманнары да... –
Башын иеп, тирән уйга талган
«Шагыйрь» диеп аталганнары да!
Чорга очар канат таратучы
Фәрештәләрне дә өркеткәннәр –
Чүп базына ябып, үч алганда,
Шигъри хисле милли Бөркетләрдән.

* * *

Баз хужаларына йоккан быел
Кыргыйлыкның тәмам азганы:
Кочаклашып дулуй-дулуй яна
Чүплек базы, үлэт базлары.

Флёра ГЫЙЗЗӘТУЛЛИНА (1931) – шагыйрә; Татарстанның атказанган мәдәния т хезмәткәре, С.Сөләйманова, Һ.Такташ исемендәге әдәби премияләр лауреаты. «Йөрәгемдә шаулы карурман», «Күз нурларым», «Башкаемда дөнья исләре» һ.б. китаплар авторы. Казанда яши.

Юк, эндәшми беркем гамь алдында:
Санга сукмый «яну башламын...»
Хак алдында кан косудан куркып,
Мин дә авызымны ахмадым.
Тик үземә утлар капкач кына
Искә алдым бөөк Тукайны.
Минем янәшәмнән атлый Тукай:
«Шөкер, диеп, хәтер котайды!..
Яна-яна корычланды дәрман,
Чыныктырып илһам хөрлеген.
Арча гимнын жырлап яматтылар
Шигъриятнең сынык өрлеген.
Шул уңайдан жәлилчеләрнең дә
«Сибелә чәчен» жилләр тарады:
Дөнья күләмендә кубарылып,
Үтте үлемсезлек парады.
Бу парадта һәркем үз тәкъдирен
Баш очында тота балкытып:
Киләчәкнең катгый күрәчәген
Шушы балкышлардан ал отып!
Шушы парад аша сукмак сузып,
Тоташ ханнар заманасына –
Йөрәгенә терәү итеп куеп,
Сөембикә манарасына!

2

Явызлык

Горур Сөембикә-Ханбикәбез
Йөкләгәнме безгә гүр максатын?
Замангамы... –
Кемгә сылтарга бу
Бакыйлашкан коллык гарасатын?!
...Явыз Иван?! –
Ул да бу дөньяга
Палач булу өчен тумагандыр...
Сәхрә тугаенда курай уйнап,
«Сибелә чәчәк» исен сулагандыр...
Мәскәү боярлары ләкин аның
Жан-сулышын санга санамаган! –
Кансызлыкка өйрәткәннәр аны
Аерып алып, затлы заманадан.
Аерым хужалыкның вакыты да
Кире якка ага, кире якка...
Бу кирелек тәкатеңне кортып,
Соңра баш идертә жиде ятка.
Кирәк исә, кайнар кан чарында
Кайрап бирә хәнжәр, кылычын да.
Иманыннан, вөжданыннан язган
Гомереңне тотып кыл очында...
Үлемгә тиң бу явызлык, әйе,
Һәрчак кылычланып калка юлга...

Кылыч йөзләрәнә баскан килеш,
 Ялгап карагыз сез кылны – кылга!
 Чал тауларын чорның арка кочып,
 Юнәлегез ал таңнарга таба!..
 Тауларым да, таңнарым да минем
 Мәхәббәткә ядкарь булып кала.
 Сөю бүлэк иткән чулпыларым
 Үрелеп кала гасыр толымында.
 Юк, мин дусны түгел, дошманны да
 Аунатмадым тарих корымында.
 Жанда Аккош күле яралганда,
 Мин гүзәллек ижат иттем бары –
 Илнең киләчәген сафландырып,
 Агымсулар аксын өчен ары..
 Бүген дә мин Арча парчасыннан
 Туй күлмәге жөйлим – йөзәрләгән...
 Шуңа карамастан милләтемнең
 Жан ярасы әле төзәлмәгән.

* * *

Бүгенгәчә, әйе, татар халкы
 Үз хаклыгын даулап тарих гизә.
 Милли сабырлыкта гамь сугарып,
 Төн күгүндә яралы ай йөзә.
 Көне-төне бер ялгыз эт шыңшый
 Кисеп аударылган манарада.
 Хаксызлык ул шыңшып, үксеп үрчи,
 Эт кыяфәтендә ярала да.
 Ә замана көн дә бәйрәм итә
 Эт сөяккә барган көнне көйләп.
 ...Шушы көйме,
                   сугыш батырына
 Жиңү көнне теләнәчәк теләк?
 Шушы көйме илне сөрген сөргән
 Зинданчының сөйкем-сөятмәге?..
 Эт котырса, колны чәйнәп ата,
 Идел ярларында аунап ята
 Эттән калган адәм сөякләре.
 Шул ук ярдан кайта жиңү язы
 Тукай язы белән култыклашып...
 Шигъри яз шатлыгы беркайчан да
 Йөрми иң башына мылтык асып.
 Әмма быел «этлек» хакимнәре
 Яз шатлыгын тәмам оныттылар.
 Дөнья иминлеген тарсынудан,
 Гомум карантинга юлыктылар.

3

Тарих аһы

...Тукай язын, бөек жиңү назын
 Ялган кәрттән әллә оттыкмы без?!

Өллө жебегәнлек, юашлыкның
 Аръягына барып чыктыкмы без?!
 Өллө тарихчысын рәнжеттекме,
 Моң сугарып сагыш тармагыннан?..
 Сагышланып, талып тармакланмый:
 Тарих табиблары бар да уңган.
 Коллык хурлыгыннан яраланган
 Холыклары гына кыргый, кырыс:
 Ялгыш кул чуқларын сыйпасаң да,
 Хәрәкәткә килә сөңге-кылыч...
 Шуңамы соң, явыз үч яралтып,
 Жир йөзенә ява яла, ялган?!
 Быел да бит шул үч, сырт кабартып,
 Тукай тупсасында туктап калган.
 Һәр тукталыш саен, адым саен
 Коллык хурлыгына дәва юллап,
 Сыртланнарға күтәрелә Тәкъдир,
 Тәре явы узган чорлар буйлап.
 Меңгә түнтәрелә тарих аһы
 Гөһәһ тоمانында томаланып...
 Тәреләдән хаклык тажы даулы
 Тәмуг төпләрендә дулаган ут.
 Тажы булгач, тәхетә дә кирәк, –
 Дөһня тулы телсез, өнсез имгәк...
 Йөрәк-бәгырь кара канда кайный:
 Айный тарих, сансызлыктан айный.
 Әмма илгә ирек вәгъдә иткән
 Ирен читләренә кутыр чыга.
 Шау кутырдан торган сырхау гавам
 Гүргә кермәс өчен тыпырчына.
 Тыпырчына тәхет караклары
 Зират капкасына маңгай терәп...
 «Явыз, шыл моннан!» – дип,
 капка төбен
 Сырып ала меңәрләгән өрәк!

* * *

Ихтыярлы инсан күрә, таный:
 Өрәкнең дә хәтта Вөжданы бар!..
 Вөжданына кер кундырмый торган
 Шигъри кавырсынлы үз жаны бар!
 Шулай булгач, бердәм жавап бирик:
 Жиңү таңы быел нидән сула?
 Минем «Тукай» атлы әрнешемдә
 Ватан сугышлары һәлак була.
 Шагыйрьләргә тиеш дан байрагын
 Кара канга мана угры-убыр:
 – Иминлеген томан белән тунап,
 Илен-көнен жәһәннәмгә кудырт! –
 Кудырт ерак монгол даласына,
 Пычак кадап, йөрәк ярасына...
 Далаларга сыймас яла ява
 Без кичергән еллар арасына.

Без күзлэгэн аккош күллөрөнө
Балкыш урынына бака ява.
Минут саен алышына хава,
Бу афәткә табарсыңмы дэва?

* * *

...Күл тондырып бака бакыруу
Аккош моңын теткеләрдә тетә...
Ләкин аккош күлән ташлап китми:
Житәкләшәп без килгәнне көтә.
Пычаклылар эмма көтә белми,
Жырлый белми чиртеп, язмыш кылын...
Нәсел тамырыңны корта Тәкъдир,
Жырын түбәнсетсәң сагышлының.
Язмыштагы мондый аянычны,
Ихтимал, син белмәгәнсеңдер дә,
Шуңа күрә генә без көткәндә,
Күл буена килмәгәнсеңдер дә?!
Әйе, отты быел «Ихтимал»ның
Килмәү-белмәү өчен тартышканы:
Ил ярасын юды аккош каны –
Сызылып аткан чакта жиңү таңы.

4

Торгынлык гарьлеге

Жиңү язларыннан дан яуганда,
Ятим язмышларга кан сауғанда,
Бума зэхмәтеннән сугылыпмы,
Нәфес казасына юлыгыпмы,
Аккош назын, бөөк
Тукай язын
Шагыйрьләрдән тарсындылар быел.
Шуңа күрә, ахры, шуңа күрә,
Бар шатлыкны йоткылыкка сөрә
Күкрәктәге тыелгысыз «Уел!»
Тарихчыларны да эзәрлекли
Торгынлыкка кадакланган канун:
– Тәре юллыгыннан күтәрел дә,
Үләт сарган коллыгыңа табын! –
Тик «Азатлык, хаклык» дигән сүзне
Ычкындыра күрмә ялгыш та син... –
Кичә салган богавыңны ки дә
Башыңны и шушы язмышка син!

* * *

...Иелмәгән башны балта чабар,
Еланы да, Чаяны да чагар.
«Эше яраксыз!...» – дип табылганга,
Чагылганга кем сокланып карар?
Кем исбатлар минем оста сынчы,
Тылчы, тимер юлчы булганымны –

Жиңу язы белән ихласыннан –
 Сыйпап сөял баскан кулларымны?!
 Көрәш, жиңу моңы бу томанда
 Күпме яшәр болай томаланып?
 ...Эзәрлекли моңны ничә гасыр
 Тәмуг төпләрендә дулаган ут!

* * *

Жир кешесе сылтый бу хәвефне
 Яумый узган шомлы яңгырларга... –
 Шигъриятле, гөлле тугайларга
 Язлар килалмыйча каңгырганда.
 Сынык кабыргалы чегән эмма
 Хәлне башкачарак сынландыра:
 Ерак тарихлардан инрәү откан
 Коллык аһы жанны сызландыра!
 Һәм халыкның хәтер сайлыгында
 Үрчи дөньякүләм күремсезлек...
 ...Тажлы инрәүләргә жигелгәндә,
 Күремсездән без өметне өзде...

5

Яманатлы язмыш

Әйе, газиз халкым!

Язмышыңнан

Уфтанасың газапланып, әрнеп...
 Заман әрнешендә ат уйната
 Оятсызлык вә акылсызлык, гарьлек!
 Бу гарьлеккә, мондый вәхшилеккә
 Кемнең бу кадәрле түзгәне бар?! –
 Һәр татарның уйчан маңгаенда
 Кансыраган тояк эзләре бар!
 Яманатлы язмыш

һәммәбезнең

Хәтеренә үз тамгасын уйган.
 Шуңа күрә бүген фани дөнья
 Кыйбласын да, ирегән дә жуйган.
 Жуелып, коелып калган шул жәмгыять
 Көне-төне ап-ак битлек жөйли.
 Төптән кубырылган «кара көчек»кә
 Шыпырт кына жиңу көен көйли.
 Шигърият тә кап-караңгы гүрдә
 Үкси жәсәденә ләхет көрәп...
 ...Бу дөньяда чегән булып чегән
 Татар шагыйреннән бәхетлерәк!
 Чегән милләтенең моң ургылын
 Үлэт томанына алыштырмый.
 Күз яшьләрен күрсәтүдән куркып,
 Чыраена битлек ябыштырмый.
 Кәрттә откан япа-ялганын да
 Кыргый табор чын табышка юрый.

АХИР

КАМИЛӘ

БӘЯН

*Аера алмас кебек иде
Безне язмыш шул чагында.
Күз яшьләре калды эреп,
Синең кайнар кочагыңда...*

Мин аны беренче мәртәбә концертта очраттым. Әлегә кадәр таныш булмаган жырчы кызының сәхнәгә чыгып, күңелләренә җилкәндереп, әсәрләндереп жырлавы әле дә күз алдымнан китми. Кыскасы, тәбәнәк буйлы, күркәм, мөлаем йөзле гүзәлкәй мине шундук үзенә гашыйк итте дә куйды. Бер мине генә микән?!

Аның белән шул кичне үк танышырга теләдем. Үзешчәннәрнең концерты тәмамланып алдыннан мәдәният сараеның фойесына йөгереп чыктым да гардероб каршында ак колонналарның берсенә сөялеп, аның чыкканын көтә башладым. Тамаша залынан агылган кала халкы бик нык шаулашып, этешә-төртешә, ишектән чыгып беткәч, ак мәрмәр фойе эче бер мәлгә бушап калды. Халык арасында мин жырчы кызы нигәдер күрмәдем. Ләкин берәздән грим бүлмәсе ягынан аның белән бергә жырлаган ансамбль кызлары чыга башлады. Алар арасында көткән кешемнә дә күрәп алдым. Янында чит кызлар, чит кешеләр булуы каушатып җибәрде, ни кызганыч, мин аны фәкать күз карашым белән генә озатып калырга мәҗбүр булдым...

Икенче мәртәбә аны шәһәрдә халык күп йөри торган үзәк урамнарның берсендә очраттым. Ул ашыга-ашыга, аяк киёмнәре кибетәннән чыгып бара иде. Мин аның белән исәнләштем, ул исә аптырап туктап калды.

– Сөз мине каян беләсез? – дип сорады.

– Беләм, – дидем мин. – Камилә бит син, шулаймы?

– Әйе...

АХИР (Хәбир Ибраһим) (1958) – язучы, драматург; ТРның атказанган сәнгать эшлеклесе, А.Алиш һәм Г.Исхакий исемендәге әдәби премияләр лауреаты. «Ялгыз тәкәрлек», «Газиз ярым», «Төпчек малай мәҗсаралары» һ.б. китаплар авторы. Казанда яши.

– Концертта күрдем, син шундый матур жырладың...

– Рэхмэт...

– Эйдә, танышыйк! – дидем мин кыюсыз гына. – Чэйләп алырбыз... бәлкәм... кафе... якында...

– Юк, булмый! – диде ул, кырыс елмаеп.

– Нигә?

– Ашыгам...

Күз карашыннан ук аңладым: ул беркая да ашыкмый иде. Артык тыйнак, оялчан кыз дип тә әйтмәссең үзен. Дөрөсөн генә әйткәндә, вакыт әрәм итеп, сөйләшеп торырга теләге юк иде, күрәсең...

– Камилә...

– Сау булыгыз!

Мин аның ничек итеп югалганын сизми дә калдым. Бары тик эчемнән: «Мин сине барыбер табармын, Камилә!» – дип, антлар эчтем...

Жәй айлары, матур көннәр. Минем әле авылдан килеп, бер оешмага яңа гына эшкә урнашкан вакытым. Тулай торактан урын таба алмагач, бертуган апамнарда тордым. Апам кияүдән аерылган, ике улы белән ике бүлмәле фатирда көн күреп ята.

Көннәр шулай, гадәттәгечә, акрынлап уза торды. Көндезен эштә, кичен апада. Яшь гомерләр (миңа ул чакта егерме бишләр булгандыр!) энә шулай тыныч кына, кайгысыз вә сагышсыз гына ага. Гомер ничек яшәсәң дә үтә, диләр, ә минем нигәдер бертөрле генә яшисем килмәде, дөнъяга сокланасым, яшәвемә сөенәсем, үлеп гашыйк буласым, яратасым килде!

Камиләне күрү һәм аңа гашыйк булу бу төссез һәм мәгънәсез тормышымны кинәт кенә яктыртып жибәргәндәй тоелды: зәвыксыз тормышыма иләм, жаныма дәрт өстәлде. Моңа тиклем гамьсез йөргән егет кинәт кенә дөнъя гашыйкларына, китаплардагы мәхәббәт геройларына охшап калды. Мәхәббәткә сусаган асыл жанымны, эчке халәтемне туыландырыр өчен мин киbettән берничә китап та сатып алдым. Аның берсе Тургеневның «Ася» дигән әсәре, икенчесе исә Фатих Әмирханның «Хәят» повесте иде. Икесен дә йотылып, бер тында укып чыктым. Ася белән Хәятка гашыйк булдым, аларның нечкә һәм уйчан хисләрен үз күңелем аша үткәрдем. Билгеле ки, әсәрдәге геройлар никадәр генә гүзәл һәм анда тасвирланган вакыйгалар ни хәтле генә татлы һәм кызыктыргыч булсалар да, алар минем сөюгә булган сусавымны берничек тә баса алмадылар. Киресенчә, ул сусау көчәйгәннән көчәйде генә. Мин жаныма хуш килгән Ася һәм Хәят урынына Камиләне куеп, аны да алар янәшәсәндә күрергә теләп, чиксез бер хыял дөнъясында йөздем. Бүген йә иртәгә, ничек кенә булмасын, Камилә белән күрешә алырмын дигән өмет белән яшәдем. Шундый бәхеткә ирешер өчен башымда төрле уй-гамәлләр кора башладым.

Камиләне мәдәният сараеннан эзләп карарга булдым. Тәүге тапкыр мин аны шунда очраттым. Уйлавымча, ул шундагы жыр түгәрәгенә йөри, ансамбльгә кушылып жырлый. Ансамбләнең репетиция көннәрен туры китереп, мин аны шунда очратырмын дип өметләндем.

Һәм мин шулай иттем дә. Өр-яңа соры кәчтүмемне киеп, каймалы күлмәк якасы астына «Красная Москва» хушбуен сиптереп, мин, ниһаять, барасы жиремә юл алдым. Мәдәният сараеның ишеген ачып керүгә үк, мине карт

чырайлы, йөзен бетчә баскан бер ир заты туктатты. Ул шушы тирәдәге вахтёр кәмәше булып чыкты...

– Вы куда, молодой человек?!

– Туда...

– Куда?

Мин аңардан ансамбльнең кайсы бүлмәдә репетиция уздыруын сорадым. Әллә үзем артык дулкынландым, әллә инде картлачның колагы начар ишетте, мин аңа йомышымны аңлата алмыйча озак кына йөдәдем. Гозеремне шактый зур авырлык белән аңлатып биргәч, ул бүген репетициянең узмавын, бары тик ансамбль житәкчесе Кәшифә ханымның гына эш урынында булуын әйтте. Вахта каршында эзрәк таптанып торгач, мин нәрсә булса да булыр дип, ансамбль житәкчесен күрергә карар кылдым. Үз-үземне һәм ни өчен килгәнемне белгертү кирәк нәрсә түгел иде, билгеле, шуңа күрә дә аның бүлмәсенә керер алдыннан мин бер хәйлә кордым. Хәйләм гади – үземне кызлар артыннан чабып йөрүче жилбәзәк егет дип түгел, ә ансамбль кызларыннан һәм шулай ук Камиләдән әңгәмә алырга килгән хәбәрче, ягъни корреспондент итеп таныштырырга уйладым. Барыннан да бигрәк, эгәр дә сөекле кешем чынлап та әлеге ансамбльдә жырлый икән, аның хәзер кайда булуын һәм кайда торганлыгын ачыклау кирәк иде. Дөрөсөн әйтим, язучылык һөнәреннән бөтенләй ерак урында торган дәүләт оешмасында хезмәт итсәм дә, ижат мәсьәләсе турында житди уйланганга күрә, киләчәктә журналист, яисә драмалар язучы кеше булу хыялы минем нечкә вә хисләр жанымда күптәннән бөреләнеп килә иде инде.

Мин репетиция бүлмәсенә (ул шактый зур һәм киң) кергәндә, Кәшифә ханым бүленә-бүленә, бер кулы белән пианино клавишларын суккалап, икенчесе белән пюпитердан нота битләрен аралап, тавышын көрәйтмичә генә көйләп, жырлап утыра иде. Ул минем кергәнемне сизсә дә, яраткан шөгыләннән аерылмады, аклы-каралы клавишларга туктаусыз баскалыгы бирде...

– Исәнмесез... – Тавышым каядыр төшеп киткәндәй булды, һәм минем сәламем ишетелер-ишетелмәс кенә яңгыраса да, кеше хәтле кеше кереп исәнләшкәч, пианинода уйнаучы ханым миңа игътибарсыз кала алмады.

– Исәнмесез! – диде ул һәм, башын борып, кырын күзә белән миңа карап алды. Аны искитәрлек чибәр ханым дип әйтеп булмас иде: озын буйлы, аксыл-кара чәчле, дәү почык борынлы, калын тавышлы. Иң истә калганы шул: борыны очында сөял сымак бер нәмәстәсә дә бар һәм ул бик нык күзгә ташланып тора, хәтта берсе өстенә икенчесе үскән сыманрак күренә. Холкы белән кырыс хатын, күрәсен, жебеп төшә торганнардан түгел. Әйе, артык йомшак булсаң, шундый зур коллектив белән житәкчелек итә алыр иде микән. Бигрәк тә ижади коллектив белән! Чөнки ул ансамбльнең даны бер Казанда гына түгел, башка төбәкләргә дә таралган иде. – Ни йомыш?

– Гафу итегез, комачауладым бугай.

– Тыңлыйм сезне! – диде ул, теләмичә генә эшеннән аерылып. – Сайрагыз...

– Сөз Кәшифә ханым буласызмы?

– Әйе...

– Ансамбль житәкчесе... – Мин диварларга эленгән төсле-төсле белдерүләргә, афишаларга күз төшереп алдым. Анда милли киёмнәрдән

киенгән, ясалма, купшы елмаю ясап төшкән кыз-кыркыннарның фотосурәтләре! – Мин сезнең ансамблегең турында язарга дип килгән идем...

– Язарга? Кайдан? – дип, исе китте ханымның. – Горкомнан рөхсәт бармы?

– Бар, – дидем мин, тәмам бетә язып. Алдаштым, билгеле! Ялган сүзнең уйнак көче, ут сымак, аяк табаныма тиклем төштә, болай да баздагы бәрәңгә бүлбесенә охшап торган ак чыраем кызыл чөгөндөр төсенә керде...

– Рәхим итегез! Утырыгыз!

– Рәхмәт, мин басып та сөйләшә алам.

Кәшифә ханым, ялт итеп, кабат минем якка карап алды. Мин үзем дә сизмәстән, гөрселдәп, ишек янында торган урындыкка барып утырдым. Житәкче ханым исә, кул бармакларын чалыштырып, вәкаръ генә каршыма утырды. Ике арада киеренке тынлык урнашты.

– Беркөнне...

– Әйе.

– ...концертыгызны карадым, бик тә ошады, шул сәбәпле сезнең турыда язу теләге туды... әйе...

– Рәхмәт, – дип кырт кисте ул. – Гафу итегез, исемегезне белмим?!

– Хәлил... Хәлил Сәрвәров...

– Кайсы газетадан?

– «Ил»дән...

– Нинди илдән?

– «Совет иле»ннән.

– «Совет иле»? Гафу итегез, андый басманы ишеткәнем юк.

– Завод гәжите ул... күп тиражлы.

Завод гәжитеннән килгәнемне ишеткәч, ханымның эзрәк кенә кәефе кырылды булса кирәк, ул, канәгәтсезлек белдереп, болай да жыерчыкка баткан чыраен сытты, гомергә эскәк күрмәгән калын кашларын жыерды...

– Мин анда эшлим, ә менә мәкаләмне язгач, «Татарстан» гәжитенә бирергә уйлыйм...

– Яхшы... – Шулай итеп, кырыс ханымның да, ниһаять, йөзә балкыды.

– Кызлар кая соң әле?

– Кызлар иртәгә киләләр...

– Репетициягә?!

– Әйе, репетициягә.

– Ничәдә?

– Өчтә.

– Ә Камилә киләме?

Шул сүзне, шул исемне ашыгып әйткәннән соң, чак кына үз-үземне сатмыйча калдым. Хәер, минем алда бар нәрсәгә дә ышанган аңгыра, жүләр хатын утырмый иде, билгеле. Ни өчен килгәнемне ул да аңлады кебек, ләкин минем алда әдәпле, нәзакәтле булып калыр өчен артык бәрелмәде, мөмкин хәтле тынычлык саклады...

– Камилә?! – дип кайтарып сорады ул.

– Әйе, ул сездә жырлыйдыр бит?

– Солисткам. Жырлый да, бии дә. Ә нигә ул?

– Әңгәмәнең зуррак өлешен мин сезгә һәм аңа багышларга уйлыйм, –

дидем мин, житди вә эшлекле кыяфәткә күчеп. – Ни дисәк тә, ул ансамбльнең солисткасы, җырлавы да үзенчәлекле, башкалардан аерылып тора...

– Беләсезме, аның кебек солисткалар миндә берничә, – диде ханым. Сизәм, ул инде әкрәнләп түземлеген җуя башлады. – Аңардан көчлерәкләр дә бар.

– Яхшы, алар белән дә сөйләшербез, – дип килештем мин.

– Камилә иртәгә булмый.

– Нигә?

– Ул җәй көне балалар лагеренда тәрбияче булып эшли, практика үтә...

– Укыймыни?

– Әйе, педта, училищеда.

– Лагере нинди?

– «Зәңгәр күл» бугай. Санаторийдан ерак түгел.

– Аңладым.

– Аңласагыз, сау булыгыз, миңа вакыт.

– Әңгәмә.

– Әйдәгез, анысын икенче вакытка калдырыйк.

– Яхшы.

Кәшифә ханым кабат нидер әйтергә өлгергәнче, мин тиз генә бүлмәдән чыгып киттем. Ничектер качкан кебегрәк килеп чыкты. Ләкин хәзер миңа барыбер, чөнки минем өчен мөһим хәбәр кулга төште. Камиләне бүген үк эзләп табу теләге туса да, вакыт инде соң, көн кичкә авышканлыктан, әлегә уемнан кире кайтырга мәжбүр булдым. Өйгә кайткач, озак кына үземне кая куярга белмичә йөрдәм. Апам каядыр чыгып киткән, ике улы да юк. Эч пошуын басар өчен үз гомеремдә беренче тапкыр фатир идәннен юып чыктым. Хәер, идән юуым аны пычратып чыгу гына булды. Юуын юам, ләкин соңыннан корыга белмим. Юылган идән юеш булып кала. Эшләп арыганнан соң, билне язарга теләп, кәнәфигә чумдым. Кулыма китап алып, аны укырга тырышып карасам да, укый алмадым, чөнки башыма берни дә кермәде. Үч иткәндәй, күз алдыма һаман да Камилә килеп баса. Мин аны гел сәхнәдә күрәм. Өнә ул: «Казлар оча еракларга, сызылып кала зәңгәр юллары», – дип, шулай өздәрәп җырлый һәм нәкъ шуннан, сәхнә түрәннән туп-туры минем буйдак тормышыма инде атлап кына түгел, ә очып керә сыман тоела иде...

Иртән троллейбус белән автовокзалга төштем. Вокзал, үзегез беләсез, һәрчак халык белән шыгрым тулы була. Барысы да каядыр ашыга, каядыр китә: һәркемнең үз тормышы, үз мәшәкате. Кәшифә ханымның әйтүе буенча, «Зәңгәр күл» лагере каядыр урман эчендә урнашкан. Белештем: шул якка сәгать саен автобус йөрәп тора икән. Әрсез вә тәрбиясез пассажирлар арасыннан этешә-төртешә, әлегә маршрут буенча баручы эче таушалган, урындыклары ашалган автобуска кереп утыргач, мине тагын бер кат юл борчуы басып алды. Ни әйтсәң дә, лагерьга беренче генә баруым, ул якларны әлегә беләп тә бетермим.

Автобус, шәһәрне узып, пионерлагерь урнашкан урманга якынлашкан, мин яңа гына төзелә башлаган трасса күпере янындагы тукталышта төшәп калдым. Тынчу, кысан автобустан котылып, саф һавалы яшел үзәннәрнең, урманнарның иркен кочагына чумуга, жаным тормыш кереннән чистарынып, пакыләнеп калгандай булды. Һәм мин, ирексездән: «Әх, менә

шушы урман юлларыннан Камилә белән кулга-кул тотынышып, бергә барасы, аны жырлатасы һәм үзем дә аңар кушылып жырлайсы иде!» – дип хыялландым. Ләкин хыял бер нәрсә, ә чынбарлык – икенче. Миңа иң элек сөеклемнең эзенә төшәргә кирәк иде. Урман кырында гына агач һәм калай коймалар белән уратып алынган матур дача йортлары тора, ләкин алар тирәсендә кешеләр күренми, белешеп-сорашырга да мөмкин түгел. Бәхеткә, шулчак дача юлыннан велосипедка атланган бер яшь кыз килеп чыкты. Мин аны кул изәп туктаттым да каршысына йөгәрдем. Кыз бөтенләй башка нәрсә уйлады, ахрысы, куркып ук калды...

– Матурым?

– Да...

– «Зәңгәр күл» лагере кайсы якта, әйтмәссең микән?

Кыз сорауны ишеткәч, жиңел сулап куйды, жәелеп елмайды...

– Тегендә! – дип кычкырды ул һәм, кулын сузып, урман ягына күрсәтте.

Мин рәхмәт әйтеп, ул әйткән якка атладым. Дача йортлары исә берсеннән-берсе нык, берсеннән-берсе зәвыклы итеп салынган. «Менә кешеләр ничек яши?! Совет житәкчеләре, йә кибет күселәре салдыргандыр бу йортларны. Кайчан без дә шулай яшәрбез инде?» – дип уйлый-уйлый, озак кына ике-өч катлы, балконлы дача йортларыннан күземне ала алмыйча бардым.

Шактый озак барылды. Бара-бара, башымда хәтта шигъри юллар да туды.

Шул тирәдә бер урман бар,
Без белгән урман.
Ул урманның сукмагы тар,
Үләнә – юрган.

Биек сукмак алып менә
Безне аланга.
Ә ул алан тулган эре
Миләш, баланга...

Урманга керер алдыннан зур калкулыкны, кечкенә тау итәген үтәргә кирәк булды. Урман эченә кереп, тар гына сукмак буйлап, чокырны әйләнеп узгач, мин, нияять, зур аланлыкка, сары төстәге тәбәнәк агач рәшәткәләр белән уратып алынган лагерь каршысына килеп чыктым. Капка башына эленгән саргылт баннерга эре хәрефләр белән «Зәңгәр күл» пионер лагере» дип язылган. Барасы жиремне шулай тиз таба алуыма үзем дә бик нык гажәпләндем. Капканың олысы ябык, калын йозакка бикләнгән, шуңа күрә кысылып кына, кечесеннән кердем. Мондагылар өчен чит кеше булсам да, нигәдер туктатучы күренмәде. Пионер лагере дигәннәре кыек бурадан һәм очсыз тактадан укмаштырылган берәр катлы һәм бишәр тәрәзәле агач йортлардан хасил икән. Урта бер жирдә балалар мәйданчыгы һәм бетон белән катырылган тәбәнәк бию мәйданчыгы ясалган. Шуннан ерак түгел агач клуб, начальник ызбасы, астарак кирпечтән салынган ашханә бинасы тора. Аннан борын эчләрен кытыклап, тәмле аш һәм эче төтен исә бөркелә...

Минем монда килүем өйлә вакытына туры килгәнә, лагерь эче буш иде – балаларның күбесе ашханәгә кереп тулган. Камиләне кемнән белешергә дип аптырап басып торганда, каршыма бер торна кыяфәтле, чандыр йөзле хатын-кыз пәйда булды. Ул шушында эшләүче тәрбияче булып чыкты. Карап торышка әллә ни искитәрлек түгел, ничектер үзенә тартып, жәлеп итеп тормый. Кешегә эзрәк кенә матурлык дигән нәрсә дә кирәк икән шул. Иң кызыгы – мин ул кызга берничек тә гашыйк була алмас идем кебек, башкалардан эгәр дә мең-мең тапкырга акыллы вә инсафлы булса да...

«Камиләне кайдан табарга була?» – дип сорагач, ул бер катлы агач бина ягына күрсәтте. Ул өченче корпус булып чыкты. Тиз генә барып керергә оялдым (оялчанлык житәрлек иде үземдә), озак кына шуның тирәсендә чуалдым. Аннан тәвәккәлләп, ишекне ачып, тәрбияче бүлмәсен эзләп киттем. Ләкин бүлмә бикле иде: саргылт төскә буялган фанер ишекне шакып карасам да, ачучы кеше булмады. Кая барып бәрелергә дә белми торгач, мин бина эчен әйләнәп чыктым. Тимер башлы караватлар белән тутырылган йокы бүлмәләрен һәм фәкыйрь генә китапханәсен күрдем. Корпусның бирге башында агачтан корылган бер янкорма бар, анда самавыр борынлы су баклары тора. Шуларның берсенә, акбур белән «Фәрит+Лена» дип язып куйганнар. «Яшүсмерләргә тиклем саташа икән бу мэхәббәт дигән нәрсә белән!» дип уйлап куйдым.

Бераздан урам ягында әле бая гына очраткан озын буйлы тәрбияче кызның: «Камилә, синең янга килделәр!» – дигән эче тавышы яңгырады. Мин шул кискен тавыштан куркып, куырылып киттем һәм веранда тәрәзәсеннән яшеренеп кенә, тышкы якка күз салдым. Клуб ягынан озын ал батист күлмәген жилфердәтеп, Камилә кайтып килә иде. Шул вакыт ул миңа канатларын жилпеп килгән, күктән иңгән бер гүзәл фәрештә булып күренде.

– Нәрсә? Кем килде? – дип сорады ул иптәш кызыннан. Аныңча, ул бүген беркемне дә көтми иде. Чынлап та, кем килсә дә кем эзләп йөрсен, ди, аны бу карурман эчендә?!

– Сиңа килделәр!

– Кем?

– Кем икәннен кем белгән, бер егет...

– Егет?! – дип шаккатты тегесе.

– Әйе, болай ничава гына үзе, во! – дип кеткелдәде тәрбияче туташ.

– Таптың сүз! – диде гыйшкым. – Кая ул?

– Сиңа кереп китте.

Шуны ишетүгә Камилә ялт кына минем якка карап алды. Мин исә, ут капкандай, тиз генә тәрәзә кырыннан тайпылдым, дулкынланудан йөрәгем ычкынырдай булып каты итеп типте, уч төпләрем дымланып, муен астыма салкын тир бәрәп чыкты. «Камилә мине ничек каршылар? Сөенерме мине күргәч? Әгәр дә куып чыгарса? Аңлата алырмынмы сөюемне аңарга?» – Минем исәр башымда бертуктаусыз энә шундый катлы-катлы, каршылыклы уйлар бөтерелде.

Гыйшкым белән күрешер алдыннан мин үземне эзрәк рәткә китерергә теләп, маңгайга төшеп торган көдрә чәчләремне бармак очлары белән тигезләп, таслап, якалары бөрешкән жәйге күлмәгемне тарткалап, күпергән чабуларын чалбар каешы астына яшердем.

Камилә килеп керүгә үк мин каушап киттем, бөтен игътибарым аңа күчте. Ул мине күргәч тә, нигәдер исәнләшмичә, төксе елмаеп, өскә күтәрелгән башын аска иеп, читкә текәлдә. Аңладым, ул килүемә сөнмәде. Ә мин исә аның жылы, назлы күз карашында, төс-бит һәм килеш-килбәтендә ниндидер сабийлык, балалык төсмерләре сизеп, чак кына: «Исәнме, сеңлем!» – дип эндәшми калдым. «Сабый бит әле бу, гыйффәтле кыз, кочагыңа алып, битеннән үпсәң, сөт исә киләдер!» – дип уйладым мин һәм абыйсы сеңлесенә ничегрәк эндәшсә, мин дә аңа фәкать шул кимәлдә эндәшә һәм сүз ката алдым...

– Сезде?! – диде ул. Инде хэзер миңа үрә катып, авыз йомып торырга түгел, нәрсә булса да әйтергә кирәк иде. Беренче булып ул эндәште һәм миңа, кыюсыз бәндәгә шул эндәшү күктән төшкән бәхет булып тоелды.

– Мин... Хәлил. Таныдыңмы?

– Әйе, мин сезне таныдым, – диде ул, сүрән генә елмаеп. – Ни йомыш?

– Табармын дигән идем. Инде менә... ниһаять... мин сине эзләп таптым.

– Юкка! Минә эзләргә кирәк түгел иде! – диде ул кырыс кына. Теләм эчемә катты! Хәер, мондый хәерсез вә кискен борылышның минем өчен көтелгән хәл булса да, хәзергә бер генә дә кирәге юк иде.

– Нишләп?

– Кирәк түгел иде!

Бу сүздән соң, мин бөтенләй беттем. Юкка! Әйе, юкка килдем мин монда! Барыбер бернәрсә дә килеп чыкмаячак! Юкка! Ни кызганыч, әлегә икеләнүләр, шикләнүләр, шуннан соң, минә һәрвакыт эзәрлекләп килде. Аралар суынып, безнең арадагы мөнәсәбәтләр эзрәк аксый башлау белән үк мин: «Юкка! Юкка башладым!» – дип тәқрарларга ярата идем. Әйе, ул миңа ошый, бик тә ошый, мин аны хәтта яратам да кебек. Тик менә мин аңа ошыйм микән соң? Нишләп соң мин шуны уйламадым? Мин аңардан бу турыда сорадыммы? Юк, сорамадым, минем өчен фәкать үземнең яратуым гына мөһим иде, күрәсез.

Мин аның каршында бик нык каушап, әлегә читен һәм уңайсыз хәлдән ничек итеп котылырга белмичә торганда, корпуска шау-гөр килеп, балалар кереп тулды. Балалар арасында камалышта калып, инде тагын бер кат читенсенү, уңайсызлану сизгән Камилә түзмәде, кулы белән ишарә ясап, минә китапханә ягына чакырды. Китапханә дигәннәре шыксыз, тар бүлмәдә урнашкан бер гади генә «кызыл почмак» иде. Кулдан ясалган агач киштәләрдә төрлө эчтәлектәге, тышлары тузган, эчләре актарылып чыккан китаплар тузгып ята. Шунда бер генә яңа китап та күзгә чалынмады, әйтерсез лә аны бөтен ил буенча жыйнап, макулатурдан гына аралап куйганнар. Киштәләргә сыймаганнарын күчкә өеп калдырганнар, ә бер зур форматтагы китапның ап-ак тышына шакшы ботинка белән басып киткәннәр һәм ул кап-кара мөһер сыман күзгә ташланып тора иде. Түшәмдә чебен таппаган электр лампасы эленеп тора, бүлмә чатында торган хәшәрәт киң өстәл өстендә, авыл клубларындагы сыман яшел төстәге калын постау жәелгән. Бүлмәне бизәп торган бердәнбер нәрсә, ул да булса, өстәл өстендәге сулы графинга куелган хуш исле кыр чәчәкләре иде...

– Тәртипсезлектә игътибар итмәгез, – диде ул миңа, гафу үтенгәндәй, – Бездә әле һаман да ремонт бара.

– Күрәм, күрәм, – дидем мин. Ишек артында, чынлап та, кат-кат өелгән цемент капчыклары, ачылмаган буяу савытлары тора иде...

Ул өстәлнең бер, ә мин икенче башына утырыштык һәм нигәдер күптән күрешеп, барысын да сөйләшеп, аңлашып өлгергән күптәнге дуслар кебек бер-беребезгә карашып, тын калдык...

– Тыңлыйм сезне?! – дип, тынлыкны бүлдә ул. Күз карашы кырыс кыз баланың, тик шул ук вакытта күңел түрәннән сагыш һәм жылылык чишмәсе ургып торгандай тоелды.

– Камилә...

– Әйе.

– Мин синең вакытыңны алмыйммы?

– Юк, тик шулай да озак сөйләшеп утырырга вакытым юк, йокы сәгате вакытыңда журнал тутырасым бар, кичен әле кичә.

– Мин сине аңлыйм, син эш кешесе, вакытыңны алырга тырышмам, – дип акландым мин. – Эш, беләсеңме, нәрсәдә?..

– Гафу итегез, – дип бүлдә ул мине кинәт кенә, – исемегезне оныттым, хәтердә калдыра алмадым.

– Хәлил.

– Хәлил, ә сезгә ничә яшь?

– Егерме алты, егерме жидегә чыктым.

– Ә миңа егерме.

– Әйе, мин шулайдыр дип уйлаган идем.

– Сөз миңа абыем кебек икән, абыема егерме сизгез.

– Абыең да бармыни?

– Бар, авылда яши. Ә сезгә Хәлил абый дип эндәшсәм ярыймы?

«Менә сиңа мә! – дип уйлап куйдым мин. – Бу юаш, тыйнак кыз үзенчә шаярта да белә икән бит! Ләкин аның бу шаяртуында миннән баш тарту теләге ятмый микән соң!»

– Хәер, сез яшегезгә караганда, күпкә яшәрәк күренәсез, – дип әйтеп куйды ул, күрәсез, алда әйтелгән сүзләренә эзрәк төзәтмә кертергә теләп. Яшемә бәйләнүен мин инде нигезсез дип таптым. Яшь ягыннан безнең арада артык зур каршылык булырга тиеш түгел иде...

– Зарар юк, борчылма! – дип сөйләндем мин. Хәер, алай сөйләшү бер дә кирәк түгел иде, билгеле. Ләкин холкым буенча мин һәрнәрсәнең төбенә төшәргә, хакыйкәтне тирәннән ачыкларга өйрәнгән идем. – Яшь аермасы безгә комачауламас, беләсез килсә, минем әни, әйтик, әтидән үндүрт яшкә яшәрәк...

– Нишләп сез миңа бу турыда сөйләсез, миңа өйләнергә жыенмыйсыздыр бит? – дип төрттерде ул шулчак.

– Юк.

– Юк?!

– Кем белә бит? Ничек килеп чыгар безнең бу...

– Ничек килеп чыкса, шулай эшләргә дә жыенасыз инде, алайса?! – дип бутады ул мине.

– Юк, беләсеңме, – дидем мин буталчык хәлдән чыгарга теләп. – Син мине бигүк аңлап бетермәдең, сүз бөтенләй башка нәрсә турында бара. Минем әтигә илле алты...

– Минем әти дә яшь түгел иде.

– Беләсеңме, мин нәрсә дияргә теләм: минем әти әнидән олы булса да, әнигә караганда шактый яшь күренә...

– Кара ничек икән!

– Хатын-кызлар ирләргә караганда тизрәк картая, диләр бит, шуңа күрә...

– Аңладым, дәвам итмәсәгез дә була.

Кызлар алдында әлегә тиклем бу кадәр ахмак булып күренгәнем юк иде кебек. Камиләнең бер сәбәпсезгә киреләнүеннән, миннән астыртын гына көлүеннән, ниндидер ясалма житди кыяфәтеннән жен ачуларым чыгып: «Житәр инде сиңа, кызыккай!» – дип, кинәт кенә йөзенә бәрәп әйтәсем килде. Төшәп калганнарда түгел, «карахтер» житәрлек үземдә дә. Бәхеткә,

яшьтән кәргән тәрбия һәм ижат кешесенә генә хас эчке бер инсафлылык мине шундый кискен талпыныш ясаудан тыеп тора иде...

– Камилә, уйнамыйча гына, чын-чынлап кына сөйләшик әле, – дидем мин, эчтән генә әлегә очрашуның, күрешеп сөйләшүнең гамәленә һәм асылына ниндидер тирәнтен мәгънә кертү уе белән. Янәсе, мин үзгә кеше, юкка йөрмим һәм минем әлегә килүем дә пәйгамбәрнең гади халык алдында кинәттән генә пәйда булуын хәтерләтергә тиеш иде кебек. Ах, бу әрсез яшылек, ах, бу якты самимилек!

– Әйдәгез, сөйләшик, – диде ул һәм, ияген уч төбенә батырып, миңа текәлеп катты. – Сез минем яныма нәрсәгә дип килдегез?

– Сине сагынып килдем, – дидем мин, ярым шаяру һәм ярым җитди кыяфәт белән. – Дөресен әйткәндә, синең белән дуслашырга, аралашырга теләм...

– Кыз белән егет арасында дуслык була алмый, сез моны яхшы беләсез...

– Дуслык дип... Эш, беләсезме, нәрсәдә? Син әле яшь, сиңа үсәргә кирәк. Ә аның өчен сиңа үзеңнән олырак кешенең ярдәме кирәктер дип уйлыйм...

– Ярдәмчем – сез буласызмы?

– Әйе, була алам... Ник дисәң, мин үзем дә сәнгатьне яратам, драма әсәрләре язам, киләчәктә драматург булырга уйлыйм. Аннан соң хәзерге хезмәт урыным да кирәкле һәм сүзе үтүчән абруйлы кешеләр белән танышу мөмкинлегә бирә. Кыскасы, миннән сиңа бернинди дә зыян булмас, файдадан башка...

– Шулаймы? – Камилә кинәт кенә яктырып китте. Әйе, хатын-кызны кызыксындыра белү – ул үзе бер талант. Мин бу әйберне әлегә аңлап бетермәсәм дә, сүрән генә тоемласам да, аның кирәклеген аңлай башладым. Табигате белән хатын-кыз шулай көйләнгән ки, ул һәрвакыт читтән ярдәм көтә, заманча әйтсәк, иганәче кирәк аңа. Андый бөек затлар исә күп очракта ир-ат женесе арасыннан табыла. – Габдуллаҗановны беләсезме?

– Габдуллаҗанов?!

– Әйе, консерватория укытучысы, вокал буенча укыта.

– Андый зур кеше белән мин таныш түгел, шулай да аның турында ишеткәнем бар.

– Минем танышларым ул кешене белергә тиешләр, – дидем мин, эшлекле кыяфәт чыгарып. – Алар аркылы чыгарга булыр Габдуллаҗановка.

Мин ялганладым, билгеле, Камиләне ничек тә булса үземә каратыр өчен, үземне дөнья тоткасы итеп күрсәтер өчен, мин энә шундый әкият уйлап таптым. Чынында исә минем Казан каласында бары тик бер таныш язучы абыем һәм бер дус жырчым бар иде. Мин алар белән институтта укыган чакта ук танышып калдым. Тик институттан соң район үзегенә, аннан инде авылга кайткач, алар белән юллар аерылышты. Ләкин алар мине онытырга тиеш түгелләр, әгәр кирәк булса, безгә ярдәм итәрләр дип уйладым...

– Ә син консерваториягә укырга керергә теләсәңме? – дип сорадым мин. – Теләгән булса, булышам.

– Юк, юк, югары уку йортына таныш-белешләр аркылы керәсәм килми, бигрәк тә консерваториягә, минем үз көчемне сынап карыйсым килә.

– Соң?

– Габдуллаҗановны вокал буенча бик зур белгеч дип әйтәләр, тавышымны аңар тыңлатып карыйсым килә килүен.

– Ә нәрсә! Оештырыбыз.

– Сез бит миңа ярдәм итәр өчен генә килмәдегез, шулай бит?

– Әйе, анысын да инкаръ итеп булмый, – дидем мин, эзрәк кыюлана төшеп. – Мин сине яратып килдем, инде син дә мине ярата алырсың дигән өметтә калам.

– Ә менә анысын мин сезгә вәгъдә итә алмыйм! – диде кыз һәм капылт кына урыныннан торып, киштә эченнән ишелеп чыккан берничә китапны урынына тыгып куйды.

– Синең кешең бармы?

– Нинди кеше?

– Яраткан, йөргән кешең.

– Юк, минем беркемем дә юк һәм тиз генә булмас та.

– Нишләп?

– Сез егетләр мәхәббәткә жиңел карарга өйрәнгәнсез, яратасыз, сөясез, кызны ышандырасыз, ә соңыннан нәрсә?

– Нәрсә?

– Ташлыйсыз.

– Син шуңардан куркасыңмы, әгәр дә аңардан курыксаң, мин...

– Юк, кирәкми, зинһар, вәгъдәләр бirmәгез.

– Нигә?

– Яратышып, соңыннан ташлашудан куркам.

– Камилә!

– Ни өчен дисезме?

– Әйе?

– Соңыннан авыр була.

– Камилә! Мин сине бервакытта да ташлый алмам!

– Сез шулай дисез, тик...

– Әллә яндыңмы берәр?

– Сорамагыз! Андый янулар һәркемдә дә булырга мөмкин, – диде ул, ялт кына кулындагы сәгатенә карап. – Сезгә китәргә вакыт житкән.

– Ә нишләп шулай тиз? – дип гажәпләндем мин. – Без бит әле сөйләшеп тә бетермәдек.

– Хәзер йокы сәгәте башлана, балаларны йоклатырга кирәк.

– Камилә! – дидем мин, аның артыннан күтәрелеп. – Әгәр син рөхсәт итмәсәң, мин синең яныңа килеп йөри алмам. Зинһар, рөхсәт ит синең яныңа килергә...

– Килегез! – дип килеште ул кинәт кенә. – Әгәр дә...

– Әйе...

– Чын-чынлап йөрерлек булсагыз, килегез, тик уйнап, вакыт үткәрү өчен генә минем яныма килеп йөрмәгез.

Камилә белән хушлашып, урман юлындагы тар сукмактан йөгәрә-йөгәрә аска төшкәндә, кызның һәрбер әйткән сүзен күңелем аша кабат кичереп, сөенеп вә көенеп кайттым. Шундый чибәр, сәләтле кызның каядыр егете булырга тиеш, дигән үкенечле уйлар да башымнан чыкмады, билгеле. Хәтта урмандагы яш һәм төз наратлар да күземә ниндидер чит ярлар, ят егетләр булып күренделәр. Әмма Камиләнең сүзләре жанга жылы өмет өстәде. Әлеге сүзләр исә киләчәк мөнәсәбәтләребезнең кыйммәтле асыл ташы, тирәнтен мәгънәсә һәм, күрәсеп, язмыш билгесе дә булып калды...

Икенче көнне эш урыныма барып, директор исеменә гариза сырлап аттым да бер айлык жәйге ялга чыктым. Житәкчебез (Голомиец атлы бер яһүд иде) каршы килеп, интектереп тормады, тиз генә кулын куйды. Дөресен генә әйткәндә, мин аның кәефле чагын туры китереп, салпы ягына салам кыстыра алдым. Ура-а! Хәзергә мин ирекле кош, хәзергә мин кая телім, шунда бара алам! Димәк, мин Камиләмне теләсә кайсы вакытта күрә ала идем.

Камилә янына икенче мәртәбә килүем алдагысына караганда да, көтелмәгәнчә матур һәм күркәм узды. Бу юлы ул мине ничектер үз итеп, якин итеп каршылаган кебек тоелды. Шуның өстенә буш вакытын да тапты, миңа карата мөнәсәбәтә дә дустанә һәм ихтирамлы иде. «Кызлар алар башта гына шулай чатакланып торалар, бер танышкач, аралашкач, шундук ияләшәләр дә куялар!» – дигән уйлар белән чәбәләнсәм дә, ул хәтлесен тикшереп, жентекләп торырга вакытым да, теләгәм дә юк иде. Чөнки мин сөю хисе бәргәләнгән жаным белән Камилә дөньясына чумдым.

Пионерлагерь житәкчелегенә күзенә артык чалынмас өчен, буш вакыт табылуга ук, мин тәрбияче кызны урманга алып чыгып киттем. Төз наратлы урман юлыннан атлаганда, мин үземне жиде кат күк өстендә сизеп, сөеклемнең сылулыгына, чибәрлегенә сокланып бардым. Камилә белән сөйләшә-сөйләшә, урман эченә тирәнрәк кергән саен мине миллион төрле сораулар борчыды. Шуларның берсе мондый иде: нишләп соң мин жырчы кызларга бик тиз гашыйк булам? Уйласаң, бу бит беренче тапкыр гына түгел. Мәктәптә укыганда, Хәлимә исемле бер кызны яхшы белсәм дә, мин аңа бары тик ул сәхнәгә чыгып жырлагач кына игътибар итә башладым. Аңа тиклем гайбәт чәйнәп йөргән кызга, сөйләшә алмас хәлгә житеп, гашыйк булып йөрдәм. Хәер, ул барыбер минекә булмады. Шәһәргә китеп, беренче очраган егеткә кияүгә чыгып, ике-өч бала табып, хәзер шулар белән мәш килеп ята икән дип ишеттем.

Камиләне дә мин урамда яисә берәр кичәдә очратсам, аның сәхнәдә жырлавын ишетмәсәм йә чыгышын күрмәсәм, гашыйк булу түгел, бәлкәм, игътибар да итмәгән булып идем.

Кызлар белән күрешкәч, авыз йомып торырга ярамый, нәрсә булса да сөйләшергә кирәк, шуңа күрә дә мин артык акыллы булып күренергә тырышмыйча гына, аңа инде уйлаганымны (алдан ук!), башыма килгән сорауларымны бирдем.

- Камилә, син ничек шулай матур итеп жырларга өйрәндең?
- Әти өйрәткән иде, – диде ул һәм саран гына елмаеп куйды.
- Ә нишләп «иде»? – дип кызыксындым мин. – Әтиң исәндер бит...
- Юк, ул үлдә.
- Кызганыч...
- Мин ул турыда сөйләргә яратмыйм, сорамагыз, зинһар.
- Ә әниң?
- Исән. Абыем белән бергә авылда тора.
- Абың өйләнгән кешеме?
- Өйләнгән, ике баласы бар...

– Алайса, анаң ялгызы түгел икән, оныклар үстерә, – дидем мин, нигәдер Камиләнең авылдагы әнисе өчен борчылып. Гадәтем шундый: күп белергә һәм күп тыңларга яратам. Бу очракта мин киләчәккә карап та эш итә идем.

Еракка төзәп, еракка ату кебек иде бу. Кем белә, әгәр дә Камилә белән өйләнешергә туры килсә, аның гаилә хәлләрен алдан ук белеп торуга бер дә комачауламас бит. – Киленегез әйбәтме?

– Ярый.

– Нишләп ярый гына?

– Бер дә авылда каласы килми, абыйны шәһәргә тарта...

– Нишлисең бит, заманы шундый, күрәсең! Барыбыз да шул... шәһәр ягына каерабыз...

Без озак кына сүзсез бардык. Нарат һәм усақ урманының тын гына шаулавы, безнең арада килеп туган тынлык белән кушылып, тирә-якны тагын да серле, тагын да тылсымлы итә иде...

– Әниңнең сагынасыңмы соң? – дип сорадым мин, башка әйтер сүз табалмагач.

– Сагынмаган кая инде ул, язышып, шалтыратышып торабыз...

– Әтиң нишләп үлдә соң?

Камилә дәшмәде. Җавапсыз калды. Әллә үпкәләде, әллә сүземә игътибар бирмәде – усал итеп, минем якка бер мәртәбә карап алды да, башын аска иеп, урман юлыннан баруын дәвам итте. Мин исә эчемнән генә атасы турында бүтән сүз кузгатмаска булдым.

Урман сукмагы буйлап озак кына сүзсез бардык. Тынлык озакка сузылды. Безнең арада калын дивар булып калын урман ятканын мин бик яхшы аңладым. Гүзәлкәйне үз ягыма авыштырып өчен, аны үземнеке итәр өчен, әле миңа киләчәктә бик күп урман сукмакларын таптарга, кешеләр генә түгел, хәтта әрсез жанварлар да йөри алмаган куе чытырманлыклар аша үтәргә туры киләчәген аңлап өлгердем булса кирәк. Хәер, ике арада эшләр пешеп җитмәгәнлекне бер хәерсез урманга гына сылтау дәрәҗәс булмас иде, гаеп үземдә дә бар иде, билгеле. Табиғаттән килгән оялчанлык, тыйнаклык, капма-каршы женес белән уртақ тел таба белмәү дә сәбәпче иде монда. Яшь идем шул, тәҗрибәсез идем. Хәзерге вакытым булса, мин үземне бөтенләй башкача тоткан булыр идем. Кыю һәм әрсез булыр идем, шул рәвешле, максатыма шактый тиз ирешә алыр идем. Минем максатым – аны яулап алу гына түгел, ә мәңгелек яр итү, тормыш юлдашым итү иде.

Пионерлар лагеренда әйдәманлык вазифасын башкарган туташның шәһәргә чыгарлык бер генә дә буш вакыты булмады, ул гел шунда, балалар янында чуалды. Педагогика көллиятендә белем алган, киләчәктә укытучы һөнәрен сайларга хыялланган Камилә лагерь чараларына бөтен жаны-тәне белән тартылды, йөзенең кызыллык китерүдән курыкты. Ул, чын мәгънәсендә, үз эшенең фанаты, безнеңчә әйтсәк, жанатары булып чыкты.

Килүләрем ешайды – урман аланына көнаралаш бара башладым. Минем килүләрем, калуларым баштарак аны куркытса да, соңрак ул миңа бөтенләй ияләшеп бетте кебек. Вәгъдә биреп, килмәгән чакларым да булгалады, андый чакта ул мине беркадәр юксынып, сагынып торган кебегрәк тә тоелды. Һәрхәлдә мин шулай сизендем. Беркайчан да (кыз янына!) буш кул белән килмәдем, эштә зур хезмәт хакы алып яшәмәсәм дә, тәм-томнар сатып алып килә идем. Мин кеше хисабына сыйлануга караганда, үзем кеше сыйларга яраттым. Әтием бик тә кунакчыл кеше иде, безнең туган йортта беркайчан да кеше өзелмәде. Күрәсең, әлегә асыл сыйфатлар миңа нәселдән күчкән. Сөеклемнең киңетте

сатылган тәмле шоколадларга, тортларга әллә ни исе китми, ул апельсин, мандарин, груша кебек нәрсәләрне үз итә иде. Ә аларны ул чакта кибетләрдә жир бетереп эзләсәң дә, табам, димә, тапкан очракта да озын-озын чиратка басарга мәжбүр буласың. Шуна күрә дә мин аларны колхоз базарына төшөп ала торган идем. Монда бәяләр кибет бәяләре белән чагыштырылыш түгел, шактый кыйбат, шулай да мин Камиләм янына апельсинсыз, мандаринсыз барганым булмады. Шунысы гажәп (беркатлы авыл баласы юкса!): жылы яктан килгән кара халык белән мандарин бәясен аз генә төшөрер өчен жан талашып сатулашудан да мин инде ниндидер тәм таба башлаган идем.

Күк гөбердәп,
яңгыр яуса,
Төшәсәң син шундук искә, –

дип язганмын истәлек дәфтәрәмдә. Бер бик каты яңгырлы, яшенле вакытта күрешкәнәбезне һич кенә дә онытасым юк. Яңгыр, яшенле яңгыр буласын мин автобуста барганда ук сиздем. Әйе, бер карасаң, әлегә яшеннәр дә ялтырамый, көн дә аяз, кояшның эссе нурлары тәрәзә рамында чагылып, күзләрне, маңгайны айкый. Яшен алдыннан башым үтереп авырта торган гадәтем бар: бу юлы да ул чыңлап, бер сәбәпсезгә кысып авыртырга тотынды. Башны селкетергә, хәтта аз гына хәрәкәт ясарга да читен: үтереп сызлый. Эреле-вакылы, бормалы чокырларны, сукмакларны узып, лагерьга килеп керүгә үк, беренче корпус янында жәелеп утырган йөз еллык карт имән өстендә генә яшен ялтырап алды, һәм шуны көткәндәй, яшеннең мәңгелек юлдашы – күк дөбердәргә тотынды. «Яхшыга булсын инде! – дип юарга да өлгермәдем, берсе артыннан икенчесе, икенчесе артыннан өченчесе китереп бәрде. Давыл киләсен сизенгән балалар барысы да диярлек, бүлмәләренә кереп посканнар. Мин дә тышта калмадым, бәреп диярлек, Камилә бүлмәсенә килеп кердем. Инәгә жеп саплап, ялтыравыклы концерт костюмының сүтелгән жирен төзәтеп утырган Камиләм сискәнеп, урыныннан торып басты. Минем шулай кисәк кенә килеп керүем аның өчен яшеннән дә хәтәррәк булып тоелды сыман.

Дөреслектә, яңгырдан курыкмасам да, яшә чагымда яңгыр астында чыгып чыланьрга яратсам да, бу юлы (кыз янына килгәч!) минем бер дә чыланасым, аның янында юеш киём белән кагаеп утырасым килмәде. Ник дисәгез, юеш киёмнәрдән арынып, шуларны киптәрәп, сөеклем янында ярым шәрә хәлдә йөрерлек мөнәсәбәттә түгел идем шул әлегә.

– Яңгырмы? – дип эндәште ул тыныч кына. Хәер, бу минутларда башка әйтерлек сүз дә юк идек кебек: көн темасында шул бер генә нәрсә иде.

– Яңгыр! Яңгыр! – дип шаулады мин, каударланып. – Ниндие генә әле! Яшенле! Әле дә ярый вакытында килеп життем.

Әйтеп кенә бетердем: каһәр суккан яшен кабат китереп бәрде...

– Ай! – дип тетрәнде Камилә. – Яшен бәреп, янгын гына чыга күрмәсен иде. Балалар...

– Яшен үткәргеч кебегрәк нәрсә бардыр бит?

– Шайтан белсен: бармы ул, юкмы...

Дөресен генә әйткәндә, аның янында мин үзем «громоотвод» булырга хыялландым. Мин үземне шулчак аны саклый вә яклай алуы, аның

терәге булырдай кыю, әрсез егет итеп күз алдына китердем. Алып килгән күчтәнәчләремне пәке эзләре ярган пионерлар әйдәманының арык агач өстәленә тезеп чыктым да, солдат сымак үрә катып, кызның каршына килеп бастым. Әлегә халәтем аның өчен: «Кер, жаным, минем кочагыма кер, балам, мин сине яшеннән дә, давылдан да яшерермен!» – дигән мәгънәгә ия иде. Ул да әлегә чиксез ашкынуымны аңлап алды булса кирәк, башын чайкап, калдыр дигән сыман саран гына елмаеп куйды...

Тилереп, каты жил исте. Юка тактадан кагылган өй-корылма, чак-чак кына беркетелгән пыяла, тәрәзә рамнары, көчле жил басымына түзә алмыйча ухылдап, чатнап куйды. Хәерсез жил менә-менә агач бинаны урыныннан кубарып алыр төсле тоелды. Шуның артыннан ук пыяла тәрәзәләр чыкылдарга тотынды, күктән ишелеп яуган эредән-эре бозлар һөжүмгә ябырылды. Куркыныч ялтырап, якында гына каты итеп кабат яшен бәрде, ишелеп, сулар акты. Тик ни хикмәт (табигатьне аңлау мөмкин түгел!): кубарылып тотынган яшенле яңгыр афәте озакка сузылмады, ничек тиз башланса, шулай тиз генә тынды да. Давыл бөтенләй икенче фазага күчте: жиле тынып, яңгыр тамчылары салмак кына шыбырдарга тотынды...

Ирексездән, Камиләмә бактым. Әле егерме яшен генә тутырған кыз дөньяның иң дәһшәтле, вакыт-вакыт янып-сүнөп алган елдырымнар астында күземә гажәеп бер гүзәл зат булып күренде. Уртача буйлы, төз гәүдәле, йөз-кыяфәте белән чегән ансамблендә чыгыш ясаучы чибәр башкаручыны хәтерләткән, сафлыгы, акылы белән үзенә тартып торган әлегә хозурлыкка битараф калу мөмкин хәл түгел иде. Мин, дөңямны онытып, аңа таба талпындым. Аны кочагыма алып сөясә, иркәлисе килү теләгә белән янган йөрәгемнең хәттин каты тибешә хәтта бүлмә эчендә ишетелеп торды сымак. Һәм шулчак ике арадагы киеренкелекне йомшартыр өчен булса кирәк, Камилә өстәл янына килеп, кулына бер мандарин алды...

– Авыз итәсеңме? Юкмы?

Мин: «Юк, рәхмәт!» – дип, баш селектем.

– Үзең алып килгән күчтәнәчтән авыз ит инде, алай ярамый бит...

Минем күземә үзем алып килгән мандариннар да, грушалар да күрәнмәде, билгеле. Сак кына, салмак кына атлап, мин кыз янына килдем һәм, ниһаять, үз гомеремдә беренче тапкыр аның кулыннан алдым. Куллары юеш, салкынча, каты иде. Хәер, авылда туып үскән, авыр хезмәт күрәп үскән авыл баласының каян килеп куллары йомшак булсын, ди! Үз гомеремдә миңа шактый күп хатын-кызның кулларыннан алып кадерләргә, иркәләргә туры килде. Йомшагын да, катысын да, хәтта тотсаң, барлыгын сизә алмаслык мамык кулларга да тап булдым. Тик хәзерге минутта мин тоткан куллар Камиләнеке, бары тик аныкы гына иделәр...

– Аптырадың, әйеме? – дип килеште ул, минем уйларымны сизенгәндәй.

– Кулларым каты, шулай бит?

– Алай димәс идем.

– Шулай... Әни дә әйтә...

– Нәрсә ди?

– Кулың каты, кызым, кияүгә үзеңнән олы кешегә чыгарсың, ахрысы, ди...

– Син мине күз алдында тотып әйтәсеңме? – дип сорадым мин.

– Ә нишләп сине?

– Мин бит олы синнән, ун яшькә диярлек.

– Ә без нәрсә, бергә булырга дип сүз куештыкмы?! – дип, турыдан ярды ул. – Кызык кеше син, ныклап кулымнан тотарга да өлгермәдең, инде кушылу турында да сүз чыгардың...

Камилә шул сүзләрдән соң, кисәк кенә кулын тартып алырга теләде. Ә мин, киресенчә, ул жылләнеп тартылган саен кулларын тагын да катырак кыстым. Олегә тиклем тыйнак, оялчан кыяфәттә йөргән егеттә энә шундый үжәт көч барлыкка килүе аның үзен дә гажәпләндерде сыман. Тимер пружина сыман тартылган куллар капылт кына хәлсез калдылар. Кызның нэзакәтле моңсу йөзөндә ягымлы елмаю барлыкка килде, ә күзләрендә исә каяндыр тирәннән яшертен дәрт хисләре балкыды. Шулвакыт мин кызларны кайчак наз вә жылы сүз белән генә түгел, ә көч белән дә ала белергә кирәк икәнлеген аңладым. Әйе, эреп, жебеп торган егетләрне (үзләре никадәр саф күңелле булсалар да!) бигүк хөрмәт итмәскә дә мөмкиннәр.

Мин сөеклемнең каушап калуыннан файдаланып, аны үз ягыма тартып алып, чаманы югалтмыйча гына, каты итеп кабат кулыннан кыстым. Талпынуым жайсызрак килеп чыкты булса кирәк – кызның куллары чалышып калды. Мин башымны иеп, аны үпмәкче булдым. Тик жиренә житкерә алмадым, үбәргә дип үрелгән иреннәрем, кызның татлы иреннәрен табалмыйча, маңгай очларына гына тиеп китте. Шулай да ничек кенә булмасын, бу беренче талпыну, беренче яқынаю мизгелләре булып калды. Гомер авышкан саен мин шушы яшенле яңгырны ниндидер бер илаһи вакыйга кебек искә алам. Әйе, гомер буена бәхетле була алмыйсың, бәхет ул – бер мизгел генә. Энә шул бәхетле мизгелләргә бергә жыйнап, жан түрөндә саклый алсаң, бу дөньяда юкка яшәмәгәнлегенә ихластан инана аласың. Шул бәхетле мизгелләргә бер генә мәртәбә булса да кичерер өчен яши дә инде кеше бу дөньяда! «Кешеләр! – дип эндәшсәм килә шулчак. – Саклагыз, бөртекләп саклагыз, хәтерегездән сызмагыз сез ул мизгелләргә!» Әйе, минем шулай диясәм килә, шәрран ярып кычкырасым килә, тик мине ишетүче, аңлаучы булыр микән соң? Һәркем үз тормышы, үз мәшәкәтләре белән мәшгуль шул, кемгә кирәк соң синең жан авазың да, буш сентиментларың!

Яшенле яңгыр! Гажәп көчле яшенле яңгыр! Камиләм белән бергә кичергән әлегә гадәти табигый күренешне мин хәзер дә аерым бер ихласлык белән сагынып искә алам...

Күк дөбердәп, яңгыр яуса,
Төшәсәң син шундук искә,
Искә төшә матур чаклар,
Чумам шундук монга-хискә.
Күз алдымда: синең куллар,
Чәч толымың, гүзәл сының.
Әйтерсәң лә – ирексез кош,
Чыкмый хәтта синең тының.

Кулың салкын, чәчәң тузган,
Алам сине кочагыма,
Бернәрсә дә тиңли алмас
Синең гүзәл кыз чагыңа...
Аера алмас кебек иде
Язмыш безне шул чагыңда,
Күз яшьләре калды эреп,
Синең кайнар кочагыңда...

Казан каласында барча халыкка да билгеле булган бер гажәп күл бар, ул – Зәңгәр күл. Пионерлар лагереннан ярты гына чакрым ераклыкта – аска таба тау гына төшәсе. Ялгыш абынып китеп егыла башласаң – тау итәгендә шаулап үскән нарат, усак, каен ботакаларына, куак очларына тотынып калырга

була. Карап торырга ул Швейцария күлләре сыман, ләкин суы искиткеч, үтә күрәнмәле, тешләрне сындырырлык, тәнне катырырлык салкын!

Бик нык кызу, эссе көн иде! Түзмәдек, Камилә белән житәкләшеп, Зәңгәр күл буена төштөк. Халык күп: салкын су дип тормый кеше – коена. Суга сикереп төшәләр дә суның салкынна түзә алмыйча, йонсыз үрдәк сыман яр кырына атылышып чыгалар. Без исә суга төшәргә уйламадык та, елмашып, кеше коенганны гына карап утырдык. Ләкин барыбер суга төшәргә туры килде миңа ул көнне, әле ничек кенә: киёмем белән бергә! Күл кырында балалар да бар иде. Шулкакны ярда шар бәйләмә күтәрәп, шуның белән уйнап йөргән бер кечкенә кыз баланың шарлары, кулыннан ычкынып, су өстенә төштө. Бала шул шарларын кызганудан акырып еларга тотынды, ахвах килеп, янына анасы да килеп басты. Бәхеткә, шар (жиңел нәрсә бит!) бәйләмә жил уңаена талпынып, су өстеннән нәкъ без утырган якка очты. Мин инде шул балага һәм ах итеп йөргән анасына игелек кылырга теләп, яр кырына баскан килеш, энә шул шар бәйләмен тотып алырга дип сузылдым. Ләкин ялгыш яр кырыннан сузылып үскән тал агачына бастым, ә ул минем авырлыкка түзә алмыйча кинәт кенә аска бөгелде, мин исә абынып китеп, бөтен гәүдәм белән шул салкын суга барып төштем. Ярдагылар барсы да ах иттеләр, Камилә бу тамашаны күрәп, ни көләргә, ни еларга белмичә торды. Хәер, шар бәйләмен мин тиз генә очыннан эләктереп алып, ярга ташладым. Бала һәм ана шундук тынычланып калдылар.

Мин судан чыккач, без Камилә бүлмәсенә кайттык. Миңа чишенергә, киёмнәрне киптерергә кирәк иде. Чишенеп, юеш киёмнәремне болдыр алдына чыгарып элгәч, Камилә каяндыр озынча тегелгән калын күлмәк чыгарып бирде. Мин тиз генә шуны киеп куйдым. Универсаль киём иде ул, аны хатын-кыз да, ир кеше дә кия ала иде. Мин яхшысынмыйча, аңа:

– Әйдә, юеш киёмнәрне киям дә кайтып китәм, юлда кайта-кайта киберләр әле, – дидем.

– Юк, кайтмыйсың алай! – дип, каршы төштө ул. – Киёмнәрең кипмичә, мин сине юлга чыгармыйм! Салкын тидерәсең киләмә?!

– Жәй бит... жылы, – дигән булдым мин.

– Кич бит инде, караңгы төшөп килә...

Минем белән гел шулай килеп чыга: яшенле яңгырдан котылып, чыланмыйча калган идем, юк, шундук икенче афәткә юлыктым, салкын күлгә барып төштем.

Урынны идәнгә жәйдек. Ике матрасның берсен миңа ташладык. Төне буге йокы алмады. Яраткан караватында изрәп йоклап яткан Камилә берничә тапкыр уянып:

– Нишләп йокламыйсың, жайсыз мәллә, салкынмы?! – дип сорашты. Камиләнең мине кайгыртуы йөрәгемә май булып ятса да, мин мескенләнеп:

– Синең яныңа ятсам, шундук йоклар идем, юк шул, ярамый! – дидем...

Камилә бер сүз дәшмичә, караватның икенче ягына авышты. Мин ашыгып, аның янына барып яттым һәм ятуга ук, Камиләнең тән вә жан жылысын тоеп, йокыга киткәнәмне сизми дә калдым. Киёмнәр барыбер кибеп өлгермәде, иртән шуларны юеш килеш кенә киеп кайтып киттем...

Ниһаять (кызганыч ки!), урман вә пионерлар лагере белән хушлашу көне дә килеп житте. Жәй, сиздермичә генә, үзенәң иң югары ноктасына,

Өлеге ханым белән очрашу минем өчен истәлекле, әһәмиятле булгандыр, шәт, ник дигәндә, ул түгел, ә иң элек мин аңа тартылдым. Яшь ягыннан үземнән олырак хатыннар белән аралашу миңа һәрчак жайлы вә кулай булды. Яшь бит әле, тәжрибәсез, аягымда да бик нык басып тормыйм, шуңа күрә дә бу кырыс тормышта мин кемгә булса да таянырга, аның ихтыяр көченә буйсынып яшәргә мохтаж идем...

Жор һәм шуның өстенә шаян телле, юантык гәүдәле, карасу түгәрәк йөзле, әйткән сүзен шапылдатып, кешенең үзегенә үтәрлек итеп әйтә торган, туры сүзле, бөтен яклап та килгән, ихлас жанлы ханым иде ул. Юкка гына аны кызлар ансамбленә конференсье, безнеңчә әйтсәк, алып баручы итеп чакырмаганнар, күрәсәң! Димәк, сәләте бар, таланты...

Гөлия ханым белән без Камилә лагерьга киткәннән соң танышырга өлгердек. Ансамбльнең яшь солисткасы белән мөнәсәбәтләрөбез әлегә нык һәм көчле булмавын, әлеге сөю матавыгыннан нәрсә дә булса килеп чыгуына өметсез калуымны тәжрибәле ханым бик тиз аңлап алды. Күзә төшкән ир затларын кул астында биетергә өйрәнгән, тормышы бар яктан да (әлегә баласыз-гаиләсез яшәп ятса да!) көйләнгән чая хатын яшәү читенлекләре алдында каушап калган сыек егетне, көрәшчеләр теле белән әйтсәк, шул гөнаһлы жирдән жәһәт кенә күтәреп алып, минут эчендә аркасы белән йомшак жиргә китереп салды...

Эсперанто урамындагы бер бүлмәле фатир ара-тирә әле дә шулай иске төшкәләп куя. Үземнең чыңлап торып яшәү урыным булмагач, әлеге хрущёвка миңа жәннәт булып күренде. Өлеге жылы куышка ничек итеп килеп кергәнөмне дә сизми калдым. Хатын-кыз эгәр дә салса, жәтмәсен тирәнгә салырга ярата, диләр шул. Кайчак ирләр ялгышалар: сөекле кызының танышы белән аралашу аларны үзара тагын да көчләрәк якынайта дип уйлыйлар, ләкин ул бер дә алай түгел, ул хата гына икән...

Фатирында әллә ни гажәп нәрсә дә күрмәдем кебек: көрән төстәге жыелма түгәрәк агач өстәл, уртасы ачык тора, күрәсәң, начар ябыла, сөзәк тауны хәтерләткән, килде-китте генә жыелган пыяла стенка, ачып-япканда, ишеге ямьсез шыгырдый торган көйсез киём шкафы. Аның артындагы йомшак матраслы диванны мин соңрак күреп алдым. Керүгә үк Гөлия ханым мине аш ягына чакырды...

– Әйбәт кыз ул Камилә! – дип, ерактан башлады ул сүзен. Шылт итеп, газ плитәсе кабыңды, чит ил символикасы белән өрәтелгән жыйнак кына чәйнек гөрләп чыжларга тотынды. – Акыллы, чибәр кешеләрне хөрмәт итә белә.

– Мин аны бик яратам! – дидем мин, Гөлия ханымның Камилә адресына әйтелгән мактау сүзләреннән чиксез дулкынланып. – Минем әлегә хәтле беркемне дә шулай яратканым булмады...

– Яратам дисең инде, алайса?

– Яратам.

– Тик шулай да шикләнәсең кебек, егетем...

– Дөрөс, – дип килештем мин, – шикләнәм. Аны кайчан да булса үземнеке итә алуыма шикләнәм.

– Шикләнмә дә син, борчылма да! – дип тынычландырды ул мине. – Сөз һичшиксез бергә булачаксыз, бергә...

– Ө каян килә шундый ышаныч сездә?

– Сез икегез дә бер-берегезгә охшагансыз, кыскасы, икегез дә тулы түгел... хе... хе... сэнгатъ кешеләре, минем уйлавымча, сезнең бәхетегез шунда: сез икегез дә бер-берегезне тулыландырып торасыз, ә ул бик тә мөһим нәрсә, аңлыйсыңмы?

– Аңлыйм да бит...

– Миңа ышан син! – дип елмайды ул. Тик елмаюы ничектер астыртын килеп чыкты кебек. – Без аның белән бик тә яхшы дуслар, Гөлия апа дип эндәшмәгән вакыты, суламаган сулышы юк. Шуңа күрә мине генә тыңлый да ул, кавыштыруны миңа тапшыр, мин барысын да хәл итәрмен...

– Рәхмәт, теләгегез изге! – дип, ихлас күңелдән кабул иттем мин бу сүзләргә. – Минем дә теләгем житди, мин аңар өйләнергә теләм...

– Бик әйбәт, бик күркәм! – диде Гөлия ханым, тик бу юлы коры һәм артык энтузиазм күрсәтмичә генә эндәште. Шулчак мин сүзне икенчегә борырга теләп, аның өчен бөтенләй көтелмәгән һәм әхлакый яктан шактый жайсыз тоелган четерекле сорау биреп ташладым...

– Ө сез беркайчан да кияүгә чыкмадыгызмы?

Хужа хатын тиз генә җавап бирергә ашыкмады. Суыткычны ачып, аннан бисквит торт, атланмай һәм туралган казылык кисәкләре тартып чыгарды да шуларны берәм-берәм аш өстәлендәгә тәлинкәләргә тезеп чыкты...

– Утыр, әйдә, аша...

Ачыккан булганмын, күрәсең, мин хужабикә куйган ризыкларны тиз генә ашарга тотындым. Май яккан ипигә колбаса кисәгә ябыштырып, бутерброд ясадым. Шактый озак чәйнәдем, югары калорияле булды, ахрысы...

– Яшәп алдым мин берәү белән! – диде ул, ниһаять. Тавышы серле һәм тотрыклы яңгырады.

– Кем иде соң ул?

– Идиятуллин... язучы...

– Идиятуллин?! – Мин чак кына тыгылмадым, бутерброд кисәгә тиеш жиргә түгел, ә кире якка киткән сымак тоелды.

– Әйе... үзе...

Әдәбият һәм сэнгатъ белән кызыксынуым арткач, мин кайбер язучыларны һәм сэнгатъ әһелләрен үземчә танып белә башлаган идем. Идиятуллин дигәннәрен инде шактый күптән беләм: «глубинка»да (бездә периферияне шулай дип атыйлар!) хезмәт иткәндә үк. Ул елга якын безнең төбәктә яшәп, жирле редакция коллективы белән тыгыз элемтәдә торып, район турында бер-бер артлы язмалар бастырды. Язмалары жирле хәбәрчеләрнең бер катлы мәкаләләренә охшамаган, шактый кызыклы һәм үзенчәлекле. Язучы гына түгел, танылган драматург та иде әле ул. Авылда дәү әнисе кулында үскән бер яшь ир баланың язмышы тасвирланган спектакле мелодрамалар яраткан гади халык өчен бигрәк тә тансык булды: тамашачы халкы аны бик нык яратты. Әлегә тамашаны хәтта районга да алып килделәр (казанлылар уйнады), без әлегә гүзәл эсәргә карау бәхетенә ирештек. Милли драматургиянең үзенчәлекләрен әлегә бигүк аңлап бетермәгән, дөньякүләм пьеса эсәрләрен укып җенләнгән иҗат кешесе буларак, мин әлегә эсәргә (халык мэхәббәтен казануга да

карамастан!) үземчә кабул итеп бетермәдем. Спектакль тәмамлангач, клубның гримёр бүлмәсендә мул итеп эзерләнгән табын артында фикер алышулар башланды. Барысы да драматургны күккә чөеп мактадылар, жылы тостлар житкерделәр. Мин шунда торып бастым да табын янында утыручыларның ачуын чыгарып (әллә яшьлек дуамаллыгы белән, әллә көнлөшүдән!): «Абзый, начар әйбер язмагансың, сүз дә юк, тик шулай да даһи әсәр түгел бу!» – дип әйтеп салдым. Мин аны хәзер үпкәләр, кызып китәр, минем тарафка усал сүзләр әйтер дип уйладым. Ә ул, киресенчә, мыек астыннан йомшак кына елмаеп: «Дөрөс әйтәсең, энем, мин аны беркайчан да даһи әсәр дип атаганым булмады, тик ул көн кадагына суккан әсәр һәм шуңа күрә дә ул популяр, шуның белән даһи!» – диде...

Кирәк бит, әй, менә шул даһи Идиятуллин минем каршыда утырган таныш ханым белән кайчандыр яшәп алган икән!

– Озак яшәдегезме соң?

– Юк ла! – дип көлдә хужа хатын. – Бер елга ике көн тулмады...

– Нигә алай?

– Нигә дип? Торып башкаралмадык!

– Аңладым...

– Беренче хатыны маржа иде бит инде аның! Маржасын, балаларын калдырып, минем тыныч пристанемда предшфартовывать итеп караган иде дә килеп чыкмады, якорен өзде... хе... хе...

Өзрәк күзгә күренердәй язучы кешеләрнең шәхси тормышлары белән кызыксынганч, бер нәрсәгә игътибар иткәнем бар: хатыннары белән аерылган кайбер язучы иптәшләр яңа тормыш майтарып жибәрер алдыннан вакытлыча дислокация урынын, гади генә әйтсәк, күнел яраларын басарлык кулай урын эзли башлыйлар. Ә андый жир һичшиксез – кияүгә чыкмаган, яки чыгып та бәхет күрмичә аерылган ялгыз хатынның пристань-фатиры булып чыга. Бер яктан, яшәр өчен жайлы, урамда калмыйсың, икенче яктан, ашау-эчү дә житәрлек, хужабикә әллә ни искитәрлек хатын булмаса да, ничек тә жылы, назлы кочактан мэхрүм итми. Табигый ки, элеккеге хатынга булган үпкәләрне кемгәдер сөйләсе дә килә, ә кемгә сөйләсең? Шуңа инде, шул хужа хатынга. Андый чакта ике ялгыз һәрчак бер-берсен яхшы аңлый, бар булган зарын килешле итеп, кешечә уртаклаша ала. Андый хатыннары ни өчендер артык ышанучан булалар, аңарда тукталган әлегә ир дә беркая да китмәс, мәңгегә үз янында калыр, дип өметләнәләр. Тик ни кызганыч, ялгыз хатынның изге өметләре күп очракта акланмый, керәсе ишекләр – киләсе бәхеткә кабат шулай ачык кала...

Шулай да, ирексездән, ул юкка гына хөрмәтле язучыга таш атмыймы икән дигән шик туды. Гөлия ханым, минем ошбу уйларымны сизенгәндәй, тонык кына елмайгандай итте дә тамагын кырып:

– Бик тә көнче иде Идиятуллин! – дип пышылдады. Ул пышылдап эндәшкәч, мин белештермичә, як-ягыма карандым, ишек ягына күз ташладым. – Китүе яхшы булды, үтерде көнлөшеп! – дип дәвам итте ялгыз хатын. – Күрәсем дә килми бүтән, ишетәсем дә!

– Ә ничек көнләште соң ул?

– Гадәттәгечә! – Гөлия ханым пырхылдап көлдә. Газны сүндереп, матур чәйнегеннән зәңгәр чәшкеләргә кайнар су агызды, кечкенәсеннән кайнаткан

кара чэй өстәде. Тик нигәдер чәе каты түгел, ә сыек килеп чыкты. Әллә аз салган, әллә өстәмәгән дә. «Нишлисең, ялгыз хатынның бәхете дә яртыгына була, чәе дә сыек килеп чыга!» – дип уйладым мин эчемнән генә...

– Эч, әйдә...

Хәер, мин кыстатып тормадым, миңа нәрсә, буйдак кешегә. Алма пеш, өзәләп төш! Бушлай булгач, сыек чәйдән дә тәм табасың! Шикәрен, жимешен кушып эчкәч, тәмле генә китеп барды! Соңыннан, рәхмәт әйтеп чәшкәмне төбә белән әйләндереп каплап куйдым.

– Сәеррәк кеше иде шул! – дип кеткелдәде Гөлия ханым. – Әйтми-нитми, өйгә кайтып керә дә: «Гөлиякәй, нишләп син тәрәзә төбөндәгә гөлеңне бер баштан икенче башка күчереп куйдың?» – дип, теңкәгә тия башлай...

– Күчерсәгез нәрсә?

– Хе... хе... имеш... мин шул рәвешле... урамда басып торган сөяркәмә сигнал бирәм...

– Нинди сигнал? – Мин нәкъ шул чакны тәрәзә каршына килеп баскан идем, ирекседән, урам ягына күз ташладым. Йорт каршында үсеп утырган ике дәү тупыл күзгә ташланды, дөрөс булса, Гөлия ханымның сөяркәләре энә шул агачлар артында качып тормаганнар микән...

– Янәсе, килә күрмә, керә күрмә, ирем өйдә, карап, көтеп утыра. Керә калсаң, башың бетә...

– Гажәп тә кешеләр бар инде.

– Әйтмә инде... Бервакыт ул юкта бер язучы дустаны килгән иде, шушы Идиятуллинны сорап. Кайткач әйттем мин моңа, дустаның сине эзләп келгән иде дип...

– Һәм?

– Тузынды... Аннан шул кешене үзе үк эзләп тә барган, бер шешә коньяк күтәреп. Сөйләшкән тегенең белән, «Мин булмаганда, нишләп йөрдөң минем гүзәлкәем янында?» – дип сорашкан. Уф! Көлеп үләрсең, билләһи!

– Нәрсә белән бетте инде бу хәлләр?

– Нәрсә белән бетсә, хушлашу белән.

Гөлия ханым белән сөйләшә-сөйләшә, серләшә-серләшә төн житкәнен сизми дә калганбыз. Төнгә уннар житкән иде инде, ишек ягы диварында эленеп торган сәгать телләре шуны күрсәтте.

– Жарар, йокларга вакыт житте! – диде хужабикә кисәк кенә.

– Ярар, мин дә кузгалыйм! – дидем мин, итагательлек саклаган булып. – Китим...

– Кая?

– Өйгә.

– Төнләме?

– Өйе инде. – Жилкәләремне селкетеп, кашларымны жыергандай иттем. Янәсе, сезнең янда кала алмыйм, мин – егет кеше, ә сез – хатын-кыз!

– Беркая да китмисең! – диде ул катгый рәвештә. – Миндә каласың.

Хатын-кыз шулай дигәч, ничек каршы төшәсәң, карышмадым. Хужабикәгә тугры күзләремне төбәп, кыенсынгандай, башымны аска идем. Баш өсте, янәсе, аның сүзе минем өчен закон.

Гөлия ханым дәртләнеп, зал ягына чыгып китте. Соңрак боегып, аның янына чыкканда, ул өс-башын алыштырып, өсте дә, асты да чукланып торган

үтә күренмәле эчке күлмәген киеп маташа иде. Күлмәге дә, үзе дә кара. Шул чорларда сатуда кыяр лосьоны дигән бер зәхмәт нәрсә пәйда булган иде. Аның исенә түзәр хәл юк: ачы кыяр исе борынны ярып керә. Аны үз күзем белән күрмәсәм дә, исерек сәрхушлар эчәләр икән дип тә ишеткән идем. Менә шул дөнья зәхмәте белән хужа хатын каты гына сөргенә башлагач, жирәнсенүдән укшып куйдым. Мин шулчак аны «тәмле» ис чыгарып өчен генә сөртәләр дип уйлаган идем, вакыт узгач кына, парфюм серләрен белүчеләр аңлаттылар: шул рәвешле ул битенә сөрткән косметикадан арынган икән бит!

– Жатабызмы?! – Сорау жанны өзәрдәй булып яңгырады. Уильям Шекспирның: «Булыргамы, әллә булмаскамы?» дигән бөөк гыйбарәсеннән бер дә ким түгел иде бу.

– Я-тыр-быз...

Ут шул ук минутта сүнде. Гөлия ханым шкаф артындагы йомшак диванга барып ятты. Мин читенсенеп, теләр-теләмәс кенә энә шул хәрәм түшәккә тартылдым...

Ах, ул кичке төн! Жаннарны жилкетеп, ымсындырып торган серле вә сихри төн! Төн ул падишаһ, төн ул олуг хан, төн ул гүзәл ханбикә! Ничек аңа каршы тормак кирәк, ничек аңар баш имисең дә, тез чүкмичә булдыра аласың, ди?! Мин дә Аллаһ колы, мин дә баш идем, мин дә тез чүктем! Төн патша алдында аның кулыннан төн агуы эчеп, мин дә агуландым, дуслар! Кочагын ачып, жылы түшәгенә дәшкән ханым өзәлеп яраткан кешем булмаса да, агуландым, яндым... Минутлык хисләргә алданып, табыныр Кояшымнан ераклаштым. Гомерем буге мине энә шундый бәхетсезлек эзәрлекләде һәм ул гел шулай кабатлана килде. Яратканнан читләштем, яратмаган белән яттым. Ә кем гаепле соң моңа? Кем булсын, мин үзем! Бары тик үзем генә! Нишләп шундый соң мин? Нишләп? Гомерем буге шуны аңларга теләдем, тик аңлый гына алмадым, гел шул вак хисләр белән чуалдым, ә зурны югалттым...

4

Ай ахырында Камиләдән хат килеп төште. Аңа хәтле берничә хат юллаган идем, җавап килмәгәч, кызың ярату хисләренә шикләнә дә башлаган идем инде. Тик менә сөенеч – хат кулда. Хатта күп нәрсәләр язылган иде, тик бер фикере, бер сүзе бик нык истә калды: «Сине генә уйлыйм, бар ышанычым сіндә, сіннән дә якын кешем юк минем!»

Камилә ике айга якын әнисе янында авылда кунакта ята. Рәхәт, күрәсең, аңа әнисе янында, тансык. Мин дә әти-әни янына авылга кайттым, хатны да кулыма авыл почтальоны китереп тоттырды, шәһәр адресына түгел, ә авылныкына язган, үзем үк аңа шул адресны биргән идем.

Гөлия ханым янына йөрүдән туктадым. Күп булса, бер ике-өч мәртәбә булганмын янында. Камилә адресына әйтелгән төртмәле сүзләре, тәнгә сөңгән кыяр лосьоны, хәрәм түшәге белән, ниһаять, ул мине үзеннән читләштерергә дә өлгерде. Гөлия ханымның миңа бер ягы бик тә ошады: мине бүтән эзләп борчымады. Мин дә шушы ханымга кагылышлы хатирәләргә тизрәк уемнан куарга тырыштым. Тиздән мине чын бәхет көтәләбаса, Камиләм белән күрешү бәхете! Хатында кайту датасы язылган, мин аны тиер юл вокзалында каршы алырга тиеш. Шуның өчен кичен Казанга барып кундым, ә иртән вокзалга төштем...

Өгерже – Казан поездының килү вакытын эзрэк бутаганмын, вокзалга бер сэгатькә алдан төшелгән. Алдан килүемә эллә ни көенмәдем: бертуктаусыз вокзал павильонында йөрөндөм. Гәжит-журнал киоскысында пассажирлар вакытлы матбугат продукциясен барлаганда, мин Пастернакның (ул чакта дефицит!) кечкенә генә шигырь китабын сатып алдым. Вокзалда утырганымны да онытып, әлегә минем өчен бөтенләй ят һәм чит булган серле, илаһи шагыйрь дөньясына кагылдым...

Пастернакны аңлавы жиңел түгел, укый-укый арыйсың. Безардан мин дә катлаулы метафоралар белән чуарланган шигырьләреннән алжып, китапны куен кесәсенә тыгып куйдым. Аннан бик нык ачыкканымны сизеп, буфеттан ачы суган исе аңкып торган итле пәрәмәч алып ашадым. Ите аз, суганны күп салганнар. Чын майда түгел, маргаринда гына әвәлэгәннәр, күрәсен, чәйнәп аргач, эзрэк эчнә борып, укшытып та алды. Майга буялган кулымны бәдрәфтәге сары төс йөгерткән ярык раковинада югач, мин вокзал эченнән поездлар туктый торган платформага чыгып бастым. Озакламый перрон кырында Өгерже – Казан поезды күренер һәм мин чиксез сөенү, күрешү шатлыгы кичереп, ниһаять, сөеклемне каршы алырмын дип хыялландым. Кочаклашып үбешүләргә көтмәсәм дә, сөйләшеп, серләшеп туя алмабыз, дип өметләндөм. Һәм мин, билгеле ки, Өгерже төбәгәндә туып үскән гади авыл кызын түгел, ә ниндидер гажәп гүзәл Ходай баласын, язмыш алиһәсен көттем! Тик (гөнаһ шомлыгына каршы!) Өгерже поезды мин көткән юлга түгел, ә бөтенләй башка урынга килеп туктаган. Ялгышымны аңлап алгач, мин тизрәк шул якка йөгөрдөм. Ләкин поезд килеп туктаганга унбиш-егерме минутлар вакыт узган, мин шунда йөгөреп килгәндә, поезд тирәсендә инде бер генә пассажир да калмаган, барысы да поезддан чыгып, таралышып өлгергән иде. Чыгардай булып типкән ярсу йөрәгемне бер мыскал да кызганмыйча, бар көчемә йөгөреп, кабат пияла вокзалга атылып кердем. Башымны тегендә-монда борып эзләнгән торгач, ниһаять, вокзалның алсу витражлы тәрәзәсе астында тезелгән эскәмияләргә берсендә Камиләне күрәп алдым. Кызны күргәч (белмим, нишләп шулай була торгандыр?!), жиңелчә генә күңелем сүрелгәндәй тоелды. Әйтерсәң лә, аны ниндидер кара көчләр алыштырып куйганнар, ул мине жәй башыннан бирле сагындырган, сөю көенә салып саташтырган урман кызы, урман алиһәсе түгел, ә ничектер үзгә булып, артык гади һәм гадәти кеше булып кына күренде. Мин аның тыйнак кыяфәтенә, килеш-килбәтенә читенсенеп карап куйдым да: «Әйе, Хәлил, синең тилмереп саташкан мәхәббәтең, ни кызганыч, инде хәзер монда түгел, ул синнән еракта, урманда, үткәндә калды!» – дип, үз-үземә эндәштем...

Без кочаклашып күрештек. Авылдан Казанга килүенә ул чиксез шат иде кебек. Мин артык сүз сөйләп тормадым, аның алдагы планнары белән кызыксындым.

– Дус кызларны сагындым, ансамбльдәге. Аларны күрәсәм килә, – дип, дулкынланып уртаклашты ул. – Гөлия апага да кереп чыгарга теләм. Күптән үзенә кунакка чакыра...

– Гөлия апага?! – Гажәпләнүдән шул минутта тыннарым кысылды, аякларымның хәле китте.

– Әйе, әйе, Гөлия апай! – дип чәчрәде ул. – Беләсәң бит инде син аны, бездә ансамбльдә... безнең алып баручыбыз...

Ай, йөрәгем учыма төшкәндәй бәргәләнде һәм минем шулчак аңа: «Барма! Йөрмә аның янына!» – дип кычкырасым килде. Бәхеткә, вақытында туктап калдым, әгәр дәшкән булсам, кызның керсез күңеленә һичшиксез шик корты салырга өлгәрә идем.

5

Көз айлары да әллә ни озак көттермәде, бик тиз якынлашты. Тиздән училищеда Камиләнең укулары башланачак, инде бер елдан соң (жәй башларында) ул диплом алачак. Мин исә икенче көздә өйләнешербез дигән өмет белән канатланып яшим. Әлегә шул илаһи вә гүзәл вакыйганың булачагына тулысынча ышанып бетмәсәм дә, бергә кушылу өмете минем яшәешемә бер кодрәти ямь өсти иде кебек.

Камилә педагогия көллиятенен тулай торагында яши иде. Вокзалдан каршы алгач, мин аны шунда озатып куйган идем. Соңыннан ара-тирә кабат шулай күрешкәләп тордык, берничә мәртәбә кинога бардык, паркта, аллеяларда тулгандык. Ул һинд киносына мөкиббән иде. Карамаган һинд киносы калмады! Мин аның һинд биоләрен яратуын, аларны жиренә житкереп башкаруын, яштыгән үк шуның белән женләнгән яхшы белсәм дә, бу өлкәдәге ачышларым көннән-көн яңарып торды дисәм дә, ялгыш булмас. Гөлия ханым «синдром»ыннан (ул Камиләгә барсын да сөйләп бирер дип бик тә курыккан идем!) шактый тиз арындым. Эш болай булган: барган ул аның янына кунакка, тик тегесе (бәхеткә) берни дә сөйләмәгән, мине фаш итмәгән. Акыллы хатын икән, төпле! Шул көннән башлап, мин ирләр бердәмлегенә генә түгел, ә хатын-кызларның әдәплелегенә дә инандым...

Беркөнне ул мине концертка чакырды. «Ялкын» ансамбле төзүчеләр сараенда чыгыш ясый икән. Көз житсә, шул инде, шулай куелган: үзешчән коллективлар үзләренен ижади сезоннарын ачып жибәрләр. Мин, билгеле ки, Камиләмнең чакыруын бик теләп кабул иттем. Аның сүзеннән мин шуны аңладым: Камилә бу юлы ансамбльгә генә кушылып жырламый, ә үзе генә (соло) дә жырлый һәм шулай ук мин яраткан һинд буюен дә башкара. Мин инде хыялланып: «Ниһаять, синең аерым жырлаганыңны да күрәсем бар икән, сине сәхнәдә күреп сокланасым бар икән!» – дип, аңа мактау сүзләре яудыра башлагач, ул түзмәде: «Житәр! Күз тидерә күрмә, әгәр дә начар килеп чыкса, син гаепле булачаксың!» – дип, мине күктән жиргә төшерде.

Әллә концерт бушлай булганга, әллә халык ансамблене шулай хөрмәт иткәнгә, мин килгәндә, тамаша залы шыгрым тулы иде. Андый сәнгатьле кичәләрдә мин үзем һәрвакыт матур итеп киенергә ярата идем. Өстемә Мәскәү хәтле Мәскәүдә (туристик юлама белән баргач!) чират торып алып кайткан жиңел тегелешле соры костюм-чалбар, аякка эле модага гына кереп барган фирменный ак кроссовкалар кидем. Күңелем, чынлап та, бик күтәренке иде. Ләкин пәрдә ачылып, сәхнә түрәндә таныш ханым чыгып баскач, мин өнсез калдым. «Ысвулыч та инде мин, ә! Сөймәгән, күңелем ятмаган кеше белән түшәк бүлешеп яттым, өзәлеп сөйгән кешемә хыянәт иттем, бәрәп кенә үтерәсе мине!» – дип өзгәләндем мин шулчак. Тик шундук икенче бер тавыш: «Үзеңне битәрләрлек зур сәбәп юк: син – ир кеше, син – аны яуладың, аны сөеп һәм сөелеп, сөеклең алдында Ходай

кичермәслек гөнаһ кылмадың, барысы да шулай көн күрә, чөнки дөньясы әүвәл үк шулай яралган!» – дип, мине шундук тынычландырырга ашыкты...

Бераздан сәхнәгә, кыр казлары сыман тезелешеп, ансамбль кызлары чыгып бастылар. Өсләрендә – иркен милли киёмнәр, башларында – «уймак» сыман жыйнак калфаклар. Алар арасында минем өчен якын кешемне – Камиләмне күрү күңеләмдә кичергән горурлык хисләрен тагын да көчәйтеп жибәрде. Ансамбль бер чыгуда берьюлы биш-алты жыр башкарды – тавышлары күркәм, моңлы һәм аһәңле, профессиональ жырчылардан бер дә ким, димәс идем, киң диапазонда, ике-өч тавышка кушылып жырладылар.

Ниһаять, сәхнәгә ул үзе генә чыкты. Ансамбль төркемендә, гадәттә, берничә аерым башкаручы, солист жырчы була. Шуларның берсе – Камилә үзе иде! Ах! Чынында исә нидер булачагын мин күңеләм белән сизендем, чөнки алдан сиземләү, интуиция дигән нәрсә миңа, тумыштан ук, Ходай тарафыннан өләшкән һәм ул миндә артыгы белән иде. Баянга ияреп жырларга чыккан Камиләм ике мәртәбә жырын башкара алмыйча төртелеп калды. Туктап, жырын яңадан башлап карады, ләкин, ни кызганыч, сөеклемнең чираттагы омтылышы да уңай нәтижә китермәде. Уф! Әллә көнә шундый булды, әллә мине күреп, шул тиклем каушады, ул шуның белән үзен дә һәм аңа ияреп чыккан баянчы абзыйны да шактый уңайсыз хәлгә куйды. Хәер, ул бик нык каушаса да, чыгышын барыбер ахырына хәтле житкерә алды, хәтта гөрләтеп, кул да чаптылар үзенә, иң каты чабучы исә мин булдым! Ләкин аның күңелендә әлегә чыгышыннан ниндидер үкенеч, гарьлек калгандыр, дип уйлыйм, әйе, ансыз мөмкин дә түгел. Ә менә һинд буюен ул шул тикле оста итеп башкарды ки, тамашачылар исә аны кабат-кабат соратып биеттеләр...

Концерттан соң мин аны фойеда каршы алдым, чит-ят күзләргә ташланудан куркып, грим бүлмәсенә кереп тормадым. Костюм астына кыстырып килгән кечкенә чәчәк букетымны, сәхнәгә чыгып буталудан тыелып, аңа шунда гына бүләк иттем. Кайчандыр мин урман читендә чәчәк күтәреп, Камиләне күрер өчен жан атып, юлда машина туктата алмыйча, жәфаланып басып торган идем. Теләгем тормышка ашты, димәк, анда ирешә алмаганны, ниһаять, монда тормышка ашырдым...

Минем котылгысыз бер гадәтем бар – кешегә яхшылык эшләү. Нишлисەң, мин шулай ясалган инде, ул – минем күңел таләбем. Камиләм миңа бер мәртәбә, әгәр дә берәр жирдә концертлар оештыра калсагыз, мине дә чакырырга онытма, мин бик теләп катнашырмын, дигән сүз ирештергән иде. Мин хезмәт куйган оешма күпмедер дәрәжәдә үзешчән артистларның чыгышын контрольгә алу белән дә мәшгуль иде. Совет чоры: рөхсәтсез-нисез беркая да кереп булмый, шуңа күрә үзешчән коллективлар каядыр чыгыш ясар өчен бездән рөхсәт яки юллама килеп алалар. Бу очракта билгеле ки, «Ялкын» ансамбленең гастрольләрен оештыру турында сүз бармый, билгеле, э шабаш концертлар белән чыгып, эзрәк акча эшләп алу мөмкинлегә тудыру иде. Совет чорында шабаш концертлар бирергә жөрйәт итүчеләрдән шактый зур кыюлык вә тәвәккәллек сорала иде. Чөнки алдыңны-артыңны карап йөрмәсәң, закон буенча жәзага тартырга да күп сорап тормыйлар. Ә андый элэгүчеләр, янучылар күп булды. «Сул» билетлар белән. Бәхеткә, тамаша куеп, акча ясауның икенче бер уңышлы

варианты да бар: әгәр дә синең концертыңны берәр зур оешма яки колхоз житекчесе сатып алса. Монда инде жәза янамый: колхоз алганмы – алган, «виза» салганмы салган, димәк, бернинди дә ялган юк!

Андый вакытта ижади бригаданы жыно да әллә ни зур читенлек тудырмый. Ике жырчы, бер баянчы, бер алып баручы да биоче! Состав – гадәттәгечә!

Казан каласына килгәч, миңа жыр жырлап, бию биеп, гармун уйнап, көн күрүче әһелләр белән шактый еш аралашырга туры килде. Чөнки чир бер үк безнең, сәнгать чире – барыбызда да бертөрле микроб, бацилла, шуңа күрә зарарлану, йоктыру ихтималы да шактый зур. Акчага ихтыяж булган чагымда мин шундый бригадалар оештырып, авылларга чыккаладым. Күп вакытта миңа районда колхоз рәисе булып эшләгән бертуган абыем ярдәм итә иде. Бу юлы да ул мине Жаффаров атлы дустаны белән таныштырды. Гади кеше түгел, колхоз рәисе. Абый әйткәч, бик тиз ризалашты тагын үзе, фәлән вакытта фәлән авылга килеп куярсыз да, акчасын конторга гына кереп алырсыз, дип аңлатты. Мин үзем кешеләргә ышанырга өйрәнгән, кешенең әйткән сүзендә торганын яратам, Жаффаровның мине алдамаячагына бернинди дә шигем юк иде. Ләкин барыбер колхоз ашын ашап шомарган, бер күзе белән кешегә, икенчесе белән чиксезлекне күзләгән тук һәм уйсыз чыраенда эчке бер хәйләкәрлек, мәкерлек сизенеп, шиккә калган идем калуын...

Артык уйлап тормадым: дустаны Балтаевны эзләп киттем. Карап торырга бик тә кызык кеше иде ул, сүз остасы, сүз уйнатучы, андыйларны руслар болтун, чудик, диләр, аңар берәү дә исеме белән эндәшкәне юк, ул барысы өчен дә артист Балтаев иде. Шунның өстенә универсаль да: күп функцияле комбайн сымак, сәнгатьнең барлык төренә дә оста вә сәләтле. Жырлый да, уйный да, юмор да сөйли. Кыскасы, Балтаев ул үзе бер концерт, үзе бер тамаша! Минем тәкъдимемә ул бик теләп риза булды, ә нишләп бармаска, акча түлөгәч, барабыз, дустаны, рәхәтләнеп барабыз, диде.

Авылларда концерт-тамашалар шактый соң башлана, халык көтү каршы алмыйча, терлеген ашатмыйча, сыерын саумыйча, клубка чыгарга ашыкмый, шул сәбәпле артистлар да чыгыш ясыйсы урынга ашыгып бармыйлар. Балтаев үзенең бригадасын үз машинасына утыртып килде, ә без Камилә белән поездга утырып килергә мәжбүр идек. Артистлар бездән алданрак барып житегеләр. Балтаев минем белән нигәдер елмаеп күрешмәде, төксе каршы алды. Күрәсен, ул нидер ишетергә өлгергән, яхшы хәбәр түгел, билгеле, ә начарын.

– Конторга кереп чык әле! – диде ул, миңа арты белән борылып. – Синең дус рәисең безне кабул итәргә жыенмый бугай!

– Нигә? Ни өчен? – Гажәпләнүем табигый килеп чыкса да, бу очракта килешсез күренде.

– Кайдан белим! – дип мыгырданды ул. – Завклуб шулай диде. Просто дуслардан оят. Сөзгә ышанган мин жүләр.

Мин Камиләне әйберләре белән клуб бүлмәсендә калдырып, тиз генә колхоз идарәсенә атылдым. Табигатем белән кешеләргә ялынып, ярдәм итүләрен сорап йөрергә күнекмәгән кеше буларак, ике катлы силикат кирпичтән түшәлгән шыксыз бинага читенсенеп, тартынып кына кердем. Теләп түгел, кирәк өчен. Тик Жаффаров урынында юк, эш белән районга чыгып киткән. Контордагылар шулай диделәр. Белмим инде, әллә чынлап

та шулай булган, әллә без киләсен белеп чыгып качкан, тәгаен генә әйтүе кыен! Әйе, жәфа китереп чыгарды безгә бу Жаффаров, жәфа! Колхозда икенче кеше булып саналган парторг янына да кереп чыктым, түгәрәк чырайлы ир кояш кебек яктырып, елмаеп торса да, жылысы юк, тик ул да рәистән башка берни дә хәл итә алмый, финанс эшләренә тыгылмый, алай гына түгел, партиянең пленум карарлары нигезендә, халыкка мәдәни чаралар күрсәтәм дип, акча эшләп йөрүче эшкуарларны бөтенләй үк сөйми вә өнәми икән. Аптырагач, баш бухгалтер янына да сугылдым, яше кырыктар тирәсендә генә булса да, инде чал чәчле, уйчан, кырыс хатын. Анысы инде колхоз рәисе әлегә концертны алырга да уйламаган, аларны кисәтмәгән дә, дигән сүз ирештерде. Кыскасы, Жаффаровның кайтасын гына көтәсе калды. Ө кайтмаса?! Концерт өзәлсә?! Балтаев һәм аңар ияреп килгән артистларга ни дип аңлатырмын? Барыннан да бигрәк Камилә ни уйлар? Аның алдында энә шулай адәм хурлыгына калыргамы? Мин хәзер генә, олыгайган көнемдә генә шундый кыю һәм әрсез, башлаган гамәлемне ахырына хәтле житкерергә тырышам, ә яшә чагымда андый читен хәлләрдә бик тиз югалып кала торган идем. Гамәлем исә әлегә авыр хәлдән чыгу юлын эзләү, яисә аны хәл итү белән түгел, ә бөтенләй киресенчә – аннан качу, котылу белән тәмамлана иде. Хәер, мин бер дә качарга уйламадым, бары тик ничек итеп хәзер шул кешеләр күзенә барып күренергә дип уйладым. Менә шул уй һәм шул тартыну хисе мине үзенә китереп кысты. Һәм мин ахмак кеше сыман, өч сәгать буена районга чыгып качкан колхоз рәисен көтеп утырдым. Кайтмаслыгын, килмәслеген дә аңладым. Ләкин көттем, бәлкәм, акылына килер дә тамаша алдыннан гына безнең янга килеп чыгар дип көттем. Идарәдә эшләүчеләр өйләренә кайтып китеп, ак кирпичле бинаның ишекләре ябылып беткәч тә көттем. Тик файдасыз! Абзыйның үзен түгел, хәтта күлгәсән дә күрә алмадым.

Мин клубка караңгы төшә башлагач кына килеп кердем. Тик: «Дусларым, кыйнасагыз кыйнагыз, атсагыз атыгыз, мин сезнең алда гаепле, буш калдырмам, кайдан кирәк шуннан алып булса да түләрмен!» – дип әйтергә кайткан жиремнән, залда шыгрым тулы халык күрәп, бер мәлгә аңсыз-мәнсез басып тордым. Концерт инде күптән башланган, үзенең иң югары ноктасына менгән, сәхнәдә халыкның кумиры – шаян йөзле, жор сүзле Балтаев хөкем итә! Балтаевта мине һәрчак бер нәрсә сокландырды: табигать биргән сәләте белән ул халык алдында ясаган һәрбер чыгышын югары сәнгать югарылыгына күтәрә белә иде. Ул әле сәхнә бүресе генә түгел, ә оештыру мәсьәләләре буенча да мәшһүр кеше булып чыкты. Ө ул нишләгән?! Минем югалганымны һәм концерт алырга вәгъдә иткән рәиснең алдаганын аңлап алгач, әйдәманлыкны тиз генә үз кулына алган, бернигә дә карамастан, тамашаны уздырырга карар кылган. Бушка тамаша карарга дип төшкән халыкка чемодан төбәндә генә яшереп саклаган, сатуга чыгарырга тыелган «сул» билетларны әкрәнләп сатып бетергән. Хәер, авыл халкы да артистларның хәленә кергән, кала хәтле каладан килеп, бушка йөрмәссез инде дип, билет алып керергә риза булганнар.

– Син мине ачуланма инде, – дип акландым мин, тамаша тәмамлангач. – Уйламадым шулай килеп чыгар дип! Ышандым бит, абыйның дуслы булгач.

– Ярар, ярар, борчылма, – дип тынычландырды ул мине. – Монда синең

гаебең юк. Тик син шуны онытма: шундый хужаларның мәгънәсезлегә аркасында, безнең кебек сәнгать әһелләре гомер буена җәфа чигә...

– Килешәм...

– Иманым камил: әгәр дә концерт өчен берәр чибәр кыз вәгъдә иткән булсаң, ул синең абзың махым монда йөгереп килеп җиткән булыр иде...

– Анысын уйлап җиткermәгәнмен шул! – дип көлдем мин, давыл узганнан соң гына була торган илаһи ләззәт кичергән халәттә йомшарып.

– Без китәрбез инде, – диде кисәк кенә юлга җыйнала башлаган Балтаев.

– Син ничек, поезд беләнме?

– Әйе, – дидем мин, – башка транспорт юк, төнгә каршы...

– Сиңа гына урын табар идек әле машинада, кысылып булса да кайтыр идек, тик син үзең генә түгел шул.

– Әйе... ни... безнең өчен борчылма. Тик...

– Әйе?!

– Камиләгә өлеш чыгарысың инде.

Акча турында сүз чыккач, Балтаевның түгәрәк чая йөзенә караңгы күлгә йөгерде. Әйе, шоу-бизнестә түләү ягы, ягъни акча бүлү гамәле гомер-гомергә четерекле булды.

– Бер җыр җырлады инде ул, бер биеде, аның өчен генә әллә ни хәтле түләр тә булмас шул инде, – дип вакланды ул. – Ну, син бар, яхшымы-яманмы безне монда алып килдең, аңа хәтле дә синең белән көрәп алган чаклар булды акчаны, рәхмәт, шуның әжәре төшәр сиңа, дустым! – дип, Балтаев кесәсеннән (күрәсең, алдан эзерләп тә куйган!) гонорар акчасын чыгарып бирде.

Мин алдым, алмыйча да ярамый. Үзем турында бөтенләй уйламадым. Кызны тиенсез калдырасым килмәде. Балтаевлар үз юллары белән китеп бардылар, ә без Камилә белән җәяүләп кенә, концерт куйган авылдан 2-3 чакрым ераклыгындагы тимер юл станциясенә төштек. Безнең якларда станцияне «станса» дип, кечерәйтеп сөйләргә яраталар. Албаба стансасы да башкалардан әллә нәрсәсә белән аерылмый: шул ук бер катлы акшарланган таш бина, тимер читлек белән уратылган касса тәрәзәсе, тимер арматурага кигертелгән калын фанер эскәмияләр, төссез цементка катырылган бетон идәннәр. Көтәсе дә шактый: пассажир поезды әлегә стансага төнгә өчтә генә туктала икән, аңа хәтле бер генә поезд да булмайчак, чөнки һәр кечкенә стансага туктала торган шәһәр яны поездлары, расписание буенча, иртәнге яктан гына кузгала, шуңа күрә аларга өмет итүдән мәгънә юк, безгә ничек тә энә шул өчтәгесенә эләгергә кирәк иде. Мин кассадан билет алдым, кыйбатлысы туры килде, купе-вагонга эләкте. Тиз йөрешле пассажир поездлары мондый кечкенә стансаларда озак туктап тормыйлар, шулай да без Камилә белән тиешле вагонга, тиешле купегә 3-4 минут эчендә төптөгәл кереп утыра алдык. Купе, гадәттә, дүрт кешелек була, шунысы кызык: Казанга кайтып җиткәнче безнең купегә керүче кеше булмады. Поездың салмак йөрешенә ияреп, без бер мәлгә тын калдык. Аннан (бу хәл шактый уңайсыз килеп чыкты!) мин Балтаев тоттырган концерт акчасын тулысы белән Камиләгә чыгарып бирдем. Ул озак кына, ниндидер чит сәбәпләр табып, акчаны алмаска итенде, акча сузган кулымны кире этәрде. «Җаным, бу синең эшләп алган акчаң, син аны берничек тә алмыйча булдыра

алмыйсың, алар синеке!» – дип, бик каты үгетләп сорагач кына, ул алырга мәжбүр булды...

Кайта-кайта, өздереп ашыйсы килә башлады. Оештыру матавыклары белән буталып, ашау-эчү мәсьәләсен онытып та жибергәнбез икән! Юлга чыкканда гына, клуб мәдире тоттырган, гэжит-кәгазыгә төрөлгән күчтәнәч искә төште. Ачтым, анда өсте-өстенә өч кисәк колбаса, өч кисәк ак икмәк туралган иде. Бутерброд дип аңладык. Икмәк белән колбасадан авыз суын китерерлек тәмле, татлы ис аңкып тора. Мин шулардан тиз генә бутерброд эмәлләп, берсен Камиләгә тоттырдым, икенчесен үзем жилтерәттем. Монда да шул ук хәл: Камиләм, кабат уңайсызланып, мин ясаган бутербродка орынмады. Проводниктан ике чәшке чәй (ни әйтсәң дә, купеда барабыз бит!) алып кергәч кенә, ул, ниһаять, ызылды һәм мин әвәләгән бутербродтан авыз итәргә жөрбәт итте...

Шул өч сәгать эчендә безгә йокы дигән нәрсә кереп тә карамады, без юл бие бер-беребез белән сөйләшеп, серләшеп кайттык. Миңа карата үзгәргән, йомшарганын сиздем. Мин акрын гына аның ягына авыштым һәм бик нык тәэсирләнәп аны кочагыма алдым. Карышмады, янтаеп китеп, башын тын гына жилкәмә салды. Бераздан энә шулай кочаклашып, үбешеп барулар ардырды, күрәсен, без югары полкада торган бер матрасны аскы якка төшереп, жәеп, ял итеп барырга ниятләдек. Купеда салкынча иде, мин өскә яктан бер одеялны тартып төшереп, шуны өстебезгә бөркәдем. Шулкак салкын купе эчендә ниндидер бер жылы куыш, жылы түшәк барлыкка килде. Нишлисәң, яшь чак, дөртле чак, назланмыйча, иркәләnmичә тыныч кына ятып була димени инде, бераздан Камилә үзе дә минем тилереп назлауларыма жавап бирә башлады. Сөйгәнемне сөя-сөя, аның акрынлап аста калуын сизми дә калганмын. Мондый дөрт, мондый сөю безнең арада беренче генә мәртәбә иде әле. Тик шунда мин бер нәрсәгә игътибар иттем: женси мөнәсәбәтләргә генә хас булган житез хәрәкәтләремнән һушын язарга өлгәргән сөеклем нигәдер шулкак жанымда шик тудырырга да өлгерде. Шуның өстенә әле ул минем кирәгеннән артык талпынганымны сизеп, мине эзрәк читкә этәрәсе урынга:

– Сиңа читендер инде, шулай бит?! – дип, хәләмә кергәндәй, теләктәшлек тә белдерде.

Һәм шулкак минем башымнан авыр уй йөгереп узды: саф микән соң бу кыз бала? Әгәр дә саф булса, шул тиклем итагатьлек күрсәтеп тормас иде! Ничектер... каршылык күрсәтер иде! Әлегә сүзләрдән соң мин, киресенчә, тыелып, тынып калдым һәм салмак кына башыннан, чәчләреннән сыйпап аңа:

– Камилә, син шуны аңла, мин бит сиңең өйләнешкәнчә саф калуыңны теләм. Онытма, нинди генә хәлдә, нинди генә халәттә булсаң та, мин сиңа орынмыйм, кагылмыйм, чөнки мин үзем шуны теләм, аңла! – дидем...

6

Яңа ел бәйрәмен мин яшәтән үк ярата идем. Бер караганда, гади генә бер чара кебек, иске елның сәгать телләре Яңа елга күчә, тик икенче яктан, энә шул бәйрәм «мишура»сы – төрле уенчыклар, гирляндалар белән бизәлгән яшел чыршылары, Кыш бабайлары, Кар кызлары, шампан

шәраблары хакимлек иткән затлы өстәлләре, телеэкраннарның өлгесенә эверелгән «Зәңгәр утлар»ы, Президент котлаулары һәм Дәүләт Гимны яңгыравы белән ниндидер серле антураж тудырырга сәләтле гажәеп бер бәйрәм дә иде ул! Инде менә янәдән шул тылсымлы бәйрәм кабатланырга тора. Хыялым – Яңа елны сөйгәнем белән бергә каршы алу. Икәү генә! Аерым. Апаларда! Ө тагын кайда каршы аласың?! Авылга алып кайтып булмый, без әле ярәшелмәгән, өйләнешүнең алды-арты уйланып бетмәгән. Дөресен әйткәндә, эти-эниләр минем өйләнергә теләвемне бигүк хуплап та бетермиләр иде. Ул чакта кунакханәдә каршы алу турында уйларга да юк, Казан пропискасы белән Яңа ел алдыннан номер алам, димә инде! Дусларга, танышларга ялынасы килми, икәү, бары тик икәү генә каршы аласы килә. Хәер, апа да каршы килмәде, ярар, мин үзем дус хатыннарда каршы алам, диде. Апам Камилә турында белә иде инде. Үзе әйтмешли, юлдан язган иреннән аерылган, берүзе ике ир баланы күтәргән, үстергән, тиенен тиенгә ялгап барган апам Камиләм турында сокланып сөйләгән чагымда нигәдер артык зур куаныч хисләре кичермәде һәм таңга да калмады, гомумән, ул минем мәхәббәтемә һәм Казанга килеп яшәвемә күпмедер дәрәжәдә битараф калды кебек. Ө инде аңа: «Икенче елга өйләнергә уйлыйм, Камиләне эти-эни белән таныштырырга кирәк булыр!» – дип әйткәләгәч, ул миңа моңсу вә сагышлы күзләрен төбәп, минем өчен борчылып: «Белмим инде, өйләнүен өйләнерсең дә, тик соңыннан кайда торырсыз, кайда яшәрсез икән?!» – дип әйтеп куйды. Апаның тел төбен аңлайм, теләсәң нишлә, теләсәң кайда яшә, тик мине генә борчыма, миңа гына кысанлык, тарлык китермә. Апаны да аңларга була, аның да үз тормышы, үз проблемалары чиктән ашкан бит. Ике яшүсмер ир бала, өченчегә мин йөрим монда тулганып!

Тормыш кына түгел, дөньялары да тынычсыз иде! Сиксәннәнче еллар ахыры, илдә үзгәреш жилләре исә башлаган, дөһшәтле туксанынчы елларга да ерак калмаган иде инде. Мин эшкә килеп-китеп йөргән оешманың да тиздән таралачагын сизенә торган идек. Бетәсе оешманы жыелышлар жыйнап, семинарлар уздырып кына алып калып булмый, билгеле. Тик шуңа да карамастан, буш жыелышлар уздырыла торды, дөреслеккә туры килмәгән фикерләр хезмәткәрләр тарафыннан һәрдаим әйтелә килде һәм шуңа күрә аның файдасы да ташка үлчим генә булып калды.

Өнә шундый жыелышларның берсендә берәүнең миңа карап төбәлгән күз карашын сизеп бик нык гажәпсендем. Гадәттә, мин андый жыелышларны бигүк өнәп бетермим, башымны аска иеп, «көн тәртибе»нә кагылмаган, күңел түрендә кайнаган хисләргә, уйларга бирелеп утырам. Әйе, өнә шул уйларымнан бүленеп, башымны югары күтәргәндә исә, мөлаем генә бер ханым миңа текәлеп карап тора иде! Күз явын алырлык чибәр ханым дип әйтерлек түгел үзен, хәер, ямьсез дип тә әйтеп булмый, бик тә ягымлы йөз һәм аңардан хәтәр хольклы ханымнарда гына чалымланган әрсезлек, усаллык хисе түгел, ә ниндидер үзенә генә хас жылылык, самимилек бөркелеп тора иде. Аның сокланып һәм дә ки, ымсындырып төбәлгән күз карашы мине бөтенләй үзенә әсир итте, яисә тетрәндерә алды, дисәм, дөреслеккә туры килеп бетмәс. Мин бит үзем дә Камиләгә нәкъ шулай төбәлеп, сокланып

карарга ярата идем. Ләкин ул артык тыйнак, оялчан, мин яратып, сөеп караганда, ул йөзен тиз генә читкә ала иде. Ә бу сөйкемле ханым миннән күзен алырга да уйламый: авыз читендә кояш елмаяларын уйнатып, һаман миңа карап утыра. Миннән олырак булырга охшап тора. Шәрык кызларына хас кара тутлы, кара чәчле ханымның йөзләрендә, күз төпләрендә, калын сөрмә белән йөгертелүгә дә карамастан, вак-вак жыерчыклар хакимлек итә һәм инде аларны берничек тә күрер күздән яшерерлек түгел иде. Тик ни генә булмасын, энә шулай мөлаем күз карашы минем үрсәләнгән, тормыш чоңгылларында чәбәләнгән, яшәргә дә өлгөрмичә арган үксез жаным ниндидер бер шифа суыдай сеңгән кебек тоелды...

Жыелыштан соң сөйләшеп киттек. Зарема исемле. Тумышы белән Казаннан. Жырчы ханым. Профессионал. Консерватория тәмамлаган. Опера театрының хорында жырлаган. Анда кыскартулар башлангач, безгә музыка бүлегенә килгән. Жырчы буларак, халык арасында артык танылып өлгөрмәсә дә, үзе сөйләвенчә, татар жырларын бик тә теләп башкара икән. Шул көнне ул хәтта үзе белән йөрткән кечкенә магнитофоныннан радио өчен язылган язмасын да тыңлатырга өлгерде, шаккаттым: тавышы тигез, яңгыравыклы. Шагыйрьләргә әйтсәк, «Фазыл чишмәсе»дәй челтерәп ага, теләгән кеше шуңардан жанына дөвә ала.

«Менә тагын бер жырчы кыз! – дигән уйлар эчендә йөзем мин. – Теләсәң, икесе дә синекә, дөресрәгә, икесенә берсе синекә... хе... хе...»

Кичен без Камилә белән кафеда очраштык. Аны күргәч үк, яңа танышымны шундук оныттым. Камиләмнең гүзәллеге, яшьлеге, сафлыгы, оялчан күз карашлары жыелышта пәйда булган жырчы ханымның образын бер мизгелдә читкә этәрергә өлгерде. Яңа елны каршыларга өч кенә көн калган иде инде, чәчен кыеклап кырган бер официант кебегрәк бәндәдән шампан шәрабы китерттем. Утыра-утыра шәрабның яртысына тикле төштөк: Камилә күп эчмәде, авыз итеп кенә куйды. Без кәеф-сафа корган кафенә кистереп кенә ресторан дип тә, ашханә дип тә әйтеп булмый. Яңа ел алдыннан андый кафелар, гадәттә, төрлө төстәгә пыяла шарлар, янып-вә сүнөп балкыган гирляндалар белән бизәлеләр һәм бик нык жанлана башлыйлар. Монда да нәкъ шундый бәйрәм атмосферасы хөкөм сөрә иде.

Камилә миңа нәрсәдер әйтергә, сөйләргә тели, тик һаман да сүзен башлый алмый, тәвәккәллеге житми иде кебек.

– Әниңнән хәбәрләр бармы соң? – дип сорадым мин аннан, пыскып янган учакка, янсын дип, эзрәк коры утын аткан сыман. – Исән-саудыр бит?

– Исән-сау, бар да әйбәт, – диде ул, ниндидер бер эчке тыенкылык белән.

– Авылда өч-дүрт карчык жыеп, этинә искә алып, Коръян укуытканнар.

– Әйбәт булган, – дидем мин. – Әтиң үлгәнә ничә ел булды инде?

– Биш...

– Сагынасыңдыр инде әтиңне, шулай бит?

Соравыма җавап эзләргә кирәкмәде. Җавап урынына кызың чия сымак алуланып торган аскы иреннәре дерелдәп куйды һәм ул, онытылып, күз яшьләренә буылды...

– Сагынмыйм дип әйтсәм, зур хата булыр, – диде ул, берникадәр фәлсәфи, житди тонга күчеп. – Әти бит инде ул! Әтием, якын кешем! Әтием ике нәрсәне яратты бу дөньяда: әниңе һәм сәхнәне...

– Моны ничек аңларга?

– Иң элек... Әнидән башларга кирәктер, бәлкәм. Әни белән ул күрше авылга концерт белән баргач танышкан. Әтием әнидән тугыз яшкә олы, ул инде, училище белеме алып, клубта эшләгән, директор вазифасын да, сәнгать житәкчесе эшен дә алып барган. Әни, үзе сөйләвенчә, әтигә яратып чыкмаган, каршы килә алмаган, әти, күрәсәң, үзен бик каты китереп кыскан. Мәжбүр иткән дип әйтә алмыйм, ләкин әни дә аңар чыгарга бигүк ашкынып тормаган. Әни яшә чакта үз укытучысына гашыйк булган, химия укытучысы булганмы ул, белмим, институтны тәмамлап кына кайткан егет. Шул укытучы кеше, әни унынчы классны тәмамлагач, аңа тәкъдим дә ясаган, тик ул ризалашмаган...

– Нигә? – дидем мин, ачуы чыккан кешедәй кашларымны жыерып. – Яраткан кешесенә тәкъдимен кире какканмы?

– Әйе, кире каккан. Аңла... ул бит аның укытучысы, әни аңа баш күтәрәп карарга да оялган хәтта.

– Юк, аңламыйм.

– Әти белән әни начар яшәделәр дип әйтә алмыйм. Әни дә безнең сәнгатьне яраткан, жырлаган да, биегән дә, ләкин әти белән кушылуга ук, ул нәрсәдән ераклашкан. Клубка йөрүдән туктаган. Гомер буге кассир булды, конторда, бухгалтериядә. Әти, үлгәнчә, клубтан китмәдә, ансыз авылда бер генә чара да, бер генә тамаша да узмый иде. Минә дә шунда тартты. Абыем, апам клубның кайда икәнән дә белмәделәр, ә мин көн-төн шунда яттым. Әти минә жырларга да, биергә дә өйрәттә. Мин әти кызы идем. Ул үлгәнчә шулай булып калдым...

– Иртә киткән шул әтиң бик тә!

– Үпкә ялкысынуыннан китеп барды. Кызганыч, ләкин факт... Каз өмәсеннән соң. Тирләп-пешеп, ат чанасына утырып, көне буге гармунда уйнады. Иртән температурасы башланды. Бар, дидек, бүлнискә, бармады. Бал эчте, үләннәр эчте, мунча керде. Температурасы төшми дә, төшми дә, кырыкка менде. Инде тыны кысыла башлагач кына, бүлнискә алып баруларын сорады. Дәвалап карадылар, тик файдасы гына булмады. Соңга калдык. Иртән иртүк үлем хәбәре килде...

– Мда... – дидем мин, авыр сулап. Әйе, Камиләнең кайгысы инде урта кайгыга әйләнә барганын яхшы сиздем. Хәзер без бергә, аның шатлыгы – минем шатлык, кайгысы да – минеке, урта. Тормышны шулай гизеп бармыйча ярамаячак, кайгыңны да, шатлыгыңны да бергә жөпләп кичермәсән, бергә яшәүнең, дөнья күрүнең мәгънәсә дә юк кебек. – Аянычлы булган икән шул әтиңнең үлеме, бик тә аянычлы...

– Үзе дә шундый иде инде ул, – дип, әтисе өчен аклагандай сөйләнде Камилә. – Үзен жәлли, кызгана белмәдә. Эшләсә, эшен жиренә житкерә, фикер әйтсә, шуның төбенә төшә торган кеше иде. Шул каз өмәсендә дә... Кәчтүме астыннан юка синтетик күлмәк кигән, өстенә сезонлы пәлтә генә салган, шарфын да бәйләмәгән... Башкалар туннар, пуховиклар киеп чыкканнар. Көн салкын иде чөнки, бик тә салкын иде. Әти тунын кимәгән. Янәсе, тун кисә, гармунда уйный алмый... Бер караганда, кыш көне салкында, артсыз чанада гармун уйнап бармаса да, яраган булыр иде дә! Юк, ә ул алай булдыра алмый, башкача ярамый, аңлыйсыңмы?!

– Нишлисең, характеры шундый, димәк, холкы...

– Әни аны гел орыша торган иде! Бетмәде инде бу клуб эшең, эше күп, акчасы юк, халыкка кирәк дип, бертуктаусыз чабасың да чабасың, дия иде. Аны башка хезмәткә дә димләп карадылар, тыңламады, аягын да атламады. Сәнгать, жыр, моң аның канында иде, күрәсең...

– Әйе, үз һөнәренә фанаты, чын фанаты! Алма агачыннан ерак төшми, диләр бит. Атаң салган мәхәббәтне хәзер син күтәрәп барасың...

– Мин?! – Ул төртеләп, уйга калды. – Юк, мин алай уйламыйм үзем турында.

– Ничек инде?! Син бит коеп куйган жырчы, биюче! Әтиңгә сине үз һөнәренә дәвамчысы итеп тәрбияләгән.

– Шулайдыр... Ул бик нык теләде шуны. «Кызым, – дияр иде әти, – матди байлык ул бер көнлек кенә, ә жан рухы мәңгелек, жан ул беркай да югалмый, без дөньядан киткәч тә очып йөри, кеше рәвешенә кереп, кабат әйләнеп кайта, ә менә жыр һәм моң шул рәвешле жан рухын туендырып тора да инде!» Ух! Шундый катлаулы килеп чыкты. Ничек истә калдыра алганмын, диген син...

– Нишләп? Бик тә кызык! – дип күтәрәп алдым мин аның бу сүзләрен.

– Атаң синең гади бер завклуб кына булмаган, ә чын фәйләсүф тә икән!

– Ие... – дип килеште ул. – Динле дә иде әле ул. Биш вакыт намаз укымаса да, дини китаплар жыйнаштыра, укый торган иде. Кешедән яшереп... Ул һәрвакыт: «Корһан ул, кызым, жиргә көй һәм моң белән индерелгән», – дия иде.

– Нинди көчле фикер, ә! Минемчә, әтиң, пәйгамбәр булмаса да, талантын, сәләтен иң элек сиңа индергәндер дип уйлыйм. Димәк, синең ижади киләчәгең алда, Камилә?!

– Юк, – диде ул, – минем сәнгать юлыннан китәсем килми, гади укытучы, гади кеше... Яраткан кешең өчен яхшы хатын булудан да зур бәхет юктыр дип уйлыйм. Ә жыр, сәнгать ул, минемчә, хыял, иллюзия... Әле бит белмисең, халык, тамашачы сине ничек кабул итәр, бүген яратыр, ә иртәгә арты белән борылыр...

– Зрә! – дидем мин, азрак күңеләм төшеп. – Сиңа һичшиксез үсәргә кирәк, консерваториягә керергә. Мин бит инде сөйләшкән дә идем, вокал буенча әзерләргә дип...

– Кирәкми, борчылма! Тавыш, талант булу гына аздыр, күрәсең, жырчы булып әле туарга да кирәк. Өрсезлек, дуамаллык житми миңа. Тыйнаклык жырчыга хас сыйфат түгел. Сәхнәгә халык алдына чыгып бассам, куырылып китәм. Юк, юк, жыр жырлап, халыкның кәефен, күңелен күтәрәм дип, акча эшләп йөрмим инде мин...

– Димәк, сәнгать юлыннан китмәскә булдың инде?

– Юк, китмим. Ул юлдан китмим.

– Әйе, ихтиярың.

– Ә син үзең?

– Мин?! Мин үземнең тормышымны ижаттан башка күз алдына да китерә алмыйм, көн-төн язам, бәргәләнем...

– Ә нәрсә яздың?

– Ике пьеса, бер драма. Икенчесе – комедия, шыр комедия. Соңгысын инде куярга да торалар... Шулайрак менә...

- Язып кына, тормышны алып барырга мөмкин дип уйлыйсыңмы?
- Уйламыйм.

Мин шулвакыт этисенең үлем вакыйгасына бәйле килеп чыккан бу сөйләшүне, аңлашуны дәвам итүнең мәгънәсен тапмадым. Кинәт кенә безнең арада барлыкка килгән ике ерак араны һәм шулай ук житлегү һәм акыл дәрәжәсе аермасын сизеп алдым. Үземне бары тик ижат кешесе итеп күргәч, минем киләчәк тормыш юлдашым да шундый ук шәхес булырга тиеш дигән фикер бер мизгелдә юкка чыкты. Үзеңне ижат белән жүләрләнгән хыялый кеше итеп сизгәч, хатының да шундый ук хыялый жүләр булып калуын теләгән иллюзия дә бу мизгелдә су пары сымак таралып, бушлыкка очып югалмады микән?! Ә бит, төптән уйлап карасаң, нәрсә теләдем соң мин? Кем кирәк соң миңа? Эштән, юлдан кайтуыңны сагынып көтеп торган газиз хатынмы, әллә инде өйдә сирәк күренгән һәм ил күргәнәй әйләнгән сәхнә йолдызымы?

Без бер-беребезне аңлый алмадык кебек, мин аны, ул мине, һәм, гомумән, мин ул вакытта үземне дә аңлай алмый идем булса кирәк. Яшә идем чөнки, тәҗрибәсез. Тик шулай да бер нәрсәгә өметем бар иде әле: жыр-моңга гашыйк татар баласы бит ул Камиләм! Кайчан да булса, аның шул моңлы күңелендә ижат нурлары балкып чыгар да, аны олы сәнгать юлына бөтереп алып кереп китәр төсле тоела иде...

Кочаклашып, үбешеп сабуулаштык. Икебез дә нәрсәдер сизенгән сыман озак кына аерылыша алмыйча, бер-беребезгә сыенышып тордык. Ах, алда нинди бәләләр киләсен белсәм икән шулчак! Ә бит сүз куештык: утыз бере көнне иртән мин аны тулай торактан килеп алачакмын! Әйе, ике төрле сөйләшү юк, ничек сөйләшкән, шулай башкарылырга да тиеш! Икеләнү һәм шикләнү хисләре читтә торсын! Ләкин. Яңа елны безгә бергә каршы алырга насыип итмәгән икән шул! Дус хатыннары белән читтә бәйрәм итәргә ниятләгән апам миңа: «Юк, мин беркая да бармыйм, Яңа елны өйдә генә каршылыйм!» – дип әйтеп ташламасынмы! Апамның әлегә мөрәҗҗәгә минем өчен катастрофа ук булмаса да, мине һәм Яңа елны каршылауны шактый читен хәлгә китереп куя иде. Апа белән бергә бәйрәм итүне исә мин башыма да китерә алмый идем. Нәхәлдә ул үзе генә булмас, әрсез кунакларның, тупас мужикларның оятсыз сүзләрен тыңлап утыру бер-берсенә гашыйк һәм чын сөюгә сусаган ике жан иясен һич кенә дә канәгатьләндерә алмый иде. Башка чарасы да юк: дуслар янына барып, аларда каршы алу мөмкинлеге дә күренми. Нишләргә? Башыма бернинди дә жүнле фикер килми, баш та, шулай ук дөньясы да буш сыман тоела. Әгәр дә хәзер мин Камилә янына барып, аңар бәйрәмне каршы алырга аулак урын таба алмаганынмы аңлатып йөрсәм, һичшиксез үземнең көчсезлегемне, жүнсезлегемне танырга мәжбүр булып идем. Ә мин нигәдер аның алдында көчсез, заманча әйтсәк, «нуль» булып каласым килмәде. Шуңа күрә дә мин барысын да үз агымына, үз көенә куярга ният кылдым. Ләкин бу киләчәктә минем иң зур ялгышым булып чыкты. Күрәсен, мин әлегә килеп туган матавыктан көрәшмичә генә, артык көч куймыйча гына котылырга теләгәнмен, башымны уйсыз-нисез балта астына салу да уй-гамәлләремә кереп бетмәгәндер дип уйлыйм...

Зарема белән без кабат очраштык. Очрашу диюем бигүк дәрәҗәгә туры килмәс, чөнки бергә эшләгәч, күрешү мөмкинлеге дә шактый зурая. Эш урынында да хөкүмәт өчен егылып-китеп көч куясы юк, барысының

да үз мәшәкәте, барысында да Яңа ел кәефе. Зареманың мине үз ягына авыштырырга тырышып йөргәнән яхшы ук сизсәм дә, мин бу нәрсәгә артык игътибар бирмәдем, аны әлеге озакка сузылачак уенның башлангыч бер өлеше дип кенә кабул иттем. Хәер, аның бу эчкерсез сәясәте миңа үземчә ошый да иде кебек, чөнки, ни генә әйтсәгез дә, хатын-кыз игътибары теләсә нинди ир кеше күңеленә май булып ята.

– Хәлил, – дип башлады ул сүзен, хәйләкәр елмаеп, – әгәр дә мин синнән бер ярдәм сорасам, син миңа булышыр идең микән?

– Әйе, рәхәтләнеп! – дидем һәм мин бу очракта һәрбер итәкле жан иясенә ярдәм итәргә эзер торган кавалер сыман кыландым. Хатын-кызга ярдәм итү, хәлдән килгәнчә, аңа хезмәт итү минем холкыма кергән. Һәм иң мөһиме шул: мин бу сыйфатымны еллар узгач та югалтмадым, киресенчә, көчәйттем генә. Бәлкем, шуңа күрәдер дә (хатын-кыз сизгер бит ул!) мин хатын-кызлар галәмәндә һәрчак тансык булдым, аларның теләгән, көткән якын кешеләренә әверелдем. – Әйт, нишләргә?

– Яңа елга дип әйберләр алган идем, азык-төлек... Шуларны өемә алып кайтырга булыша алмассың микән?

– Яхшы, – дип, шундук килештем мин, – булышырбыз...

Казан – борынгы кала, Питер, Мәскәү кебек атаклы калалардан да борынграк ул. Ундүрт-унбиш катлы «небоскрёб»лар арасында иске авыл өйләренә охшашлы агач яисә таш йортларга тап булу ихтималы да монда гадәти хәл. Зарема энә нәкъ шундый борынгы йортларның берсендә яшәп ята икән ләбаса! Үзәк урамнарның берсендә, тик чак кына читтәрәк, кеше күзенә чалынмый торган тын вә аулык жирдә! Ике яклап салынган бура йортның бер ягында Зарема үзе, ә икенче ягында исә буйга җиткән аңгыра малае белән олы яштәге усал телле бер татар хатыны яшәп ята. Без Зарема белән икәү ишек төбәндә күренүгә үк, безнең кайтканны сизенеп булса кирәк, шул явыз хатын тишек-тошыклары чүпрәк-чапрак белән капланган котсыз ишектән атылып чыкты да сөймәгән күршесен төрле эшкә сүзләр белән каезларга тотынды. Кешеләргә күтәрелеп, каршы сүз әйтергә дә базмаган, күңеле белән йомшак, нәүмиз жанлы Зарема күршесеннән авыр сүзләр ишеткәч, бик нык оялып, мине тиз генә үз ягына кертеп җибәрде. Мин кулыма ике сетка ашамлык-эчемлек күтәргән килеш каушавымнан абына-сөртенә, эчке якка авыштым. Арттан теге явызның:

– ...титутка! Тагын кемне алып кайттың монда?! Ташыйсың да, ташыйсың, һич бетмәде инде сиңең бу хахальләрең! – дигән эче тавышы ишетелеп калды. Ул эче тавыш әле тиз генә тынмады, ике якны аерып торган картон дивар аша озак аңгырап торды...

– Бездә монда гел шул инде, – дип зарланды Зарема. – Ошатмады мине ул хатын яшьтән үк, гәрчә аңар начарлыгым тимәсә дә...

– Мин дә шулай уйлыйм, – дип фикир йөрттем мин. – Бар шундый токым адәмнәр, алар кешедән гел начарлык эзлиләр, шуңа күрә торып-торып явызланалар...

– Үзенчә сәбәбе дә бар кебек инде, – диде ул. – Ул мине шул аңгыра малаена бирергә дип йөргән иде, тик мин чыкмадым, бәлкем, шуңар да үчләнәдер...

– Ә... әйе, аңлашыла, – дидем мин. – Әле һаман да өметен өзми, димәк, җитмәсә, мин дә монда кайтып кердем.

– Өмете күптән өзелде инде ул хатынның, – дип көлдө ул. – Мин инде ике мәртәбә кияүгә чыгарга өлгердем.

Зареманың ике мәртәбә кияүгә чыгуы бу минутта минем өчен яңалык булды, билгеле. Шуңа күрә ул көлгәндә, мин нигәдер көлмәдем. Утыз яшен узып барган ханым өчен шактый күп түгелме соң бу?! Кайчан һәм ничек шулай тиз генә аерылышырга да өлгергән соң әле ул?

– Бәлки, сөйләрсен?

– Нәрсә сөйләргә?

– Кияүгә чыгуың турында.

– Ә, әйе, – дип кул селтәде ул. – Нәрсә ясыим сиңа? Чәй... Кофе?..

– Нәрсә дә ярый.

Хужа ханым кофе эзерләгән арада мин өй эченә күз салдым. Гади авыл йортыннан берни белән дә аерылмый: кәргән юлда – аш бүлмәсе, икенчесе – зур як – зал ягы. Аш ягы да авылча гына көйләнгән: сары төсле клеёнка ябылган дүрт чатлы өстәл, шуның тирәсендә берничә иске урындык, өстәрәк савыт-сабалар куяр өчен озынча зур агач киштә беркетелгән. Өй газ белән жылытыла, гөрләп, газ миче янып тора, шулай да майны эретерлек һава юк, бүлмә һавасы уртача, салкынча гына иде. Тәрәзәләре тыштан тимер рәшәткәләргә (кешемазар кәрмәсен диптер инде!) тотылган, дермантин белән жылытылган өй ишеге дә шактый сәләмә, эчке йозагы да ыргылаш урыныннан купкан, тышка чыгып тора иде. Әйе, ир кеше кулы житмәве яхшы ук сиздерә иде, өйнең тәртибе киткән, чисталык ягы да исә кардиналь үзгәрешләр сорый...

Чәен ничектер жайсыз, тәмсез итеп ясады. Өстәл өстенә чаты кителгән касә һәм эченә чәй элпәсе каткан хәшәрәт дәү кружка китереп куйгач, кәеф бөтенләй төште. Шуларга газ плитәсендә кайнап чыккан шыксыз кара чәйнектән тубырматып, кайнар су агызды, яңа чәй пешереп тормады, үтә күренмәле пыяла чәйнектә сакланган иске чәйне генә тамызды. Өнә шул читләре китек касә һәм фил башы төшерелгән алагам дәү кружка күземә бу дөньяда нинди дисгармония бар, шуның ачык вә үрнәк чагылышы булып күренде.

– Бу йорт минем өчен туган өй инде, – дип әсәрләнеп сөйләнде ханым, уймак ирен очларын кыймылдатып, чәен йота-йота. – Эти белән эни өйләнешкәч үк, шушында яши башлаганнар, бу йорт бабайдан калган, эни ягыннан ул... Без өч кыз шушында туып үстек, эти-эни кооператив фатир сатып алгач, шунда күчтеләр. Сеңлем Фәридә хәзер алар белән тора, мәктәптә укуыта, ә менә Зулусик...

– Кем, кем?

– Зулусик... хе... хе... Зөлфия, – дип, чын күнелдән елмайды ул. – Кияүдә, ике баласы бар, ире белән өч бүлмәле фатирда яши. Ә бу йортта, нигездә, шулай дисәк тә ярый, мин калдым. Сүтелергә тиеш бу йорт, миңа яңа фатир бирергә дә мөмкиннәр...

– Яхшы икән...

– Ничек дип әйтергә дә белмим, – дип, икеле-микеле сөйләнде Зарема, – Казан уртасыннан бер дә читкә китәсе килми. Бирсәләр, каяндыр читтән бирәчәкләр...

– Начар түгел алай да, – дидем мин, хужабикә ясаган тәмсез чәйне сиздермичә генә каршыманнан читкәрәк этеп. – Бердән, өр-яңа җайлы фатирга күчәсез, икенчедән, явыз күршәңнән котыласыз.

Без рәхәтләнеп, онытылып көлештек. Икенче якта күрше хатынның безнең тарафка ачынып мыгырдаганы һәм ютәлләп йөткөргәне ишетелде. Зарема, ияге белән ишарә ясап, мине зал ягына чакырды. Зал уртасында – кара төстөгә дәү пианино басып тора. Ул пианино каршына утырды һәм нечкә йөгерек куллары белән сак кына аның клавишларына кагылды. Башта Бетховен, аннан соң Сәйдәш музыкасы яңгырады. Уйналган ноктюрннарынның барысы да гади тыңлаучы өчен билгеле һәм тансык музыка иде. Аннан соң ул сузып-сузып жырлады. Тавышы көчле, куелган һәм соклангыч иде.

Шуңа шаккаттым: ул жырлаганда хәтта күрше як та тын калды. Мин чиксез соклануымны житкерергә теләп, жырчы ханымның аркасыннан килеп кочтым. Ул ихлас елмаеп, мине кулымнан кысып тотты һәм торды. Мин, ирексездән, аны кочып алдым, үптем, күкрәгемә кыстым. Хисләнүдән арына алмаган жанымга дәрт һәм наз бәрәп керде, ләкин дәрәс эшләмәгәнменне аңлап, вакытында тыелып кала алдым. Әгәр дә шулчак тыелып калмаган булсам, эшненең кайнар кочак, жылы түшәк белән бетәчегенә инде шигем юк иде...

Юк! Мин үз сүземдә тормадым! Утыз бере көнне Камилә янына бармадым, качтым! Барысын да таптап, жимереп, өч көн элек кенә танышкан чит хатынның ишеген ачтым. Менә шунда, Зареманың «туган йорты»нда, хәмер эчендә болганган хәлдә, көйләнмәгән музыкаль инструмент клавишларын бәрә-бәрә, мин Яңа елны күңелемә Камилә кебек якын тоелмаган һәм өзәлөп сөймәгән кеше белән каршы алдым. Бәхет төнебез кешечә үткәрелсә дә, ул нигәдер гажәеп вә соклангыч хисләр, эмоцияләр китермәде. Аңлашыла ки, жаваплы һәм сынаулы юлдан читкә тайпылып, мин үзем дә белештермичә жиңел юлга кереп киткәнмен...

Хәер, Зареманы ах итеп, өзәлөп яратмасам да, миңа аның белән яшәве жайлы һәм уңайлы булды. «Туган йорт»та озак яшәргә туры килмәде, без, хужа хатын әйткәнчә, Казан каласының ерак районына – квартал ягына күчеп киттек. Күченү әллә ни зур мәшәкәтләр алып килмәде кебек, чөнки Зарема, яңа йортка – яңасын алырбыз дип, күп әйберне юк бәягә генә сатып китте. Тик менә зур пианиноны сигезенче катка алып менү шактый зур авырлык китереп чыгарды. Ун кеше ялладык. Жәфаландык: лифтка сыймый, этаждан этажга өстерәдек. Калын, тыгыз бау белән! Һәр катка ярты сәгатъгән артык вакыт сарыф ителде. Алмыйк, сатыйк, калдырыйк, дип тә әйтеп карадым. Юк, тыңламады! Зарема үзен бик нык югары куеп: «Мин жырчы, профессионал, минем өемдә музыкаль инструмент торырга тиеш! – дип тәкярралады. Шул вакытта инде ул безнең жүнсез оешмабызны ташлап, кабат опера хорына әйләнөп кайтырга да өлгөргән иде. Фатир зур түгел, бер генә бүлмәле, пианино бүлмәнең ярты өлөшен диярлек алды. Тик анысы гына бер хәл: теге явыз күрше хатыннан котылдык дип, юкка сөөнгәнбез икән, аларга да нәкъ безнең каттан, каршы яктагы күрше фатирны бирделәр. Хәер, сөөнөчлө ягы да булды: күп кешелек йортка күчкәч, мәңгелек күршеләр дә ничектер үзгәрделәр, безнең белән тавыш чыгарудан туктадылар...

Зарема белән бергә яшәү мине нык үзгәртте. Мин бу тормышта кайбер әйберләргә гадирәк карый башладым. Аннан соң мин үземне әзрәк кыюрак, әрсөзрәк тотарга өйрәндем, үз-үземә ышанычым да артты. Хатын белән (без язылышмыйча гына яшәдек!) яшәү теләсә нинди ир кешегә дә йогынты ясамыйча калмый, үзгә генә түгел, хатын-кыз белән яшисең! Зарема белән

талашканымны һәм хәтта ачуланышканымны да хәтерләмим. Безнең арада жәнжал кебек нәрсәләр дә чыкмады. Көнләшмәде, нидер сизсә дә, көнләшеп аптыратмады. Хәтта үзем үк махсус тавыш чыгаргалап карадым, анда да ул мине жайлап, назлап рәткә салды. «Ярар инде, жаным, кирәкми, тынычлан, әйдә, матур гына яшик!» – дип, тавышны зурга жибәрмичә, мин жүләрне шундук урыныма утыртып куя торган иде. Әни белән апа Зареманы кабул итмәделәр, олы, янәсә, карт, бала табарлык чамасы да юк. Бер әти генә безнең демократ булып кыланды. Ул хәтта безгә килеп, бер көн кунып киткәч: «Безнең жүләргә – таман гына инде бу хатын!» – дип, жанга ятышлы фикер әйтергә дә өлгерде...

Ләкин шуны да онытырга ярамый: теләсә нинди жайлы, уңай холыклы хатын-кызның да күңел түрәндә хәтәр уйлар ята. Капма-каршы жөнәс халкын гаепләп әйтүем түгел, аларның гаебе юк, тормыш дигән нәрсә шуңар этәрә аларны. Хатын-кыз яраткан ир кешесен иң элек үзенеке, бары тик үзенеке итәргә тырыша! Ә аның юлы бер, ул да булса шушы яраткан ир затын үзенә карату һәм ахыр чиктә – өйләндерү! Ярты ел чамасы язылышмыйча яшәгәннән соң, Заремада да энә шул хосусыйлык теләге күзгә күренеп көчәйде. Үземнән ун яшькә олы хатын белән язылышырга теләгем юк иде, билгеле! Шулай да, әй, ярар инде, әйдә, өйләнсәм дә, начар булмас, килеп чыкмаса, аерылышырмын дип, нигәдер мин бик жиңел генә ризалаштым. ЗАГСка барып гариза яздык. Талон чоры иде ул. Яңа өйләнешүчеләргә бирелә торган талонга миңа салоннан ялтырап торган кара ботинка, аңа исә парфюмер набор сатып алдык. Ура! Бер айдан соң без язылышабыз! Өйләнешү турында беренче чиратта әти белән әнигә, аннан соң туганнарда да хәбәр ителде. Туйлар уздырып тормыйча, барабыз да язылышабыз, имеш! Ләкин язылышу көне килеп житәр алдыннан гына мине ниндидер ачы сагыш басты, уй! Үз гомеремдә тәүге мәртәбә өйләнәм: ни туй юк, ни кәләше, урысча әйтсәк, «не то»! Юк! Тартмый күңел, килми өйләнәсә! Мин поликлиникадан «больничный» ясатып (билгеле ки, апа булышты!), сәбәп табып, авылга китеп бардым. Карлы-буранлы вакыт, – ятам авылда буран сызгырганын тыңлап! Ни әти өйлән, дими, ни әни бер сүз әйтми! Шулай итеп кабат куркак жан булып калдым, язылышу көне килеп житте, ә мин кылымны да кыймылдатмадым, кәләшемә дә хәбәр ирештермәдем, кыскасы, авылда качып яттым. Ә ул мине көткән, эзләгән, ападан да белешкән. Ә мин юк, мин авылда, әти дә бер сүз әйтми, әни дә, минем өйләнергә теләмәгәнәмне күргәч, сөөнеченнән кош тоткан кебек йөри. Өч-дүрт көн узгач, бардым мин ул ЗАГСка! Янәдән язылышу көнен билгеләр өчен түгел, билгеле. Нигәдер (үзем дә аңламыйм!) акланыр өчен...

– Извините, – дидем мин ярты бүлмәне биләп утырган бер юан гәүдәле маржа апайга, – я не стал жениться!

– Ну ладно! – диде ул миңа. Исе китмәде, кашын селкетмәде. – Можно было и не приходиться, не отчитываться, поэтому же мы даем месяц на обдумывание! Только вот талон верните, пожалуйста!

– Извините... я талон уже отоварил...

Зарема шуннан соң да тавыш чыгармады, жәнжал куптарып маташмады. Аңлап, кешчә мине кичерде. Без кабат бергә яшәп киттек. Ләкин ул бергә яшәүнең акрынлып тәме бетеп бара иде инде. Тормыш иптәшем миңа яшертен

серен дә ачты – ул бала таба алмаячак. Беренче тапкыр кияүгә чыккач, иренен сүзен тыңлап, ул беренче баласын төшерттергән. Янәмәсә, әлегә бала кирәкми, гаилә бюджеты аны күтәрә алмый. Ә беренче баланы төшерттерү – ул ут белән уйнау белән бер, хатын-кыз киләчәктә бала табу мөмкинлеген югалтырга мөмкин. Зарема белән нәкъ шундый хәл килеп чыга. Терсәк якын, теңләп кенә булмый! Икенчесендә мари егетенә чыга, тик анысын ул үзе ташлап кача.

Әйе, күңел ул шундый нәрсә: бер алгысына, бер сүрелә. Заремага булган алгысынуым әкреләп сүрелде. Өйләнешеп, кешечә яшәп китә алмадык, ул гына да түгел, шул арада миңа эштән дә китәргә туры килде. Житәкчелек алмашынды, житәкче итеп озак еллар бездә үзешчән театрларның бүлек мөдире булып йөргән бер яһүд хатынын куйдылар. Усал хатын, эт жан! Ул мине болай да яратып бетерми иде. Эш өчен генә түгел, күрәсәң, иң элек авыл кешесе, татар кешесе булганым өчен! Калада туган, каланың хлорлы суын эчеп үскән шул холыксыз хатын: «Да, вы все деревенщина, ни черта не смыслите в работе!» – дип, бездән һәрдаим көләргә ярата иде. Ниндидер акылга сай яһүд хатыныннан үземне көлдереп ятарга ирек бирмәдем һәм бер сәбәпсезгә каныга, бәйләнә башлагач, түзмәдем, тиз генә гариза язып, инде тәмам күңелем кайткан эшемнән китеп бардым. Гариза сырлап китүе жиңел булса да, яңа эш табуы шактый четерекле хәлгә әйләнде. Берничә ай буена Зарема жилкәсендә утырдым. Түздә, артык дәшмәдә, соңрак, тавыш чыгармаса да, бертуктаусыз зарлана башлады. Житмәсә, жүнле пропискам да юк. Хужа хатын да кертми, сәбәбе мәгълүм: ЗАГСтан качтым...

Берсеннән сүрелсәң, икенчесен юксынасың икән. Бер мәлне мин чын-чынлап, Камиләне сагына һәм юксына башладым. Ичмасам, истәлеккә фотосурәте дә калмады. Янымда аны искә төшерерлек бер генә нәрсәсә дә юк. Шул бер жыры гына кереп калды күңелгә, жыры гына: «Казлар оча һаваларда, сызылып кала зәңгәр юллары...»

Икенче яз житкәч, мин без очрашкан пионерлар лагерена, Зәңгәр күл буйларына барып, икәү йөргән урман сукмакларыннан, күл ярларыннан йөрөп, әйләнеп кайту теләге белән иләсләндем. Тик ул ашкынулар нигәдер тормышка ашып житмәделәр, хыялда гына калдылар. Бер яктан, эшсез калуым, икенче яктан, Камиләмне югалтуым мине хәтсез күңел төшенкелегенә китерде, күңел түрәндә депрессия дигән эшәке чир шытып чыкты. Аны мин арагы белән юмадым, ул юлга басмадым, ә көннәр бус урын өстендә аунап, сөеклем белән бергә кичергән санаулы изге минутларны искә төшереп изаландым. Ләкин ачы сагыш белән өрәтелгән ностальгия тормыш газабыннан сөрсегән жанымны эзрәк уяткалап алса да, әллә ни зур жиңеллек китермәде. Мин хәтта үз-үземә кул салу турында да уйландым. Бәхеткә, ул уйланулар бары тик уйда гына калып, мине хәтәр адым ясарга китереп житкермәделәр...

Зареманың боек вә әмәтсез чыраен күрмәс өчен кабат авылга качтым. Хәтердә: авылга халык белән шыгрым тулган поездда кайттым. Кирәк бит, әй! Өнә шул кызыл поезд нәкъ без концерттан соң төшкән станциядә тукталып, озак кына шуннан кузгала алмыйча торды. «Каршы килүче поездны көтә!» – диештеләр кеше күпләктән, һава житмәүлектән зарланган пассажирлар. Поезддан калсам калам, ләкин стансага чыкмыйча калмыйм, дигән ныклы карарга килеп, урамга чыктым. Каршы килүче дигәннәре ярты сәгәттән соң гына күрәнде, ә мин шул вакыт эчендә, хатирәләргә чумып, Камилә белән

узган мизгелләрне искә төшереп йөрдем. Мин бу кечкенә стансаны ниндидер зур вокзал итеп күз алдыма китердем, үткән, узган сөюемнең бер кабатланмас кайтавазы итеп кабул иттем. Шул сөюем вокзал дигән бөөк картинаның өстенә, әйтерсең лә, күңелем түрәннән сагыш буявы булып эреп акты...

Вокзал буге.

Мин адашып йөрим.

Һәм сискәнеп куям –

төн житкән.

Вокзал буйлап сине эзләп йөрим,

Тик син генә монда юк икән.

Вокзал буге.

Сагышланып йөрим.

Таң беленеп килә,

төн үткән...

Шау-гөр килеп арттан төркем килә,

Тик син генә монда юк икән.

Вокзал буге.

Мин саташам сымак...

...Яшел состав тора...

син – киткән!

Базар кебек, вокзал кайнап тора,

Тик син генә монда юк икән...

Хәер, поезддан калмадым, каршы килүче состав күренүгә үк, кереп утырдым. Авылга вакытында кайтып життем...

Эшсез шактый озак буталдым. Аптырагач, Петров паркы янында урнашкан бер тулай торака кизү торырга алындым. Администрация минем югары белемле белгеч икәнлегемне белгәч, миңа шул тулай торактан комендант эшен тәкъдим итте. Авырлык белән генә ризалаштым. Кая барасың, прописка кирәк, бүлмә дә вәгъдә иттеләр. Бүлмә алгач, мин бөтенләй иреккә чыктым. Һәм шулчак миндә Камилә белән янадән мөнәсәбәтләрне кору уе туды. Шуңар ирешер өчен, мин аны эзләргә тотындым. Ел ярымнан артык вакыт узган, шуңа күрә элементләр югалган, «адреслар чуалган». Көллиятне тәмамлагач, ул университетка укырга кергән. Мин аны энә шул югары уку йортының тулай торагынан эзләдем. Адресын Гөлия ханымнан алдым. Без аның белән кафедра очрашып, озак кына сөйләшеп утырдык. Ул барысын да белә, барысынан да хәбәрдар иде...

– Шикләнгән идем, – диде ул төче елмаеп. – Сезнең бергә калуыгызга! Ник дисәк, сезнең тормыш максатларыгыз туры килеп бетми, капма-каршырак... Камиләгә бүгенге көндә аягында нык басып торган ышанычлы кеше кирәк, ә синдә ул юк... Тора-бара бәлкәм булыр да... Тик без, хатын-кызлар, шулай корылган. Без ир кешенең киләчәген күрәп изаланырга яратмыйбыз, киләчәктә ул кешенең кем булуын уйлап баш ватып утырасыбыз да килми... Безгә бүген кирәк. Без бүген нәрсә күрәбез, шуңа ышанабыз, табынабыз. Үзем дә шулай ялгыштым. Яшәрәк чакта мине бер егет яратып йөрдә, ә миңа ул ошамады, мин аның бер генә жирен дә ошатмадым. Ошатсам да, әйтмәдем. Артык йомшак, сыек булып тоелды ул егет миңа. Бер өч елдан күрәм, зур житәкчегә әверелгән бу. Каршыма килеп баскач, танымыйча тордым үзен. Шуңа чакта үкенгәнәмне белсән! Тик соң иде инде. Өйләнергә дә өлгергән. Балалары бар. Менә шулай ул тормыш, кемнең кем икәнлеген белеп бетермибез шуңа, күп очракта свулычларны яратабыз, чөнки баш томаланган, күз капланган була. Ө шунда янда гына жүнлесе басып тора. Тик без аны күрмибез, күрергә дә теләмибез. Баш китә, баш... Әле ярый хәерлесе очраса, тормыш итәрлеге. Мин бер әйбердән шикләнәм, Хәлил, яратты микән сине Камилә?

– Белмим. Яратмаса, йөрмәс иде.

– Өйткәләде ул миңа синең турында... Килгәләде...

– Нәрсә диде? Әйт әле.

– Йөри инде ул мине яраткан булып, диде. Бигүк ышанып та бетмим мин аңа. Артык ошатып та бетермим, диде. Хыялый, уйчан, женле кешегә охшаган. Гади генә, авылча гына сөйләшми. Нәр әйткән сүземнең төбенә төшмичә туктамый. Олы да миннән, нигәдер гел башын аска иеп, бөкрәеп йөри. Белмим, минем белән тормыш итәр өчен бигүк лаек кеше түгелдер, диде. Камиләнең сүзләре бу. Зинһар, әйткәнгә үпкәләмә...

– Юк, юк, син нәрсә, минем аңа үпкәләргә хаком юк. Мин аны үпкәләттем, рәнжеттем... Яратамы, яратмыймы, мин аны кабат эзләп табырга, аңардан гафу үтенергә тиеш...

– Анысын хуплыйм, – дип жөпләде Гөлия ханым. – Гафу үтенергә кирәктер, бик тә кирәк...

– Кирәк... Бик тә кирәк...

– Сөз хушлашкач, минем яныма күп тапкырлар килде ул. Артык күп сөйләмәде, яманламады, ләкин хушлашуны күнеленә бик якын алганлыгын, авыр кичергәнлеген йөзеннән үк сиздем. Сагына ул сине, Хәлил, сагына...

– Сагына?! – Мин сикереп үк тордым. – Ярдәм ит, зинһар?! Бир адресын, бүген үк эзләп табам мин аны!

Һәм мин аны таптым. Бөтенләй куркып калып, каушап кына Камиләнең ишеген шакектем. Ишекне кыска буйлы, кысык күзле, түгәрәк йөзле бер кыз ачты. Кытай, ә бәлкәм, япон халкына охшаган әлегә кызга мин:

– Камилә кирәк иде! – дип эндәштем.

– О! Камилла! Камилла! – дип, тулы акцент белән чәрелдәде ул. – Камилла! Тут к тиби...

Шулчак каршыма Камилә килеп басты. Ни ул, ни мин, исәнләшә алмыйча, озак кына бер-беребезгә карашып тордык.

– И-исәнме! – дидем мин, ниһаять. – Хәлең ничек?

– Исәнме. – Жавап сүзе шактый төксе, аяусыз яңгырады.

– Күнелле икән синең монда! – дидем мин, кинәт кенә әйтер сүз таба алмагач. – Бүлмәдәшләреңне әйтәм...

– Әйе, бик тә күнелле! Кытай кызлары белән яшибез. Укыйбыз.

– Кызык икән...

– Нигә килдең? Ни йомыш?

– Камилә?

– Әйе.

– Кичер мине, гафу ит.

– Мин сине күптән кичердем.

– Рәхмәт... – Эчәмә жылы кәргәндәй булды. Күнелдә дәрт һәм өмет чаткылары уяңды. – Беләсең килсә, мин хәзер башка эштә. Торыр урыным да, яшәрлек рәтем дә бар.

– Котлыйм.

– Әйе... ни... Кайтарык безнең сөюне. Онытыйк барлык үпкәләрне. Чынлап әйтәм, дуслашыйк яңадан. Булайык бергә.

– Юк! – дип өзде ул. – Йөрмә, килмә минем яныма бүтән!

Ишек алдымда шапылдап ябылды. Ул бүлмәсендә, мин исә коридорда калдым.

– Камилә... тыңлале, зинһар...

Юк! Ул мине тыңларга теләмәде. Ул инде күптән ирекле, ул үз иркендә иде. Кызның соңгы сүзе ишек артыннан шактый коры вә кырыс яңгырады:

– Нәрсә, Гөлия апайның жылы түшәге биздерде дәмени үзеңне?!

Мин шул сүзләрдән соң «лып» булдым! Башымны аска игән килеш, биш катлы тулай торакның киң бетон баскычыннан аска, түбәнгә табан сөйрәлдем. Әйе! Ышан хатын-кызга! Ул бит Камиләгә барысын да сөйләп биргән! Ачудан, күрәсең, ә бәлкем, көнләшүдән! Ходай белсен! Хатын-кызны аңлап була, димени? Аны аңлар өчен дөньяга пәйгамбәр булып туарга кирәктер, күрәсең...

Гомер бик тиз уза, диләр. Һәм ул, чынлап та, шулай икән. Аны күпмедер яшәгәч, олыгайгач кына аңлайсың. Камиләне бүтән беркайчан да эзләмәдем, эзләүнең мәгънәсе юклығын күптән аңладым. Шулай да язмыш безне бер мәртәбә кабат очраштырды. Яшътән үк хыялланган уйларым тормышка ашты, мин драматург булып житештем. Чаллы шәһәрәндә театрда премьераларым узды, шуларның берсенә үземне дә чакырдылар. Премьера алдыннан бик каты дулкынландым, артистлар ничек уйналар, спектакль ничек килеп чыгар икән дип борчылдым...

Шул көнне мин премьерә башланыр алдыннан унбиш минутлар кала, урамга, театр каршына тәмәке көйрәтергә чыктым. Ике минут эчәндә ике тәмәке төпчегенә башына життем. Көз айлары иде. Янымнан соры төстәге пальто кигән бер сылу ханымның узып барганын шәйләп алдым.

– Исәнмесез! – диде ул миңа. Мин исә артык кабанмыйча гына:

– Исәнмесез! – дип җавап бирдем. Әгәр дә сәлам бирмәгән булса, мин, бәлкем, аңар игътибар да итмәс идем. Чөнки минем бөтен уем, хыялым биш-ун минуттан башланачак спектаклемә кереп бикләнгән иде. Мин бүген уңыш, мөгжиза көтә идем!

– Ә сез мине таныйсызмы? – дип сорады ул миннән.

– Юк шул, танымым! – дидем мин.

– Камилә...

– Камилә?! – Тамаша шундук онытылды, мин аның каршына ыргылдым.

– Туктале... Сөйләшик...

Ләкин мин ике адым ясарга да өлгөрмәдем, ул, кулы белән жәһәт ишарә ясап, мине шундук туктатты.

– Юк, сөйләшә алмыйм, – диде ул. – Театр каршында ирем көтеп тора...

Алар тамаша залының уртасында утырдылар. Спектакль барышында мин гел аларны күзәттем. Дәү, төз буйлы, олы гәүдәле ире, рәхәтләнеп тамаша карыйсы урынга, нәрсәдер сизенгәндәй, минем якка усал, шикле карашын ташлап утырды. Тик миңа Камилә кирәк, миңа аны күрергә, тәүге илаһи мөхәббәтемә карата соклану хисләре кичерергә кирәк! Күрдем! Аның жылы вә назлы күз карашын күрдем! Әле дә мине онытмаганын һәм әле дә мине сагынганын аңладым!

Беренче бүлектән соң алар урыннарында күренмәделәр. Әллә жаннарына авыр уй төшкән, әллә шунда ире көнләшкән, белмәссең! Икенче бүлектә, тамашачыларның көчле алкышларына кушылып, мин үзем генә карап әсәрләндем...

Эльмира Шәрифуллина

КАГЫЛМАГЫЗ ТЕЛГӘ!

Әманәт

Ишек шакыйм иртә таңнан:
Исәнмесез, жәмәгать?
Әманәт тапшырам сезгә,
Өләшәмен әманәт.

Аксакаллар үтенече,
Ак әбиләр гозере:
«Бергә саклыйк Туган телне,
Өзелмәсен гомере!»

Сиңа да шакыдым, күрше,
Сиңа да... – Ишетмәдең.
Бикләмәгез сабийларның
Күңеле ишекләрен!

Югалтмасын кыйблаларын
Без үстергән балалар.
Бу жәһәттән, бурычлы без:
Әби-баба, аналар.

...Ишек шакыйм, ишек шакыйм,
Ник ачмыйсыз, жәмәгать?
Мин бит әманәт тапшырам,
Өләшәмен әманәт.

Аксакаллар үтенечен,
Ак әбиләр гозерен:
«Саклыйк! Якыйк!»
Телебезнең
Өзелмәсен гомере!»

Эльмира ШӘРИФУЛЛИНА (1947) – шагыйрә; Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе. С.Сөләйманова исемендәге әдәби премия лауреаты. «Яңгыр җиле», «Уйлы еллар», «Сөюемнән мин бер чибәр идем» һ.б. китаплар авторы. Казанда яши.

Йөрәк сүзем

Үз Ватаным – алтын,
Йөрәк сүзем – ялкын –
Дөрли-дөрли яна хисләрем:
Искән жилкәем дә,
Туган телкәемдә
Гарен сөйли иртә-кичләрен.

Үз Ватаным – алтын,
Йөрәк сүзем – ялкын,
Кот качырып Жирем-Күгемнән –
Туган телгә – күсәк,
Йа, Раббым, дисәк,
Әүлиялар калкыр гүреннән.

Үз Ватаным – алтын,
Йөрәк сүзем – ялкын,
Набат суга таулар, кыялар:
Кагылмагыз Телгә!

Иң авырткан жиргә,
Имин булсын, дисәк, дөньялар!

Үз Ватаным – алтын,
Йөрәк сүзем – ялкын –
Шушы Сөю белән яшим мин.
Шушы Сөю белән,
Янып-көю белән
Түбәм биек,
Якты,
Дөңьям – киң!

Үз Ватаным – алтын,
Йөрәк сүзем – ялкын:
Сөйлик сүзнең маен чыгарып! –
Галәм залларында,
Гавам алларында,
Анам теле белән сугарып!

Итәгеңә ут төрттеләр...

Тел бетү – халык бетү...

Йосыф Акчура

Үгетләргә телим сине,
Кан кардәшем, милләттәшем,
Итәгеңә ут төрттеләр,
Янып үлмик, тот киңәшем:

Пысый-пысый сүнмәс өчен
Дога булсын туган телең.
Чит чүлмәккә түгелмәсен
Милли йөзең, милли түлең.

Сорау алу түгел, ләкин
Сезгә дәшәм: кияү, килен,

Үстергән ул-кызларыгыз
Беләләрме ана телен?

Төп вазифаң – нәселеңне
Дәвам итү, алга илтү.
Тел бетү – горурлык китү,
Татарлыкка дөңья бетү.

Ата-баба нәсыйхәте –
Һәр бәндәнең намус эше.
Фәкать туган жире белән,
Халкы белән көчле кеше!

Чынбарлык

Оныкларым йөри йөгәрешеп,
Бүлмә кысан, әмма юк тарлык.
Тәгәрәшеп, алар белән уйныйм,
Әкиятләргә тиң бу чынбарлык.

Китап укыталар йоклатмыйча,
Тавышларың бетсен, гел карлык.
Көлә-көлә сулышларым каба,
Әкиятләргә тиң бу чынбарлык.

Күреп торганнардан бәя алам:
«Бала жанлы», – дигән зур ярлык.
Шатлыгымнан күзгә яшьләр килә,
Әкиятләргә тиң бу чынбарлык!

һаман яшь

Син һаман яшь – кырык өчтә,
Мин картайдым нәкъ шул кичтә:
Чәчләремә кырау кунды,
Йөрәгемә әрнү тулды,
Йөзем сулды,
Күзләремнең төсә уңды.
Яшь шул әле, син яшь һаман –
Егет, дию хәтта таман.

Минем хәлләр?..
Әйтим – яман:
Тере тәндә тозлы яра,
Яралардан кан-яшь тама,
Ә үзләре гел яңара,
Гел яңара –
Йөзе кара.
...Вөжүдкенәм дөрләп яна!

Мең ел яшәсәң дә

Мең дә бер кич буге шигыр ызам,
Сөюемә, әйе, багышлап.
Димәк, өч ел шатлыгымны сөйлим,
Тоташ өч ел янам сагышта.

Мең дә бер кич түгел, мең ел буге
Язсаң, сөйләсәң дә, сер бетмәс.
Шашкын бит ул, ярсу ташкын бит ул,
Гасыр яшәсәң дә, һич кипмәс.

Мең дә бер кич – әкиятләр түгел,
Чын сүз ызам, чып-чын шигырлар.
Мең генәме, мең дә бер генәме? –
Йөрәктәге утлы күмерләр?!

Китмәс тә ул, кипмәс, сакмас та,
Елый-елый әрнеп сөйгән яр.
Бер кичемдә – якты кояшым ул,
Бер кичемдә – ап-ак салкын кар!..

Гөнаһ шомлыгы

Офыкларга элдем ефәк пәрдә –
Яшьлегемнең затлы бирнәсен.
Керле күңел, керле куллар аңа
Кагылмасын, дидем, тимәсен.

Үсмер чакның нәфис хисләренә
Нахакларың ягып, елаттың.
Ә үзең бит... Ак ат өсләрендә
Ялык-йолык күзең уйнаттың.

Йөгерепләр илгә кайткан чакта,
Йөргән эзләремне сагынып,
Муртаеплар беткән уң белән
Күңелемә тиден, каныгып.

Гөнаһ шомлыгымы?.. Орлыгымы? –
Төшөп калгач шыта жирләрдә.
Кайнар яшьле канлы кайгыларым
Суытырга элдем жилләргә!

Рәхмәтеңне индер

Йа Ходаем, жылы яңгырлар бир
Буразнага салган орлыкка.
Тамырына дымлы сулыш жибәр,
Батмасыннар әрсез кырлыкка*.

Йа Ходаем, коры көннәреңне
Печән өсләрендә кызганма.
Сабагының түлен суырсыннар
Иген башаклары ызанда.

Йа Ходаем, талгын жилләреңне,
Шифа-нурларыңны жәлләмә!

*Кырлык – иген басуында үсә торган чүп үләнә.

Кодрөтеңне юлла Жиркәемә,
Рәхмәтеңне индер бәндәңә!

Йа Ходаем, афәт-кизүләрден
Сакласана адәм баласын!
Чайкый-кыра юасы бар ласа
Канат жәйгән дөнья карасын.

Рәхмәт, авылым!

Болынында карлыганнар жыйдык,
Балан төяп кайттык, капчыклап.
Берсен тапсак, икенчесен күреп,
Китәр идек урынын ачыклап.

Юа дисәң... Кузгалагы тагы,
Бөрлегәне – кара, кызылы,
Туендырды болын барчабызны,
Оныттырып ызан сызыгын.

Тал утынын ягып, кышны чыктык,
Күбекләнер иде баш-башы –
Бозлы суын сыгып бетергәч ут,
Кайнап чыгар иде жеп ашы*.

Жеп ашлары белән мич агартып,
Ялт иттерә идек өйләрне.
Авылыма кайтып тыңлап киләм,
Ак өйдәге газиз көйләрне.

Рәхмәт авылым, рәхмәт болынкаем,
Сихәт-ныклык биргән төбәгем.
Гомер буге сынмас терәк булды
Фатихалы үгет-теләгән.

Нарасыйның алтын чагы

Бала тудыру йорты бу,
Тәрәзәсе – кояш ягы.
Таң сызыла,
Таңның әле бәби чагы.

Галиябану бала тапты,
Тудырганы малай тагы.
Таң ярала,
Таңның әле сабий чагы.

Куенына яткырдылар –
Чын бриллиант, алма багы!
Таңнар ата,
Таңның инде әни чагы.

Хәлил булып үссен, Аллам, –
Бу бриллиант, алма багы.
Таң жәелә –
Нарасыйның пар канатлы
Алтын чагы.

---

* Жеп ашы – мичне агарту өчен махсус әзерләнгән катнашма.

И л д а р
Н и з а м о в

ГӨНАҢЛЫ БЕР КӨН

ХИКӘЯ

Гомеребез көннәрдән тезелгән – чылбыр кебек. Һәр буыны – көн арты көн – тач бер төрле, койган да куйган. Кайсын гына, аерып алып, хәтердә калдырырсың икән?

Тик ул көн! Ул көн гомер чылбырының соңгы егерме еллык өлешенен теге очында ук калган булса да, аны хәтер төпкеленнән, томан эченнән эзлисе түгел, ул әле кичәгедәй, юк, нәкъ менә бүгенгедәй күз алдында.

...Жәйге ялда авылда яшәп яту. Профессорга да каникул эләккәли. Авылда икән, авылча яшисең. Кояш белән торырга күнегелгән. Кояшның беренче нуры ачык тәрәзә пыяласына карый да шуннан чагылып, тәмле жылысы белән битне сыйпый. Шундый иркәләүгә ничек уянымыйсың да күзләрне ачып, кояшка сәлам бирмисең, торып, хәрәкәтләнә-языла башламыйсың инде. Әссәламегаләйкүм, кояш, рәхмәт уятуыңа; исәнме, көнебез!

Тышта берәз салкынча, тик бу тәннән йокыны тәмам куалап чыгарып бетерерлек кенә; кояш жылысы инде хәрәкәтләнәргә дәрт-көч бирә. Өнә бит сиңа кадәр дә инде уянганнар, торганнар, көн итә башлаганнар: ап-ак тузы кояш нурыннан тагын да балкып киткән каенның сабыр яфраклары да селкенешеп, үзенә бер моң чыгара; шуларны сәламләп, карлыгачлар сызгырып үтә, чыпчыклар күңелле сөйләшеп-черкелдәшеп, жим эзли. Бакчада, энә, башка кошлар да хәрәкәттә – сайрашалар. Анда безгә дә эш житәрлек: помидор сабакларын бәйләп бетерәсе бар, алмагачларга терәк куясы.

Тик шуларның берсенә хәзер үк тотынырга миңа нидер каршы тора. Уянгач ук, үземдә эчке бер дулкынлану тоя башлаган идем шикелле, шул түгелме соң бу? Ә-ә-ә, искә төште: кичтән үк бер ният беркетеп куелган иде бит – бүген себерке жыюның соңгы көне – июльнең унбере.

Чәй эчеп, мотоциклны караштырып, аны өйдәгеләр уянамасынга капка төбенә этеп кенә чыгарганда, кояш инде ишегалларында, урамда да үз булып алган, сиздермичә генә төшкән чык бөртекләрендә дә жемелди башлаган

Илдар НИЗАМОВ (1936) – *телче-галим, язучы, журналист, филология фәннәре докторы, профессор, ТАССРның атказанган мәдәният хезмәткәре, ТРның атказанган фән эшлеклесе. «Матбугатның тәэсирле сүзе», «Уем – тел очында», «И туган тел...» китаплары авторы. Казанда яши.*

иде. Себеркене чык кибеп бетэр-бетмэс мэлдэ жыю хээрле. Жәһәтрәк атлыйк, матай!

Гомумән дә, себеркене урманга барып, эчкәрәк кереп жыярга тырышам. Анысы юл буендагы агачлыктарда да, хәтта үзебезнең бакча башында да каен житәрлек. Юк инде, мунча себеркесен андый агачтан жыярга кул күтәрелми. Мунча бездә иң чиста, иң сихәтле, изге бер урындыр, ә себерке аның хасияти нигезе, иң кадерле, тылсымлы даруны да алыштыра алмый торган шифасыдыр.

Шуңа күрә дә без аны машина-техника газы-пычрагы белән нәжесләнгән юл кырыйларында үскән каеннардан түгел, кеше-кара күзе еш төшеп торган урыннардан читтәрәк табып жыярга омтылабыз. Нишләмәк кирәк, каен яфрактары да тереклек ияләре бит, төрле ис, тәмгә бик сизгер, башка кардәшләренә, кешеләргә зыян салынмасын дип, алар әшәке ис-тәмнәренә дә үзләренә сәңдерә. Ә шифага дип жыйган яфрактарның андый булмавы хээрле. Шуңа күрә дә, әйдәле, матай дус, ничек тә газлы юллардан читтәрәк, урманның эченәрәк керергә тырышыйк. Хөрәсәнләнмик!

Менә машина юллары инде тәмам ерагаеп, урман эчендә дә үжәт гөмбәчеләр, жиләкчеләр генә жәяү керә торган тар сукмактарга килеп життек. Матай тынсыз калды, газ бөркүдән туктады. Миңа әле яшь каенлыкка кадәр шактый керәсе. Касканы, жылы киёмне салып, бишкәккә куйдым, бау төргәге алдым. Бишкәккә кечкенә балтага үрелдем...

Чү, тагын баягы сәер дулкын сорау булып, тәнгә таралды: «Нәрсәгә сиңа балта? Кирәк дисәң, пәкең бар. Гомер-гомергә себеркене сындырып йә пәке белән жыйдың...» Шулай да балтаны кире куймадым: кем урманга балтасыз керә?

Төрледән-төрле ылыслы-яфрактлы куакларны ерып, кул, битләренә тырната-тырната яшь каеннар рәтенә көчкә килеп чыктым. Беренче каенга күз салуым булды, аһ димәмме: яфрактарының лепердәп торган көннәре үтеп бара бит, чебен-черки кәкәеннән төссезләнә дә башлаганнар. Быелгы жәйнең гадәттәгедән кызурак килүен истән чыгарганбыз, ахрысы. Күпме юл үтеп килеп тә, коры кул белән кайтырбыз микәнни? Болардан сихәтле себерке тү-тү инде.

Өметсез шайтан гына, ди, бәлки, куерак, дымлырак төшләрдә безгә язганнары да калгандыр? Иренмик, эзлик әле. Менә бит икенче рәттә, яшь чыршылар арасында дымсурак та, чебен-черки дә хакимлек итми – алар чыршы-чәер исен өнәп бетерми, күрәсең. Тик аның каравы ара-тирә күрәнгәләгән каеннарда да монда – чыршылар арасында көн юк, алар бик кәй, нәзек.

Булмады бу, вакыт әрәм итеп йөрүгә генә кайтып калды, ахрысы. Яшь чыршылыкның зур урманга тоташкан жиренә кадәр генә сугылык та кире борылырбыз.

Менә бит! Күрче, нинди каен каршына килеп басканбыз.

Ике чыршы арасында берүзе, тегеләрне иңнәре белән як-якка эткән кебек жәлеп утыра. Үзе шактый биек, үзе куге, бөдрә. Карале, бу бит иртәдән бирле мине тынгысызлап, вәсвәсәләндереп, дулкынландырып торган каен түгелме соң?! Вакыт үтә, әрәм булам, тизрәк өзегез дип сабырсызланып утырадыр. Ул мине үзе чакырып алгандыр, мөгаен. Миңа насып каен бит бу! Житмәсә, нинди сөйкемле – үзе чиста, яфрагында ник бер кара нокта,

тап булсын. Жиңелчә чык әле кибеп тә өлгермәгән. Алардан тәмле, хуш ис бөркелә сыман.

Якын ук килеп, яфраклар белән битне сыйпыйм. Ничек шундый сусыл-дымсыл, саф булып саклана алган бу сылукай? Ике чыршы дуствы уртасында булгангадыр. Шулар инде аны кояшның үтәли кызуыннан да, чебен-черки зэхмәтеннән дә коткара алган. Тагын биткә тидерәм. Рәхә-ә-эт! Тәмле-е-е! Болардан бәйләнгән сихәтле себерке дөньяның тагын бер генә почмагында да табылмас.

Йә-ә, нигә төчеләнеп, миңгерәүләндең әле; тизрәк шуларны себерке итәргә! Пәке чыгарып, ботакларны себерке буга гына итеп кисә дә башладым. Комсызлык әрсез, көчле иде – астагы ботакларны тунап та бетердем.

Өстәгеләренә дә үрелеп караган идем дә, буй житми. Кәүсәне бөгәргә талпынган идем дә, юк инде, юанайган. Ә яныннан китәсе килми – очына кадәр себерке бит бу, бер ботагы әрәм булмас иде. Нишләргә?

Тагын, тагын каенны төбеннән очына кадәр комсыз караш белән үлчим. Күнел сизә: баш бер карарга килергә жыена-жыенуын... Сылукайны тагын бер әйләнеп чыкмакчы булам, тик теге ягында – куе ябалдашлы чыршылар. Терәлеп үк торалар, чәнчиләр. Ай-йй, кысканнар алар сине, каен. Бу бит фәкать чыршылар рәте, ничек эләккәнсең син монда? Син бит биредә бөтенләй ят. Ике-өч елдан алар сине барыбер «кочакларына алып»... буачаклар... Артык син монда!

Менә нинди явыз карарга эзерләгәнмен икән үземне шул арада. Балтага үреләм. Кул күтәрелергә теләми дә кебек, үз гомеремдә себеркегә дип төптән бер генә агач та екканым булмады. Нинди генә гөнаһ шомлыгы бүген мине миңгерәүләтте икән? Балта кулга эләктеме, ул үз эшен эшләми калмас. Дүрт-биш бәрүдә кәүсә өзәлеп тә чыкты, зәгыйфь кенә гөрселдәп авып та төште. Аны яткан хәлдә күрмәс өчен биш-алты кизәнүдә ботадым да, ап-ак гәүдәне кап-кара чыршылар астындагы куак-үлән күлгәсәнә кертеп тә салдым.

И-и-и, куркак бичара, яшердең, янәсе. Ә үзең әле акланырга нигез эзләвеңне дәвам иттерәсең. Яшерә, янәсе. Кем күрсен аны монда, кем керсен? Керсә дә колач житмәслек, эшкә ярарлык бер дигән каен, наратлар егылып, киселеп, череп яткан, шуңа беркемнең исе китмәгән бу урманда кем генә аны күрер икән. Тәртәгә дә ярамаган, утынга кисәргә дә кызыктырмаган таяк кисәген кем кызганып, аны кискән бәндәгә нәфрәтен белдереп, аны гөнаһлы дип танып маташыр икән. Үзем шулай дим, ә үзем барыбер үземне гаепле саныйм, ник димәсәң, менә бит акланып маташам: «бер каены киселүдән мондый зур урманга нинди зыян, барыбер эшкә ярарлык зур каен булып үсәргә язмаган иде аңа», дип, каен гәүдәсеннән карашны тизрәк алырга, кабат карамаска теләп, мышкылдап куям.

Андый чакта күңелнең тәмсез боламыгына куерып китмәскә хәрәкәт ярдәмгә килә – себеркелекне берничә көлтә итеп бәйләп, жәһәт кенә мотоцикл бишегенә илтеп төягәч, аның тәмле исе борынны иркәләгәч, авырлыгы беләкләрдә тоелып, тәнгә рәхәтлек биреп таралгач, күңел шомы-пошаманлыгы шактый таралган, тәртәгә керә башлаган иде.

Житмәсә әле... Соңгы көлтәне илткәндә, бер ачык акланны үткәндә аяк астында кара җиләк куакларына дикъкать ителде дә, инде шактый күтәрелгән кояш нурында аларның ишле булуы чагылып, көлтәне жиргә куеп, эре-эре

жиләкләргә үрелдем. Үзем кабам, үзем комсызланып, тирә-якка күз атам. Бәй, болар бит бер чемченү белән генә бетәрлек түгел ләбаса! Бәй, бәй, күрчә, бөтен алан бит шундый жиләкле, һәр төп куакның авырлыгы учка ук тоела, ишле икәнә күзгә үк бәрелә. Тизрәк жыясы, жыясы килә. Тик авыз да, учлар да тиз тулды. Кәрзин-фәлән алмаган идем шул, и-и-их.

Ярар инде, нишләмәк кирәк, төп максат бит жиләк түгел, себерке. Шулай булгач, аны тизрәк, кояшта пешеп тәме кимегәнчә, өйгә менгереп житкерергә кирәк. Жиләк әлегә качмас...

Теләк-ният белән хәрәкәтләнү кешене вәсвәсәгә бирелүдән коткара. Без дә себеркелекне төяп, исән-сау менеп життек. Жиләс, күләгәле лапаста коры палас жәеп, шунда ташып тараттык. Мунчаладан баулар кисеп эзерләп куйдык та, жайлы утыргычка урнашып, себеркегә дигән ботакларны көйләргә дә тотындык.

Елына бер көтеп алып, тәмләп, ләззәтләнеп башкарыла торган тагын башка эшнә белмим дә бугай. Моңа мәкиббәнлек, аны шулай тәмләп-яратып башкару безгә нәселдән килә, ахрысы. Бабайның ничек-ничек бәйләгәннен ел да күзәтергә туры килә иде. Күптән таныш, күнегелгән-жайланган хәрәкәтләрә – үзенә бер көйләнгән механизм, диярсең. Башта зуррак, жәплерәк ботаклардан кечкенәрәген, себерке буена чамалап, аерып алып, аны артык яфрак, чит-ят, тырпайган чыбыкчыкларын сыдырып ташлап, себерке-себерке итеп укмаштырып, бер рәткә сала башлар; салган берен ике-өч тапкыр тотып-тотып, авырлыгын, зурлыгын кулга, карашка үлчәп-чамалап, сыйпап куяр.

Аннары инде һәр себеркене бәйләү манзарасы. Ул да менә болай итеп, учына төкергәндәй итәр дә юешләп куйган мунчала бау белән үзенә махсус себерке төене дигән элмәк белән кысып торып бәйләп тә куяр. Бер кочак себеркене шулай бәйләп куйгач, торып, аларны түмгәк янына чиста чүпрәккә салыр да һәр себеркенен тотмасын-сабын үткен балта белән бер сәлтәнүдә керт итеп кенә чабып та куяр. Аннары инде парлап-парлап бәйләп, һәр парны янә кулдан, күздән кичереп, сыйпап алып да лапасның буйдан-буйга сузылган киртә киштәсенә бер-берсенә тияр-тимәс кенә итеп элөп тә куяр.

И-и-их, ул себеркеләрнең бөтен лапаска, бөтен йортка үзенчәлекле хуш ис таратып, атна буе кибеп торулары! Бүген дә шулай булып, иншалла. Менә бит безне дә көнә буена сузылачак шундый тәмлә эш көтә. Без дә аны бабайдан өйрәнөп калган шул нечкәлекләрне үтөп, тирләп-пешөп булса да, жиренә житкерербез. Аннары инде кыш буена, бала-чага, туганнар, хөрмәтле дуслар белән мунчада шул себеркеләрнең сикхәте белән ләззәтләнөрбез...

Ул арада өй эченнән дә хәрәкәт пәйда булды – пөси балалары белән уйный-уйный, Кәримә онык күренде. «Хәерле иртә, бабай»ны әйтөп, «Алла куәт бирсен»ен дә онытмыйча, якты йөзенә елмая таратып алды. Елмаюы кызыксынулы иде, карашы минем хәрәкәтләргә, аннан да бигрәк инде себерке рәвешенә керөп көнжәлә-көнжәлә тезелешөп киткән себерке бәйләмнәрөнә төштө.

- Бабай, нишлисөң?
- Күрмисөңмени: тирө жыөп, күн эшлим бит.
- Юк ла, себерке ясыысөң.
- Себеркене шәһәрдә генә ясыылар, ә авылда бәйлиләр.
- Бәйләмисөң бит, бәйләргә жыясысөң...

– Үзең беләсең, ә үзең сорыйсың, һэй сине... – дип, мин аны себеркелек белән урап, кочаклап алдым. – Ничек, тәмлеме, чабынасың килеп киттеме?

– Ю-у-ук, урманга барасым килеп китте, алып барам дигән идең...

Дигән идем шул, каладан кайтканына атна-ун көн үтеп тә китте бугай инде, һаман жай чыкмый, ә менә аның бабасына да кисәтү ясавы күңелгә ята – табигатькә тартылган бала бигрәк сөйкемле була шул.

– Бүген менә себеркене бәйләп бетерик инде, озак ятса яфрак бит ул кыза башлый, шуннан тәме дә сүрелә, төсә дә ямьсезләнә, иеме?

Бала сүрән генә башын какты. Ул арада чишмәдән су алып менеп килгән нәнәсә дә, чиләк, көянтәләрен болдыр буена куеп, безнең янга килеп житте. «Хәерле иртә», дип тәмләп исәнләште, балакай аның янына килеп, «Нәнә-ә-эй» дип кенә сузып, итәгенә сарылды. Карчыгым Уфа тирәсе татар авылларыннан булып, инде әллә кайчаннан Казан артында төпләнеп калып, сөйләмендәге аерымлыктар күптән шомарса-бетсә дә, балаларга мондагыча «әби», «дәүәни» сүзләрен әйттермичә, үзләрендәгечә «нәнәй»гә күнектәрә.

Ул инде минем яфракка урап кочаклап алганны көтеп тормады, үзе себеркелеккә уралып, озак кына тын алып, иснәп торды. Ул да урманны, жиләк-жимеш жыюны, себеркене, мунча чабынуны миннән ким яратмый, туганда, фәрештәләр аны да мунчада себерке белән сыйпап киткәннәр, күрәсәң. Шушы уртаклык, күңел бердәйлегә безне гомергә бәйләп куйгандыр. Менә әле дә мин аның яфрактарга уралуыннан, шуларның исен әллә нинди хушбуйлар иснәгән кебек мәкиббән китеп иснәвеннән тәм табып, дулкынланып тордым. Аны да ләззәтләндерерлек, хуш китерерлек нидер эшлисәм килеп китте, үземнең дулкынлануымны аңа да житкәрәсәм килде. Шунда мин кулларымны аңа таба суздым, кара жиләк жыйганда каралып беткән бармакларымны жәеп жибәрдем.

– Ай-йй, хәйләкәр, үзе генә төшеп, рәхәтләнеп менгән, каралган авызыңнан ук чамалаган ием инде, ише бармы соң?

Беләм инде: тавышы шундый гозерле чыктымы, карашы үзенчә кызыксыну белән тула барамы – димәк ки, күңелендә бер теләк кабынып китте, димәк, бетте, аны сүндерермен, димә; бу юлы ул – жиләккә бару теләге.

Кәримә дә сүзнең ни-нәрсәдә икәннен тоемлап алган иде, икебезгә берьюлы карый алуы, гозерле-таләплә тавышы менә бәрәп чыгам дип торганын чамалап, мин жайлап урнашкан урынымнан кымшана башладым:

– Ярар, сезнеңчә булсын, жыена торыгыз; төргәкләрне берәз тараткалыйм да, мин әзер, кузгалырбыз, – дидем.

...Бу тирәләрне яхшы белгән карчыгымны кая барырга дип өйрәтеп торасы юк – авылда аны «урман корткасы» диләр. Үзем бер мәлдә капылт кына «теге алан»га тартылган идем дә тукталып калдым, ялт кына шәрә яткан каен кәүсәсә күз алдында пәйда булды, тән салкыннан бөрешеп алды, киресенчә, аннан каршырак якка атладым. Тик күпме йөрсәм дә, башка тирәдән юнь күрмәдем, әллә күземә жиләгә дә гадәттәгедән ваграк булып күрендеме шунда, теге аландагы жиләкләр күз алдына килеп, үзенә тартып торды.

«Әй, нигә ул кадәр нечкәртәргә, каен янында ук түгел бит инде; булса да соң, – дип, барыбер теге аланга барып егылдым. Шул «егылудан» ике-өч сәгать буга «тураймадым» да: жыйдым да жыйдым, бар икән әле үземдә көч-гайрәт, дәрәсән әйткәндә, хатын-кыздан кай жирем кайтыш, барыбер

карчыгымныкыннан ким булмаска тиеш дигән үжәтлек үзенекен итте. Башта иелеп жыйдым, аннары – бил ойый башлагач, утырып жыйдым – мүк йомшак, чыбык-чабыгы да көрпә астындагы кебек кенә.

Рәх-ә-эт бит! Жиләк бөтен вәсвәсәнә дә, күңелне әледән-әле тырнап куярга теләгән борчуны да этәрәп тора. Уңга карасаң да, сулга карасаң да – тагын ни кирәк. Бармакка тиюгә үк бөтен тәнгә салкынча рәхәтлек тарала: тәмам тулышып, пешеп житкән бөртекләр мәмрәп тора, житмәсә берьюлы берничәнә өзеп алып, комсызлыкны басып, канәгәтләнәсәң, каян керә алсын монда күңелгә чит-ят пошаманлык, вәсвәсәләр. Тәмлә бер халәттер!

Шулай да монда да дөнья бөтенләй үк түгәрәк түгел икән: билгә рәхәт булса да, озак утырудан аяклар оегандай булды, тәнгә жайсызлык таралып, күңелне бимазалый. Картлык инде бу, ә нигә ятып жыймаска, кем моны аңламас икән? Ике түмгәк арасы, житмәсә, гәүдәгә ятарга көйләп куйган диярсәң, мүкнең йомшаклыгы-ы-ы! Жиләгә дә янәшә генә – караш биеклегендә, кул сузымында гына, ерак үрелеп, кулларны жайсызлыгы түгел. Жый да жый. Өстәвенә әле жанны тибрәтеп ала торган шигъри манзара: кайбер жиләк өстендә энә күздәй генә чык бөртегә дә жемелдәп китә, хәтта шулардан, гадәттә, кара жиләктән чыкмый торган нәфис бер хуш ис тә килә сыман.

Мондый манзаралардан тәмам тулыштым, күрәсен, жиләк жыюдан ук туктап, жәелеп чалкан яттым. Караш – биеккә-биеккә, күкнең чиксез киңлегенә төбәлә, ә анда бөдрә-бөдрә болыт көнжәләләре, салмак кына, үз саллылыкларын саклап кына хәрәкәтләнәләр. Карт каенның очында, аның яшел шәляулыгы чукалары арасында алар нәфис нәкыш булып сурәтләнә.

Кояш үзә күрәнми, шулай да аның мәрхәмәтле жылысы һәр агачны, аның һәр яфрагын, хәтта шул ботаклар арасында сузылган үтә дә нәзек пәрәвез жепләренә эленеп торган энжә бөртекләрен иркәли, жылыта кебек. Шулар рәтендә менә безнең тәнне, йөзнә, иреннәребезне, кашларыбызны, карашыбызны да.

Дөнья шундый тыныч; моны бөтен гәүдә-тән, күңел белән тоясың, хәтта яшәешнен үзеннән аерылып ойый барасың кебек, менә-менә төнәлеп тә китәрсәң.

Тик акыл-уй гына мондый мизгелдә дә битарафлыкка бирелми икән. Ул айнык икән. «Тукталә, тик торганда, каян килдә әле безгә берьюлы шул чаклы рәхәтлек, ләззәт, әллә ни көч куймыйча, бушка түгелме ул? Житмәсә әле бүген инде беренче тапкыр да түгел, себерке жыйганда, без инде мондый ләззәттән исерә язган идек түгелме?.. «Арзан мал» дигәннәре шушы түгелме икән? Ә андыйны безнең нәсел беркайчан да хуп күрмәде, ят күрдә.

Мондый фикерлә баш белән инде чалкан ята алмыйсың, йөзтүбән әйләнергә, жиргә, түмгәкләргә ачык күз белән карарга мәжбүрсен. Бу көтелмәгән муллыктан исереп үк киттем, ахрысы. Кирәкмәс иде безгә берьюлы шулкадәр муллык, бәхет. Кирәкмәс иде! Костыра күрмәсен тагы...

Тукталә, шул сәбәплә мин үзем турында артыгын уйлап-хисләнәп киттем түгелме, кайда икән әле безнең «кызлар»? Хәер, жиләк очрамаса, синен янга килербез, дигәннәр иде, димәк ки, аларга да очраган дип, үземне аклагандай иттем итүен, шулай да ихластан уйлап та куйдым: очраса да, болай ук түгелдер, интегеп йөри күрмәсеннәр тагы.

Шулай мин-минлегемне жиңеп, комсызлыкка авызлык салып, торып утырдым да «Ау-у-у, сез кайда-а-а-у-у?» дип кычкырып жибәрдем. Әллә ни ерак та түгелләр икән, икесе берьюлы җавап тавышы да жибәрделәр...

Утырган килеш карагач, күк йөзе дә икенчерәк, кинрәк-колачлырак күренде. Ягымлы якты каурый болытлар аның кыйбла ягында гына хахимлек иткән икән, ә бу ягы – безнең тирәләр шактый каракучкыл, куера төшкән, дымсу болытлар авыр гына хәрәкәтләнә. Яшь чыршыларның очы авыр салкын дулкын кебек чайкала. Әллә салкыны монда ук килеп житкән инде? Әллә хәрәкәтләнмәгән? Шуңа күрә мин «кызлар»ны аягүрә басып каршы алдым. Алар жиләккә бик мантимаган икән, минем «хужалыкны» күреп, тел шартлата-шартлата жыярга ябырылдылар.

Гажәеп бер хәл: ниндидер сәер бер көч бүген мине кадерлеләремнән аерырга, ялгызымны гына калдырырга тели кебек: миңа алар белән бергәләп, бу кишәрлектә жыеп бетерергә, шуның белән бисмилла әйтеп кайту ягын карарга, жыенырга кирәк иде дә, юк бит, моннан да ишлерәк, искитәрлерәк алан булмасмы дип, разведка ясарга урманның эченәрәк, куе караңгылыкка ук кереп киттем.

Эчкә кергән сәен караңгылык өстәләр барды – бая күзәткән чыршының эңдәй үткән очлары бөтенләй күренми, куе кара болыт аларны кисүдән шомлы бер гүләү тавышы көчәйгәннән-көчәя бара иде. Чыршыларның очлары гына түгел, бөтен гәүдәләре чайкала, авыр дулкын китереп бәргән сәен, тоташ бер гүләү шул ташкын дулкынның шавы кебек күңелгә шом сала бара иде.

«Разведкага» кул селтәргә генә калды. Кире борылу күңелгә яна бер шом булып бәрде: кергәндәге яктылык караңгылыкка әйләнгән, тирә-як бөтенләй чит-ят булып тоела, аланның кай төштә калганын чамалау кыенлашкан иде. Ич уйламаганда-көтмәгәндә, агач очларыннан эре-эре тамчылар коела башлап, алардан берничек тә яшеренеп-сакланып булмый иде. Яр буенда ятканда, бик көчле гарасат әллә ничә катлы йорт биеклегендә дулкын тавын өскә бәргән кебек монда да күк йөзенә кара болыт дулкыны нәкъ безнең өскә томырылып, үз суыннан үзе бушанырга тотынды. Бер агач, бер ябалдаш коры калмаслык итеп, өскә су ишелә дә ишелә. Ни куе кебек тоелган карт чыршы астында да аңа ышыклануның бернинди мәгънәсе калмады – табигать кочагында мондый «душ» астында калган юк иде әле. Өстә нинди киём кисәге, жеп бар, барысы да чыланып бетеп, су инде нәрсәгәдер сеңеп тормыйча, өстән чиләк белән койгандагыдай шыбырдап агып тора иде.

Бу гарасат күренешенә тышкы хасиятенә туры килерлек эчке сулышы, тыны, тавышы да барлыкка килгән иде: әлегә ишелеп, томалап, чиләкләп дигән сыйфатларының тавышы да үзенчәлекле ритмлы, аһәңле, гөрселдәү, дөбердәү, шыкылдау, ухылдау кебек тавышлар ишетелә башлады; ниндидер хәвефләр хәтердә яңара иде.

Ләкин бу шомлы тавышлар әле еракта барган гарасатның чагылышы, кайтавазы гына булган, аңардан тәндә, җанда пошаманлык, шом гына булган, чын курку булмаган икән. Менә жил кинәт көчәеп китеп, тирә-юньдәге иң караңгы, иң юеш болытларны укмаштырып, бөтен дөнья караңгы бер укынга әйләнде дә, менә шушы караңгылыкны хәтерләп калыгыз, менә шушы яктылык белән чагыштырып, хәтерегезгә уеп куегыз, дигәндәй, күз явын умырып алырлык яктылык бөтен тирәнә нәкъ урталай ярган кебек сызылып китте дә моңарчы ишетелмәгән, колакларны болай ачыттырмаган каты дөмбердәү тавышы бөтен тәнне, гәүдәне, янәшәдәге агачларны, бөтен хәятны жиргә индерерлек, сәндерерлек итеп гөрселдәп

жибәрде. Колактар, бөтен баш зыңлап китте, чәнчеп, томаланып торды, хәтердә әллә кайчан әби генә әйткән дога сүзләре искә төшөп, шулар авыз эчендә тулып, тышка чыга алмыйча тамакка тыгылып торды, тын кысылып, бөтен тән калтырый башлады. Анда «мәхшәр әллә шушы була микән», дигән уй яндырып-сызылып китте.

Тән хәрәкәтсез калганда да, акыл исә, табигать кушканча, мондый мәлдә дә уйларга мәжбүр иде: шушындый мәхшәрне табигать, бәлки, махсус – үзен-үзе чистартырга – зәгыйфь үсемлек, агачлардан, тереклек ияләреннән арынырга, чираттагы сынау сыйфатында үткәрәдер. Тереклек сыйфатында ул адәм балаларын да сыныйдыр, зәгыйфь кешеләрдән дә шулай котылу жаен табадыр. Сыный димәктән, адәм балаларын ул бүтән балаларыннан аермалы буларак тәни-матди ягын гына түгел, рухи сынау да үткәрә. Куркыту, өркөтү белән ул синең эчендәге пычракларны кысып чыгарырга тели түгелме? Килеш, әле генә жаныңны урталай яргандай ишетелгән яшен камчысының сызгыруында син: «Хатаңны таны, үкен, үкен, чистарын, чистарын!» дигән нәсыйхәт ишеттең бит! Әллә кайчангы кимчелек, тайпылышларыңны, гөнаһларыңны да искә төшермәкче булдың түгелме? Ул гамәлләреңне син бик ачык күзалладың бит. Нигә шүрлисәң, кабатла, кабатла! Нәрсә дидең? «Табигатькә карата комсыз син!» дидең, «Бушка алырга яратасың: нигә кирәк иде япъ-яшь каенны егып ташларга?» дидең; «Нигә кирәк иде жиләккә шулай ачкүзләнеп ябырылырга, үзең үстергән диярсәң, тагы кемдер килеп тәм тапса, сиңа ни зыян?» дип, берничә тапкыр кабатладың. Әле дә таны: син үз-үзеңне әллә кемгә саныйсың, артыграк яратасың. Әле дә менә ялгызың, ә кайда хатының, кайда оныгың, аларга да мондый мәхшәр татлы түгелдер; нигә аларның хәлен белергә ашкынып тормыйсың? Юньсез син!

Жанны талый торган мондый уйлар, вәсвәсә кешене хәрәкәтләнדרергә тиеш, югыйсә аның андый хәсрәтле уй белән буылып, тынсыз калу, йөрәгенә кан саву ихтималы бар. Табигый ки, мин дә бер урында булса да, таптанырга тотындым, атлап китәргә теләдем. Чыршы ботаклары арасыннан башны тыгуга муенга янә яңгыр суы коелды, чүгәләргә мәжбүр булдым, шулай да мүкәләп булса да, алга ыргылырга үземдә көч таптым. Атларга! Хәрәкәтләнәргә!

Безнең шулай хәрәкәтләнәргә азаплануыбызны табигать үзе дә тоеп-сизеп алып, хупламакчы булды, күрәсәң, коточкыч кара болытларны яшен камчылары белән ялт-йолт селтәненп, әле кушып, әле өзгәләп, аларны колак тондыргыч гөрселдәүләре белән туйганчы бутап, болгатып бетерде. Табигать безнең колак, күзләре, бөтен тән, акылны шушындый тетрәндерүгә күнектерергә тели, ахрысы дигәндә генә, күк йөзә кинәт тынычлана башлады.

Без инде яңгырны туктаганга санап, селкенергә тотындык. Бездә инде жиләк кайгысы юып төшергәндәй төкәнгән иде. Бер кул белән кәрзинне ничек тә соңгы тамчылардан капларга, шул ук вакытта икенче кул белән бит, муеннардагы тамчыларны сыпыра-сыпыра, тездән сулы канау буйлап мотоцикл калган болын ягына карый лаштыр-лоштыр атларга тотындык.

Сулы канауны сикереп кенә болын ягына чыккач, артта калган урман бик караңгы, ә болын инде бик тә якты, күзләре чагылдырырлык булып тоелды. Өйдә душ бүлмәсеннән якты зур бүлмәгә килеп чыккандагы кебегрәк хис кичерелде. Монда яңгыр бөтенләй тынган иде инде.

Шуна күрә дә хәрәкәттә – бәрәкәт дип, киём-салымны сыккаларга, әйбер-сәйберне жәһәтрәк жыеп, урнаштырырга, машинаны көйләргә тотынып, кызларга урманны чыкканчы жәяү тәпили торырга куштым.

Тавышы гөрелдәгән, хәрәкәттәге машина иптәш, терәк инде ул. Аңа ышаныч зурдан. Әйдә әле, матай дус, бу күңелсезлекләре онытырлык итеп гөрелди-гөрелди, әллә нинди пычрак юллардан да елдыртып кына кайтып житик! Шулай дип, нык ышаныч белән рычагга басып жибәрәм. Тагын, тагын! Шулай өч тапкыр басудан артмый, кабынып китә торган иде. Нәрсә булган? Мондый чакта үтәргә тиешле барлык йола-тәртипләре үтәп, тагын басам... пышыйк...; тагын... Бу яңгырда әллә нинди свечаларга да су керми калмагандыр, дип чын белгечләр кебек свечага ябыштым. Улым чит илдән алып кайткан бик тә кадерле-кыйммәтле свеча кайчаннан бирле яшерелеп ята иде, чыгармый хәл юк. Тәртибенә китереп, борып куйдым. Зур ышаныч белән янә рычагга басам, бернинди шиксез басам. Пырт, пырт.. тагын, тагын...

Бу юлы инде бөтен тәнгә кайнарлык бәрә, маңгайга тир тамчылары тибеп чыга. Кикрик берәз шиңә. Кнопка, рычагларны тегеләй дә болай әллә ни этәчләнмичә, шикле-ышанычсыз гына боргалыйм, баскалыйм. Техник тәҗрибәң булмау, коралыңны кызык өчен генә айга бер кулланып матавыклану нәтижәсе инде бу. Нәвәскәр шуннан артыгын каян белсен, булдырсын ди.

Бик каты ыргылып карасак та, матай жансыз иде – чыш-пыш та итмәде; өстенә чәчрәгән пычрак судан таплар гына артты. Жан ачысы белән сүгенеп, юеш үләнә лып итеп утырырга гына калды.

Юештә озак утырып буламы? Житмәсә, ике пар күз нишләргә белмичә, аптыраулы карап торганда. Бу юлы ышанычлы өмет дигән таянычыбыз да килмичә тора әле. Әмма өметсез һич тә ярамый. Торып бастым да гайрәтләнеп, матайның мөгезенә кабат ябыштым:

– Киттек! – дидем, гайрәт белән матайны алып та киттем. – Әнә авыл күренеп тора, шуңа житкәнче туктау юк!

Акыллылар да шул! Карчыгым шундук арттан этә башлады. Хәлне әле тәмам төшенеп бетмәгән Кәримә безнең арттан берәз килде-килдә дә ике куллап, бишек артына тотынып этәргә тотынды.

Комлы юл бетеп, кызыл балчыклысы башлангач, хәл тагын да мөшкәлләнде: әле генә ташу булып аккан юл эзе лыч юеш, суы чәчрәп тора, житмәсә, хәтәр тая да әле. Барыннан да жәфасы моңарчы юлны тракторлар, КамАЗлар салып, колея итеп катырган, юл читләренә мотоциклныкы сыеп бетми, бишек көпчәге кантарлы күтәртмәдән тыракларга мәжбүр. Ә этеп менүчегә бигрәк тә жайсыз, Кәримә балакай абына да сөртенә, житмәсә аяк киеме дә шома табанлы икән, тая да китә, тая да китә.

Күрдек инде күрмәгәннәре шушы биш чакрым арада, кыскасы, сөйләп кенә бетерерлек түгел, һәр адым, һәр борылыш, һәр чокыр, үтеп киткән һәр трактор турында шулай гарьләнеп сөйләп булыр иде. Хәтер дигәннең барысын да теркәп барган.

– Әйдәле, жәмәгать, кызлардан да көчле кеше бармы бу дөньяда, әйдәү-ү-ү...

Чыннан да гайрәт бар икән үзәбездә; әллә матай да безнең белән теләктәш булып, ыргылып алдымы; алгы көпчәк асфальтка килеп төртелде ләбаса!

– Әйдә, әйдә, каты жиргә басабыз бит, асфальт ул инде пычрак түгел. Әйдә, әйдә... менә менә, басабыз бит!...

Минем сул аяк та көпчәк белән бергә каты асфальтка басты, жир анарга нык терәк булып бөтен гәүдәне, аннары бөтен матайны алга ыргылырга көч бирде. Менеп життек бит! Алты аяк, өч көпчәк, ниһаять, асфальтка чыгып бастык! Ура-а-а!

Өстән әллә нинди таулар төшкән кебек булды; юл читендәге күлдәвеккә төшеп, кул, битләргә, галош, балтаны юып мендек, ял итеп утырдык, ләззәт кичердек – аяк асты каты, пычрак түгел, авыл да күренә башлаган, әле үргә таба байтак тәпилисе булса да, асфальт асфальт инде ул. Күз барыбер спидометрга карамый түзә алмый: әле өч чакрым менәсе бар. Теге өмет дигән юаныч янә күңелне кыбырсытып тора: ә бәлки, кабыныр, селкенеп менеп, берәр нәрсәсә үзгәrmәде микән? Аннары соңгы тапкыр борганда, свечаның резбасы өзәлгәнән сиземләгән идем, тик тәмам шундый карарга гына киләсе килмәгән иде, хәзер менә ачкычларны алып, свечаны кабат борып чыгардым.

Й-а-а Хо́да, чыннан да резьба өзәлгән булган шул. Хәзер инде авылга кадәр тәпиләүдә бернинди шик юк.

– Ял иттеке, кызлар, кузгалабызмы, аякларны селкетәбезме?

– Ә миңа аякларны утырган килеш селкетәргә ярыймы? – ди Кәримә.

– Утыр, утыр, алжыгач, торып басарсың, – дим дә кузгалып та китәм. Нәнәй дә этә. Матай жиңел генә элдертә, ә Кәримә аякларын селки-селки авызын ерып, тик елмаеп бара.

Озын үр башланганчы берара ул төшәп ала – матай үзеннән-үзе элдертә, арттан йөгәрәсе килмиçә Мөнҗия дә менеп атланды. Барыбер чабабыз, мин дә менеп атландым. Шә-ә-п! Тик тамаша озака бармады, үр төшү бетте, алда менәсе үр генә калды, ике ярым чакрымлык!

Ул арада күк йөзе ничектер сүлпәнләнгән кебек тоелды, салкынча, кискен җил исә башлады. Күтәрелеп карасак, алда нәкъ авыл өстендә куе болытлар каплаганын шәйләп, хәтта тукталып калдык. Күк күкрәгән, гөрсәлдәгән тавыш ук ишетелде. Барыбыз берьюлы сулыш алудан туктаган кебек булдык. Әле кайчан гына кичергән мәхшәрле минутлар искә төшәп, бөтен тәнне калтыратып жибәрде.

– Жәйге яңгыр шулай әйләнәп йөри инде ул, бер тирәдә бөтерелүчән, – дип куйды Мөнҗия Кәримәнәң аптыраулы карашына җавап биргән сыман.

– Тагын шулай каты ут чыгарып яшенләр микән?

– Жәйге яңгыр шундый була инде ул; бәлки, үтеп китәр әле, читтәнрәк әйләнде бугай;

– Ә мин инде, үзең әйтмешли, шүрләмим, без инде курку дәрәсән үткән, әйеме, нәнәй, – дип, Кәримә нәнәсенә сыена төште.

Бу минутта мин аларны юатырга кирәк санасам да, тырышсам да, бүген иртән ясаган гөнаһымны янә искә төшәреп, аның өчен теләсә нинди җәза алырга, иң авыр кыенлыklarны да баштан кичерергә эзәрләнә башлаган идем...

Редакциядән:

Бу айда каләмдәшебез үзенең юбилеен билгеләп үтә. Аңа исәнлек-саулык, иҗат уңышлары телибез.

Лилия
Сәгыйдуллина

ЯШӘ ДӘ – СӨЙМИ КАРА!..

Хәлләрегеҙ ничек, диеп сорамағыз...

Хәлләрегеҙ ничек, диеп сорамағыз...
Сезнең хәл дә, безнең хәл дә хәл эчендә.
Илсезлектән телсезлектә күчкән халык
Как ятакта жан бирүче зат төсөндә.

Хәлләрегеҙ ничек, диеп сорамағыз...
Сары йортның сарылығы һич тә уңмый.
Бу афәттән котылырга бик тырышып,
Яңа төсләр буяһаҡ та – буяу кунмый.

Өрәкләр үк булһасаҡ та – өркәкләк зур!..
Зәңгәр томан куенынан чыгу уен
Уйламыйбыз... Уйнатучы кулларында
Онытылып уйныйбыз ла курчак туен!..

Хәлләрегеҙ ничек, диеп сорамағыз...
Чығалмыйбыз үткәннәрнең кыршавыннан.
Күндәм халык чағарға да теләми күк
Аяк-кулға киертелгән тышавыннан.

Ачкычларны ярату да жиңел түгел:
Тимер йозак тавышлары жанда чыңлый.
Һәм тарихның өзөк-өзөк буыннарын
Жыя алмый, ғажизләһеп, күңел сызлай.

Кат-кат кырык кабатлана, ә без һаман
Мусаларсыз мисырлыктан чығалмыйбыз.
Безнең хәлләр хәл эчендә, хәл эчендә...
Хәлләрегеҙ ничек, диеп сорамайбыз...

Лилия СӘГҮЙДУЛЛИНА (1956) – шагыйрә, Башкорт дәүләт университеты доценты; «Абага чәчәге», «Мизгелләр йолдызлыгы» исемле китаплар авторы. Уфада яши.

Хэзинэ

Шаһинэлэр көнлөшөрдэй байлыгым бар!..
Хэзинэне саклый торган сандыгым бар!..

Каеннарның ак алтынын шунда салам.
Ай нурыннан кочак-кочак көмөш алам.

Шэфәкъ мине гел бүләкли мәржән белән.
Күк гөмбәзе өлөш бүлэ фирузэдән.

Сандыктагы зәңгәр якут – елга, күлдән.
Кара ахак, яшел яшмә – туган жирдән.

Чык, тамчылар ак энжегә әверелә.
Зөбәржәтнең затлыларын үлән бирә.

Гәрәбәдә кояш жаны яши сыман.
Кызыл якут – ялкыннардан, йолдызлардан.

Тау бәллүре – саф, намуслы кешеләрдән.
Ә алмазлар – язмышыннан өстеннәрдән.

Хэзинэне саклый торган сандыгым бар.
Бар дөньяга өлөшөрдэй байлыгым бар.

Жавапсыз сөү

Мин илемне яратамын!
(Яшә дә – сөйми кара!..
Жавапсыз диеп хисләрем,
Жан гына газәпләна.

Ә без жирдән киталмыйбыз,
Илдән китеп булса да.
Сөймәгәнгә сөйкәләбез,
Дисәләр дә: «Бусага!..»

Сөеп сөелми яшәүнең
Авырлыгы иңнәрдә.
Авырлыктан арыганнар
Сибелгәннәр илләргә.

Өллә бу хис – кызганумы,
Аяусызны аяумы?
...«Илкәем!» – дип яши алу
Жан саклаучы дэвамы?..

***

Йолдызлар атыла, атыла...
Аларны атарга кем хаклы?
Күкләрдән уярдай-жуярдай
Йолдызда ни гаеп ул чаклы?!

Яктысы чамасыз, диләрме?
Нурлары бик нурлы түгелме?
...Кап- кара тынлыкны яктыртып,
Йолдызлар атыла күгемдә.

***

Яңгыр һәм кар, боз һәм томан... –
Аерым-аерым яши сыман.

Бер-беренә охшамаган:
Һәркайсы бер үзгә жиһан.

Тик үзәннән аккан елга –
Алар өчен уртақ дөнья.

Бу дөньяда алар бер тиң.
Әйтеп кара: кем кемнән ким?!.

Барыр жирләре дә уртақ:
Дәрәя көтә суга сусап.

***

Чагыласы булсаң, ни сакланма,
Чагыласың икән...
Чага еланнар да...
Хәтта кычытканнар да...
Абынасы булсаң, ни сакланма,
Абынасың икән...
Тапыр яланда да...
Үлән-саламга да...

Алган яралар да, ни тырышма,
Яңалардан
Ярлыкамый икән:
Кат-кат чагыласың,
Кат-кат абынасың...
Яраларны ялый-ямый,
Яшәешкә ныграк ягыласың...

Менә тагын бер жәй үтеп бара...

Менә тагын бер жәй үтеп бара.
Үтеп бара, кышка әзерләнеп.
Күрәчәкләр якынайган саен,
Һәр жәй көне бара кадерләнеп.

Кош та, сизенеп, килер сагынуларын,
Сусауларын баса нур белән.
Монда туып үсә дә, ул китәр
Үзе белгән-салган юл белән.

Китмәс иде – кышлар озын, суык:
Тән генәме, хәтта жан туңа!..
Исән кала ала монда бары
Көртлек, чыпчык, песнәк, карчыга...

Менә тагын бер жәй үтеп бара,
Үтеп бетмәс борын сагындырып.
Гел яшелдән янган светофорда
Сары, кызыл утлар кабындырып.

Тик без кичәчәкбез тыю чиген.
(Кошлар – башка! Кошлар – канатлы!)
Иң кыены – ташлап китә алмау
Яшәп булмый торган бу якны.

...Әнә, кемдер сагынып, безне көтә,
Чанасына жигеп пар атны.

СҮНМӘС УТЛАР ЯКТЫСЫ

Сөөнеч, кадерле дуслар – элекке һәм хәзерге хезмәт-тәшләрем, каләмдәшләр, аркадашлар, журналны даими укып баручылар – 2022 елның май аенда «Казан утлары»на 100 яшь тулачак!

Татар телендә чыга торган бу бердәнбер калын әдәби-нәфис журнал Сталин репрессияләре заманында да дөньяга чыгудан туктамаган, Бөек Ватан сугышының дөһшәтле елларында да үзенчә укучылары белән араны өзмәгән, тиражы исә һәрчак ишле булды. Бу хәлләр – үзе генә дә күп нәрсәне аңлата торган феноменаль күренеш түгелме соң?

Юбилей – өч заманны тоташтыра торган олуг бәйрәм: үткәннәрне барлыйсың, бүгенге һәм яңа көн белән бер сафта атлыйсың, килчәккә якты ният-планнар корасың. Яраткан журналыбыз энә шундый күркәм бәйрәменә аяк атлый.

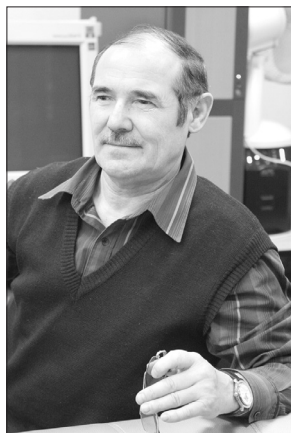
Әдәби-нәфис һәм ижтимагый-сәяси басма буларак, «Казан утлары» журналы ил тормышындагы үзгәрешләрдән читтә калмады, Ватан сулышы белән яшәде.

Хәтердә: үзгәртеп кору жыллары исә башлагач, ул чакта безнең дә җилкәннәргә заман җиле кереп тулды. Әйitik, халкыбызның җиде кат сандыкта бикләнәп, онытылуга дучар ителгән (Алтын Урда чорындагы, ренессанс күтәрелешендә туган, янәсе!) «Идегәй» дастанын; милли хәрәкәтнең күренекле вәкиле – тапталган һәм макталган әдип Гаяз Исхакыйның байтак әсәрләрен һәм аның сикәлтәле язмышыннан яңа мәгълүматларны; Корьән сүрәләрен; гарәп һәм латин әлифбасы нигезендә татарча уку күнекмәләрен беренчеләрдән булып, киң катлам җәмәгатьчелеккә җиткерә алдык, дан казандык.

Үзгәртеп кору жыллары, дидек... Әйтәсе дә юк, ул җәмгыятебезгә дә, милли матбугатыбыз үсешенә дә азатлык рухы алып килде, яңалык үрләренә юл ачты. Эмма зыянын да күрмәдек түгел. Илдәге кәгазь кытлыгы, элемент һәм полиграфия чыгымнарының чиктән тыш күтәрелүе, тормыш кыйммәтчелеге үз чиратында журналның тиражына сукты. Өстәвенә, нәкъ менә шул елларда компьютер, интернет, сайт, тагын әллә нинди технологик яңалыклар кешеләрне коллыкка төшерде, аңын томалады, аларны китап һәм көндәлек матбугатны укып барудан шактый биздерде. Йөзәр меңгә яқынайган тираж баганалары җимереләп төште. Яңа басмалар күбәйде, конкуренция көчәйде. Боларны истән чыгарырга ярамый.

Шунысын да әйтеп китик, «кыргый» базар мөнәсәбәтләренә нисбәтле, тиражны саклау өчен бөтен көчебезне куйдык, яңалыклар керттек. Әйitik, редакция коллективы белән Равил Фәйзуллин җитәкчелек иткәндә, Казан шәһәрәндәге мәктәпләрнең тулы исемлеген төзедек, менә шул «нокта»ларга ашыгыч десант төшердек, татар теле укытучылары белән ныклы элемент урнашты. Республикабызның татарлар күпчелек яшәгән районнарына махсус ижади сәфәрләр ясауыбыз да отышлы килеп чыкты.

Инде килеп, редакциябез хезмәткәрләре матбугат битләрендә генә түгел, митинг һәм мәйданнарда Татарстанның мөстәкыйльлеген яклауга үзләреннән лаеклы өлеш керттеләр. Кайбер каләмдәшләре, көрәштәшләре белән бергә, журналда эшләүче шагыйрь Рәшит Әхмәтжанов ачылык мәйданында сәяси протест игълан итүдә катнашты. Соңрак аның «Ачылык мәйданы» дигән саллы китабы басылып чыкты һәм халыкка

таратылды. (Ачлык майданында катнашкан язучы, жәмәгать эшлеклесе Фәүзия Бәйрәмова – журналыбызда байтак еллар эшлөп киткән көрәшче кызыбыз!)

Язмабызның бу кереш өлеше озынрак китсә дә, «бисмилла» рәвешен алды бугай. Ә хәзер, әйдәгез, безнең авторларыбыз, каләмдәш дусларыбыз, остазлар һәм үзебезнең хезмәттәшләр турындагы кайбер хәтер-хатирәләргә дә урын бирик.

Редакциябезнең эш бүлмәләре һәрвакыт кайнап торыр иде. Бу бүлмәләрдә торгынлыкка урын юк. Журнал хозурына кемнәр генә килеп кермәде! Күренекле әдипләр, татар артистлары, исемле жырчылардан алып, журналыбызны даими укып баручы гади кешеләргә кадәр. Бу истәлек-хатирәләрнең һәммәсен тәфсилләп язып, сөйләп чыгу мөмкин түгел. Хәтер офыгында янарган сәхифәләрнең кайберләренә генә тукталып үтик.

Көннәрнең берендә безгә – «Идел-Пресс» йортының унынчы катына, алпамшадай зур гәүдәле, ачык күнелле Мәхмүт Хәсәнов гөрләп килеп керде. Буш кул белән түгел, зу-ур сумкасында – кирпеч калынлыгы өч-дүрт папка, дөресрәге, табакан гына төшкән өр-яңа романының кулъязмасы. Исеме матур табылган – «Язгы ачаган». Баш редакторыбыз Ренат Харис, өйдә эшләргә өч көнлек ял биреп, эсәр белән әйбәтлән танышып чыгу өчен кулъязманы минем кулга тапшырды.

Нәкъ өч көннән соң эшкә килдем. Кулъязма-папкаларны эш өстәлемнең сул ягына тезеп, өеп салдым. Очрашу вакытын тәгаенләдек тә, авторның Яшел Үзән шәһәрәннән килгәннән көтәбез. Шул сәгәтьләрнең берсендә редакциягә журналыбызның элекке җаваплы секретаре Ләбибә апа Ихсанова килгән икән. Минем белән ишек ачып кына исәнләште дә, баш редактор янына кереп китте. Ренат Харис миңа соңыннан әйтә: «Ләбибә ханым көлдерде мине. Рашатның эш бүлмәсенә килеп керсәм, кирпеч калынлыгы кулъязмалар артында аның борын очы гына күренеп тора, диде», – ди.

Әйе, авыр үлчәүдәге Мәхмүт Хәсәновның романы да «авыр үлчәү»гә шактый якын тора иде шул.

Менә, ниһаять, авторыбыз Мәхмүт абый үзе дә килеп житте. Баш редактор бүлмәсендә өчәүлөп, күзгә-күз сөйләшеп-аңлашып, шактый вакыт уздырдык. Мин әлеге романның уңай сыйфатларын да, эреле-вакылы кимчелекләренә дә үземнең бәяне бирдем. Романда һади исемле персонаж линиясе дә бар иде. Ул роман тукумасына ятышып бетми, каен кәүсәсендәге соргылт гөмбәчектәй, чит бер элемент булып тырпаеп тора.

– Мәхмүт абый, син бу һади героен турындагы сюжетны аерып алырга тиешсең. Романга ябышмый, артык. Аны киләчәктә жыйнак бер повесть итеп эшләсәң иде, – дидем.

Мәхмүт абый – егет кеше! Килеште. Сүзебезнең азагын баш редакторыбыз болай дип төгәлләде: «Мәхмүт абый, романга әйбәт, объектив анализ бирелде. Күрдеңме, бездә нинди егетләр эшләгәннән?..»

Мондый мактауны мин тыныч кына «йотып» жибәрдем, билгеле. Соңыннан, бу роман аерым китап итеп нәшер ителгәннән соң, автор Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә лаек булды.

Жөмләдән, кызыклы бер вакыйга истә калган. Мәхмүт Хәсәнов озак еллар Азнакай районында яшәп ижат итте бит. Менә шул якларда Ринат Мөхәммәдиев (баш редактор урынбасары), мин һәм автор катнашында роман буенча журнал укучылар конференциясе үткәргән идек. Бик тә жанлы, кызыклы очрашу булды ул. Зал шыгрым тулы. Шулвакыт алгы рәтләрнең берсеннән укутучы кыяфәтле, чибәр бер ханым торып басты. Романның баш герое Иргали образы турында сокланып-тәэсирләнеп сөйләгәннән соң, берзаман күңелендәгән әйтеп салмасынмы:

– Әгәр Иргали тормышта, чынбарлыкта бар икән, мин һич тә икеләнмичә аңа кияүгә чыгар идем.

Зал «Аһ!» итте, аннары нидер көтеп, тынып калды.

Роман авторы, яшел постау жәелгән өстәл артында ике кешелек урын биләп утырган Мәхмүт абыйның бу тиклем дә югары бәядән соң, күзлек пыялаларына хәтле парланып чыкты. Куанычлы-хәйләкәр елмаеп, болай җаваплады:

– Ай, рәхмәт, матур әйттегез... Иргали менә (шушы урында бала башы чаклы йодрыгын күкрәгенә жинелчә сугып), кы-һым, мин үзем булам бит инде!..

Мәхмүт абый урта яшьләрдәге әлегә ханым белән «роман» кора алмады, әлбәттә. Чөнки аны Яшел Үзәндәге өендә сөекле хатыны һәм үзе кебек гөрнәдир гәүдәле улы көтеп тора иде.

Бервакыт Әмирхан ага Еники телефоннан шалтырата: «Рашат, энем, «Соңгы китап» дигән биографик әсәрәмдәге өч-дүрт сүзгә бүтәнчәрәккә алыштырасы бар иде. Урынында буласыңмы?» – ди.

Килде, өч сүзгә эзләп табып, аларны икенче сүзләр белән алыштырып китте. Сүз остасы Әмирхан абыйның үз-үзенә таләпчәнлегенә исем китте ул чакта.

Икенче бер чакны, сагындырып кына, бүлмәбезгә «Яшәү белән үлем арасында» дигән атаклы китабын язган Нәби Дәүли килеп керде. Ялгызы яши, күп яза, үзе дә безне сагынып килгән, күрәсен. (Кайсыдыр әсәре журналда дөнья күргән иде). Гәпләшәбез. Менә шул чакта Нәби аганың безгә сөйләгән бер кыйпылчык истәлегә хәтердә нык уылып калган. Сүзгә болай башлап китте:

– Немец концлагерендагы газаллы көннәргә кичеп, Казанга исән-сау кайтып төштем шулай. Сталин режимында әсирлектән кайтканнарны кеше чутында йөртмиләр иде. Мәхсүрәдә йөздек. Эш табарга дигәндә, капкалар бикле. Эш табып булмасмы дип, танышрак бер чыновникка кердем. Үтенечемне тыңлап торды-торды да, болай ди бу миңа: «Колхоз базары янәшәсендәге бакчада бер монумент тора. Анда өч ир-егет, эшчеләр, Җир шарының меридианнар белән уратылган глобусын кулларында өскә таба күтәрәп тора. Менә шуларның берәрсе эштән бушатыла икән, сиңа хезмәт урыны табылыр...»

Без аһ итеп, гажәпләнеп, өзгәленеп тыңладык әлегә кыйссаны.

Әнә шундый очрашулар безнең ише яшьләр өчен мәртәбәле остаханәгә тиң иде. Әмирхан Еникинең: «Язучы булып өчен күп укырга, күп эшләргә кирәк», – дигән, гади, эмма бик тә мәгънәле сүзләргә истә калган.

Сугышчы-композитор Фәрит Яруллин турында «Атаклы шәхесләр тормышы» сериясеннән өр-яңа әсәр язарга жыенган көннәрем (1985 еллар). Менә шул чакта Сибгат ага Хәкимнән атаклы Курск дугасындагы хәлләргә еш сөйләттергәнем булды. «Хәбәрсез югалган Фәритнең кабере әле күптән түгел табылды. Бу сиңа аның хакында язу өчен стимул булырга тиеш», – дип әйткән мин аның хәер-фатиха сүзләргә дип кабул иттем.

Гариф Ахунов, Нури Арслан, Марс Шабаев, Илдар Юзеев, Тәлгат Галиуллин, яшьрәкләрдән Равил Фәйзуллин, Ринат Мөхәммәдиевләр турында да бары жылы сүзләр генә әйтәсе килә. Алар безнең редакция хезмәткәрләрен үзләренә киңәшләргә яисә фатихасы белән олы юлга керттеләр, эшебездә һәм тормышыбызда зур таяныч булдылар.

Әгәр дә бу язмамда замандашым, каләмдәшем, милләтпәрвәр Тәүфикъ Әйди турында язып үтмәсәм, гөнаһлы булып идем шикелле. Без аның белән редакциябезнең бер бүлмәсендә утырып, ун ел чамасы бергә жигелеп эшләдек. Минем «Ялкын» журналынан күчеп, проза бүлегә мөдире булып эшли башлаган чагым иде. Тәүфикъны бүлек редакторы итеп билгеләделәр. Миннән тугыз яшькә өлкәнрәк кеше белән эшләү кыен булмас микән дип шикләнгән идем баштарак. Юк, аның белән бик тиз аңлаштык, дустанә хезмәттәшлек иттәк. Чөнки ул үзгә бик гади тота иде, масаю дигәнне белмәде.

Шулай да без аның белән берчакны нык кына бәхәсләшеп алдык. Әдәби мәсьәләдә түгел, сәяси темага сүз көрәштердек. Бер газетада чыккан публицистик мәкаләмдә мин СССРны «чагыштырмача йомшак империя» дип язып чыккан идем. Ул аны укыган икән. «Син ялгышасың, ул – иң усал, астыртын, үзәндәге милләтләрне уба-йота урыслагыштыручы корыч империя», – дип, әдәплә генә каршы чыкты миңа. Шулай теманың давамы – Афганстанга совет гаскәрләрен кертү иде. Ул моны «оккупация» дип атады. Мин килешеп бетмим, шулай кирәк иде дип аңлатмакчы булам. Аргументым исә болайрак иде: 1981 елны Туваның башкаласы Кызыл шәһәрәндә яшә шагыйрьләренң Бөтенсоюз

фестивале үткәрелде. Татарстаннан мине шунда юлладылар. Беренче эш итеп, халыкара темага лекция тыңладык. Лектор дигәнебез бик шома кеше булып чыкты. Афганстанга гаскәр кертүебезнең сәбәбен болай дип аңлатты: безнең разведка Гиндекуш тауларында АКШның заманча ракеталар урнаштыру нияте барлыгын ачыклаганнар икән. «Юк, без култык астыбызга диярлек Америка ракеталарын урнаштыруга юл куймадык...» – дип, сүзен йомгаклады ул. Мин – комсомол сафында тәрбияләнеп үскән гөнаһсыз бер егет – бу сүзләргә ышандым ул чакта. Тәүфикка шуны аңлатмакчы булам, янәсе. Ләкин ул бездән акыллырак булган, аск һәм объектив фикер йөртә белгән.

Тәүфикийның милләтпәрвәр эшчәнлегенә турында киңәеп сөйләргә жыенмыйм. Чөнки талантлы каләм иясе Вахит Имамов аның турында «Мәдәни жомга» газетасында кушбиклек тәфсиллә мәкалә бастырып чыгарды (№21, 2021). Кабатланасы килми. Шуны гына әйтә алам: сәфәрче, илгизер шәхес буларак, ул «Казан утлары»ның язылучылар даирәсен арттыруда бөтенездән уздырып, аеруча актив эшләде, СССРның татарлар күпләп яшәгән бик күп төбәкләрен йөрөп, гизеп чыкты. Аны милли эшчәнлегенә өчен КГБ хезмәткәрләре нык эзәрлекләгән икән. Бу хакта ул безгә тамчы да зарланмады.

*Спортчы Рашат Низамига
10 нчы кат тәрәзәсә аша
күрше бүлмәгә керү берни тормый.*

Язамны төгәлләр алдыннан үзем белән булган гыйбрәтләр бер хәлне хәтердән уздырасым килә. Гыйбрәтләр дип әйтсәм бик тиз аңлашылыр. «Идел-Пресс» бинасының 10 нчы каттагы тәрәзәсеннән урам якка чыгып, күрше бүлмәгә керергә туры килде бер мәлне. Бүлмәдәгә телефоным чылтырый! Баш редактор урынбасары буларак, мине подписка эшләре буенча киңәшмәгә чакырдылар. Шаярып, ахрысы, кемдер ишегемне коридор ягыннан бикләп куйган. Этеп, сугып карыйм, ачмыйлар. Эссе жәй иде, тәрәзәләр ачык. Тәвәккәлләдем. Тимер тәрәзәгә әйбәтләр ябыштым, аяк астында кечкенә тимер планка бар иде, ярый әле минем бәхеткә ул чыдаган. Шуның өстеннән аякны акрын-акрын күчәрәм... Күрше тәрәзәгә барып життем дә, идәнгә сикереп төштем. Бүлмәдә эшләр утыручы Зиннур Мансуров белән Әхәт Гаффар телсез калдылар. Аска ычкынып

киткән булсам, эшләр харап иде. Хәзер искә төшерсәм, йөрәгем «жу» итеп куя...

«Казан утлары» – тулы бер гасыр дәвамында татар халкының рухи дөньясын: тарихын, әдәбиятын, сәнгатен, әхлакый хәзинәсен чагылдырган энциклопедик басма. Бөек композиторыбыз Салих Сәйдәшев көй язган үлемсез жыр бар:

*Без кабызган утлар сүнмәс алар,
Сүнмәс алар хәтәр җилләрдә.*

Халкыбызның безгә кадәр асыл утлары, гүзәл затлары кабызган шул учакның берсе – әлбәттә, киләсе елда 100 еллык юбилеен тутырачак «Казан утлары» журналыдыр. Иманлы, гыйрфанлы бу нурлар сүнмәячәктер. Иншаллаһ, киләчәктә дә шулай булып һәм булачак.

Милләтне журналдан, журналны милләтбездән аеру мөмкин түгел. Ул һәрвакыт халык белән бергә. Журнал барыннан да элек укучы өчен чыга. Көтелмәгән очрашулар көтеп яшик, дуслар!

Рашат НИЗАМИ,
журналның 1983 – 2010 еллардагы хезмәткәре

«СИН ТӘКӘББЕР КЫЗ ИКӘН...»

Мин «Казан утлары» журналында беренче тапкыр моннан 44 ел элек басылдым (1977 ел иде). Әле студент кына чаклар, ничек жөрйәт иттем икән, белмим. «Су хикәяте» дигән күләмле генә хикәямне редакциягә китердем. «Ничек жөрйәт иттем икән» дим, чөнки каләм тибрәтүче яшъ авторларга ул чорларда мөхәррирләрнең әллә ни исләре китми иде. Карап торган бердәнбер әдәби журнал бит, анда Гариф Ахунов, Аяз Гыйләжөв, Вакыйф Нуруллин, Атилла Расих, Нурихан Фәттах һ.б. кебек «бүреләр»нең (яхшы мәгънәсендә) әсәрләре чиратка тезелгән дип сөйлиләр иде. Һәм менә сиңа мә, хикәямне бастыру белән генә чикләнмәделәр, конкурста катнаштырып, икенче урын бирделәр. Шулай ук Камил Кәримов та «Тәнәфес» дигән хикәясә белән икенче урынны алды. Аның иң гажәбе шул: эчкә тышлыкта жинүчеләрнең фотосы балкыш утыра! Камил белән безнең искиткеч матур йөзләребез! Укучылар арасында танылу, бәлки, шуннан башлангандыр да әле. Тагын бер сөенеч: гононар, ягъни каләм хақы, күләмле булды – 75 сум! Ул елларда бу бит кемнеләр айлык хезмәт хақы иде. Извещение тутырып, акчамны алганда почта хезмәткәре шаккатып:

– Сезгә моның кадәр акчаны ни өчен түләделәр соң? – дип сорады. Күрәсен, сөенеч белән горурлык бергә буталгандыр, эре генә:

– Мин – татар язучысы! – дидем.

Кая туздырдың, дисәгез: күчтәнәчләр төяп, Үзбәкстанга апаларга кунакка бардым, авылда әниләргә яңа диван кайтарттым. Стипендиягә генә яшәгән студентны баептп жибергән журналыма әле дә рәхмәт укыйм.

Әлегә уңышлардан баш әйләнмәде, билгеле, ул бары тик алга табан да ижат өчен стимул гына иде. Икенче юлысы зур өметләр баглап, «Казан утлары»на тапшырган бәянымның язмышы кызганыч тәмамланды. Рашат Низами кулына эләкте анысы. Ул мине редакциягә чакырды да баш мөхәррир Ренат абый Харис бүлмәсенә алып керде. «Бастырабыз, ләкин кыскартабыз», – диләр. Үземнең күз алдында ук ыртлаш киселде-туралды, әсәр койрыксыз этәчкә әйләнде. Ризалашмадым, алай гына түгел, икесенә дә рәнжедем. (Бүген инде боларны көлеп кенә искә төшерәм.) Кире алып киттем. Кояш апа Тимбикова «Казан утлары»нда эшли иде, ачуланды: «Тарихта булмаган хәл, кеше ырты битлек әйберенә дә риза, син бигрәк тәкәббер кыз икән», – диде. Бәлки, шул чакта күнел суынгандыр, «Казан утлары» белән элемтәм шартлап өзелде. Ә беркөнне Язучылар берлеге баскычыннан Равил Фәйзуллин менеп килә. Ул журналга чираттагы баш мөхәррир итеп билгеләнгән иде.

«Кара әле, сеңлем, – диде Равил абый. – Нишләп син безгә әсәрләреңне китермисең, китер?!»

Рәхмәт аңа, шул бер жылы сүз житте, журнал белән кабат «очраштым». (Сүз унаенда, еллар үткәч, тулысы белән имгәтелмичә чыкты ул, һәм Туфан абый Миңнуллин: «Синең әсәреңне Миркасым Госманов бик ошаткан», – диде. Ә Миркасым абый минем өчен зур дәрәжә иде.)

1989 елда Малеева ижат йортында «Сихерче» исемле бәян язылды. Үзем өчен генә. Цензура аны матбугатка якын да китермәс кебек иде. Нияз Акмал минем язганнарымны ырата, бир әле, беркемгә дә күрсәтмим, укып карыйм дигән иде, өч-дүрт көн уздымы-юкмы: «Без тупланып беткән яңа саннан бер әйберне төшереп калдырып, синең «Сихерче»не керттеп жибердек, кул тыкмадым, берничә мишәр сүзен генә татарчага тәржемә иттем», – диде.

44 ел «Казан утлары» белән яшим, минем өчен бу – бәхет. Аны иң затлы әдәби басмабыз дип саныйм. Һәм әлбәттә инде, аның яңәшәсенә шундый ук асыл сыйфатларга ия «Идел» журналын да куям.

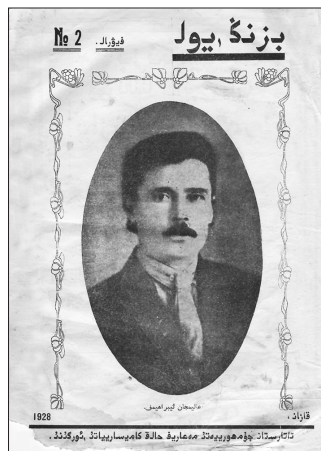
Нәбирә ГЫЙМАТДИНОВА,
Татарстанның халык язучысы

Татар матбугатындагы беренче калың журнал «Аң» исеме белән 1912 елның 15 декабреннән 1918 елның мартына кадәр айга ике тапкыр чыгып килә. Барлыгы 123 сән дөнья күрә. Журналның мөхәррире Әхмәтгәрәй Хәсәни була.

«Безнең юл» журналы Галимҗан Ибраһимов башлангычы белән 1922 елның май аеннан чыга башлый. Беренче мөхәррире Гасыйм Гатаулы Мансуров (фотода), (1922, №1 – 1923, №7), икенче мөхәррире Микдәт Юныс улы Борындыков (1923, №8 – 1924, №4,5) була.

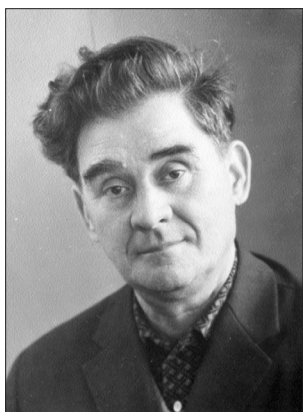

«Безнең юл» журналының 1928 елгы икенче саны Галимҗан Ибраһимовның әдәби һәм гыйльми эшчәнлегенә 20 еллыгына багышлап чыгарыла.

«Казан утлары» архивыннан

Рәсемдә (сулдан уңга):
Дагстанның халык шагыйре
Рәсүл Гамзатов, легендар
полководец Якуб Чанышев,
Татарстанның халык язучысы
Гомәр Бәширов. Мәскәу,
1976 ел.

Габдрахман Минский
(Габдрахман Хажимөхәммәт
улы Аллаһбирдиев
1906-1983) – язучы-прозаик
һәм драматург.
Аның тууына 115 ел.

Язучылар җылышынан соң Габдрахман
Әпсәләмов белән Идрис Туктар
(Туктаров Идрис Ильяс улы, 1896-1982) –
язучы-прозаик, тәрҗемәче.
Аның тууына 125 ел.

Рәсемдә (уңнан сулга):
Хәниф Хәйруллин (бу
айда аңа 90 яшь тулган
булыр иде. 1931-1998),
Шамил Бикчурин, Рафаил
Төхфәтуллин,
Әхәт Гаффар,
Туфан Миңнуллин.
Узган гасырның
80 нче еллары.

Сәхифәне Равил ФӘЙЗУЛЛИН әзерләде.

Надия
Вәлиева

КОЯШ ИСЛЕ БАЛАЧАК

ХИКӘЯ

— Кемнәрнең Балачак иленә кайтасы килә, минем яныма килегез, жайлап утырыгыз... Менә шулай... Инде күзләрегезне йомыгыз. Тух-тух-тух, тух-тух-тух... Анда поездда кайту уңайлырак булыр дип уйлыйм. Әнә ул алтын көзнең кояшлы матур октябрь башында салмак кына итеп, гомер юлымны башлады. Салмак кына, дим, чөнки балачак илендә вакыт озын-озак үтә...

Поездымның вагоннары саны бүгенгә төгәл алтмыш алты. Балачагымда унбер вагон. Уникенчесеннән үсмер чакның беренче вагонындагы мөлаем кыз кулын болгый... Күр әле, кызчык гәүдәгә дә үсеп киткән... Ул бу язда беренче тапкыр Мәскәүдә Ленин бабай мавзолеенда юлбашчыны күргән... Сочи дигән гажәп матур яшел шәһәрдә ай буге шифаханәдә яшәп, дөнъяның төрле илләреннән килгән үсмерләр белән аралашып, дуслашу бәхетен татыган; рус теленең хикмәтләренә, әһәмиятенә төшенә башлаган. Кызларның борыннарына монда беренче тапкыр егетләр исе кергән, үзләренең тиздән чибәр сылукайлар булачакларын сизенгәннәр, димме?..

Балачакның тәэсирле, гажәп мавыктыргыч, серле-сихерле, бәхетле мизгелләрен барлыйм. Һәр елның — үз вагоны, берәм-берәм аларга кунакка кереп чыгам.

Тау башына салынгандыр безнең авыл...

Минем туган авылым — утыз өйлек кечкенә генә авыл. Аны нәкъ икегә бүлеп, Әтнәдән килә торган олы юллы урамында барлыгы алты өй күгәрченнәрдәй сыенышып утырганнар. Машина юлы күпергә төшөп, каен агачлары үсеп утырган полосалы таудан күтәрелеп, Кенәргә китә. Тау астында бормаланып, инеш ага. Инеш буйлап тезелешкән зирек, тал, бихисап күп карга оялы юан-юан өянкеләр моңасеп утыра. Монда малайлар кармакка да, сай урыннарда майкалары белән дә балык тоталар.

Чиста суда балыкларның йөзеп йөргәннәренә кадәр күренә. Без, түбән

оч кызлары, инештә кәстрүл-табак, комган-самавыр ише савыт-сабаны ком белән ышкый-ышкый чистартып юабыз. Алар ялтырап, үзөбөз кебек көлөп тора башлагач, су буенда сөйләшөп-уйнап аргач, өйләребөзгә таралышабыз.

Түбән очта инеш буага әверелә, монда казлар, үрдәкләр, бала-чага чыр-чу килә. Су коенганда, шук малайлар кызларның күлмәкләренә «каз тәпиләре» ясап куярга өлгөрә. Без, кызлар, судан чыккач, колакларыбызны берәм-берәм тота-тота, бер аякта сикерешәбез, янәсе, шулай жылынабыз... Буа суы Ашыт дигән зур елгага китеп кушыла... Ашыт – тагын да зуррак елгага...

Авылыбыз көтүен чиратлашып көтәбез, өйлә вакытында көтү инеш буенда күлгәдә рәхәтләнөп ял итә. Ә буа янында безнең кебек ыбыр-чыбыр каз көтә. Казларны тауга менгерергә ярамый, чөнки каен полосасы артында колхозның иген кыры башлана. Борчак өлгергәч, Самат абыйның тау өстендә кулына мылтык тотып йөргәнөн, каргалардан борчак уңышын саклаганын бөтен авыл белөп-күрөп яши...

Безнең өй олы юлга да, озын урамга да карый, чөнки ул авылның нәкъ уртасында урам чатында утыра. Мин туган елны салганнар аны. Клуб ишегалды, кибет яннары тулып, юан-юан агачлар – тупыл, сәрби, каен, өянкеләр үсөп утыра. Матур һәм күңелле, истәлек-хатирәләргә бай бу урыннар. Без клубта авылга бердөнбер телевизордан концерт-спектакльләр карыйбыз. Үзөбөз дә чын артистлар кебек һәр бәйрәмгә концерт, скетчлар әзерлибөз. Клуб мөдире Миңзифа апа уздырган һәр чарада бик теләп катнашабыз, чөнки без җырларга да, биергә дә, театр куярга да атлыгып торабыз. Клубка биш тиенлек кино килсә, безгә чын бәйрәм була, аны зарыгып көтөп алабыз. Усман Әлмиев, Җәһәһирә Сәләхова, Әлфия Авзаловаларны карар, тыңлар өчөн безнең авыл халкы күрше Ташчишмәгә үк менә...

Авылыбызның тәмле сулы чишмәләре соң? Урман юлында «баллы чишмәбөз» бар, күпер төбөндә – Гаффә чишмәсә челтерәп агып ята. Түбән очның чишмәсенә басма аша чыгасы, шуңа күрә безнең эчкән суыбыз югары оч чишмәсеннән. Көн саен эчәр өчөн шуннан бер көянтә өйгә, икенчесә Гаффә апайга су ташыйбыз. Биек-текә тауны менәсә-төшәсә, урам, тыкрык буйлап үтәсә булса да, чишмәгә без матур күлмәкләребөзне киөп, күрше кызлары Тәслимә, Равилә һәм мин – өчәүләшөп йөрибөз.

Җәөбөз урманда уза. Нәрсә генә җыймыйбыз без анда... Каен җиләге, җир җиләге, кура җиләге, чикләвек, балан, шомырт, юкә чәчәкләре, мәтрүшкәләр, имән чикләвөгә, гөлҗимеш... Әбиләр безне өйрәтә-өйрәтә, әллә нинди дару үләннәре җыйный. Җиләккә йөри торган болыннарыбыз бар: Кәчти, Ашыт болыны! Бөрлегән, кызыл, кара карлыган җыя торган сазлыгыбыз да бар әле безнең! Аякларыбызга итек-бутыйлар, өстөбөзгә кигөвен-черкиләрдән сакланыр өчөн калын кофта киөп, яулык бәйләп, шунда кадәр армый-талмый еракка тәмледән-тәмле җиләкләр җыярга йөрибөз...

Авыл халкы бер-берсә белән туганнар кебек йөрешә. Кунакка, аулак өйләргә, өмәләргә, кич утыруларга йөрешәләр, хәл белешәләр. Без әбиләребөзгә иярөп йөрибөз... Авылдашларымың кайгысы да, шатлыгы

да, сере дә уртак. Көне буге капкалар ябылмый, ишекләр йозакка бикләнми. Әби әйтмешли, авылда бер карак булмаган еллар... Бөтен кешенен эше, ашы, кылган гамәлләре уч төбөндәге кебек ап-ачык күренә. Авылда Нурғали абыйда гына сепарат бар. Көтү кайтып, сыерлар савылгач, кызлар-апалар, сөтле чиләкләрен көянтәгә асып, сөт аертырга йөгәрәбез, каймаклы банкаларыбызны чайкалдырмакка тырышып, башны горур тотып кайтабыз, чөнки әниләребезгә булышабыз, һәр эшкә кул арасына керәбез!

Көндәсләрен без капка төбөндә. Әле беребездә, әле икенчебездә. Кул эшләребезне эшлибез, «лапта», «качышлы», «курчаклы», «патша башын», «туплы» уйныйбыз, сикерәбез. Авылда жәй көне Казан кызлары, кунак егетләре күп... Кызык, күңелле!

Тау киртләрләре язгы кардан эз генә ачыла башлауга, яшел чирәм баш калкытуга, без тау өстендә «сызыклы» уйныйбыз. Уенчыкларыбыз – агач курчак, агач ат, матур ташлар, төсле ялтыравык кәнфит кәгазьләре, фарфор чынаяк кисәкләре. Тауда «карга боткасы» пешерер өчен абыйларыбыз белән өй борынча йөрөп, ярма, йомырка, май жыябыз, аннары абыйлар казан асып, тәмле майлы ботка пешерә... Ә Сабан туйлары? Иң матур бәйрәм! Сөлге, куляулык чигәбез, кемгә эләгер икән дип дулкынланып, ул көнне көчкә көтеп алабыз...

Яңгыр яумаган елны яңгыр чакырабыз. Кешегә күренмичә качып торабыз да, ул кеше килеп житкәч, өстенә бер чиләк су коябыз. Безгә берәү дә кычкырмый, йоласы шундый. Ә яңгыр ява башласа, «яңгыр яу, яу» дип кычкыра-кычкыра, яланаяк, яланбаш көе яңгыр астында йөрибез, янәсе, яңгыр суы үстерә...

Жәйләрен, әтиләребезнең рөхсәте белән, маллар япкач, яшелчәләргә сулар сипкәч, зур кызлар янына «вечер»га чыгабыз... «Түгәрәк уеннары», «Наза», «таклы», вальс, «краковяк», «сигезле» – барысын булдырабыз. Гармунчылар Шамил, Камил абыйлар – безнең авылда йөзек кашлары...

И газиз туган өй, ишетелә моңлы көй...

Безгә кеше күп килә. Әби янына ахирәтләре кул эшләре белән утырмага йөри... Сөйләшә-сөйләшә, озак кына чәйләр эчеп утыралар. Эти янына йомыш-фәлән, киңәшкә керәләр, чөнки безнең эти – бригадир. Әнибез табиб булгач, аның янына өч авылдан – Мокшы, Ташчишмә, Иске Өжемнән үк киләләр.

Шуңа күрә өйне, каралты-кура, ишегалдын чиста-пөхтә итеп тоту – абыем, сеңлем һәм минем изге бурыч. Мал карау, өй эшләренә булышу, яшелчә-бәрәңге бакчасында чүп утау, бәрәңге төбен өю, урак белән сабакларын уру, жыеп алу... Боларны без эшкә дә санамыйбыз. Әни сыер сауганда, хайванга ашатыр өчен көн саен берәр чиләк эрекмән, эт эчәгесе жыеп алып кайтабыз. Безгә кеше кебек печәнгә «уфалла» арбасы белән йөрергә ярамый, чөнки эти кушмый. Бозавыбызга, арканланган жиренә барып, ике тапкыр су эчерәбез. Кичен көтү каршылау да безнең өстә: биләмчә тәкәләребез бар...

Ырыс капканың келәсенә әкрән генә баскач та, капка ачылып китә... Ишегалды сөзәк булганга, таеп егылмас өчен эти лапаска бара торган

сукмакка киң такталар жэйгән. Лапас кырыендагы тимер сетка койма янында яшелчә бакчасына чыга торган ишек. Аннан утын сарае, кар базы, мунча. Бакчада алмагачлар, ике зур шомырт, балан куагы, карлыганнар, чияләр. Ике оя умарта...

Кече капкадан бэрэңге бакчасына чыгасың. Бэрэңге бакчасы артында нур сибеп, айлы-манаралы борыңгы мәчет – мәктәбебез тора. Ишегалдында каз бәбкәләре, тавык чебиләре, үрдәкләр өчен жэйге корылма бар. Лапаста Симка кушаматлы сыерыбыз, аның бозавы Йолдыз, бөтенесе унлап баш сарык, бэрәннәре белән... Менә ул – безнең бөтен байлыгыбыз. Тагын пәсиебез Мыраужан бар.

Әбием һәдия – намаз карчыгы

Уң як күршебез Кәшифә апай веранда ишеген ача да кычкыра:

– Һәдия апай, син өйдәмә?

Әби өйдә, билгеле:

– Әйдә, Кәшифә, кер, кер, мин өйдә, – ди.

Безнең әби уртача буйлы, чандыр гәүдәле, ачык йөзле. Озынча йөзөндә туры борыны үзенә килешеп тора. Озын күлмәктән, альяпкыч бәйләгән, киң ситсы ыштаны өстеннән оек, аннары йон оекбаш киеп куйган. Озын чәчләрен талир тәңкәле чәчүргеч белән үрә, миңа да тарап үрдәртә эле. Киң күңелле, сөйләшәргә яратучан күршеләребез Сара апай, Гаффә апай, Адаш апай, Оркыя, Мәфтүха, Мәлиха апайлар бездән бер дә чыкмый кебек. Әби янына күрше авылдан кызы Асия апай төшә, Казаннан Сания сеңдесе, башка туганнары, балалары кайтып тора.

Иң күңелле вакыт – әби белән аның туган авылы Мәңгәргә бару. Безне анда ат белән әти илтеп куя.

Әби белән хужалыктагы бөтен эшне эшлибез.

– Эшләвегез минем өчен булса, өйрәнүегез – үзегез өчен, – ди әби. Зур, сай ләгәнгә жылы су салабыз. Шуңа каз астындагы жылымса йомыркаларны әкрән генә куябыз. Бәбкәле йомыркалар селкенәләр. Без шатланышабыз. Чәберчек йомыркаларны әби каз астына салмый, чөнки алардан бәбкә чыкмаячак икән. Кичен ата казны таудан өйгә алып кайту эшен әби миңа тапшыра, син жиңел, ди. Барыбер аяк карга бата, бутый эчләренә су тула, алай да казны алып кайтам. Әй ул ата казның бәбкәләрен күргәч сөенүләре, очына-очына биюләре, безне якын китермичә, усал ысылдаулары... Шатлыгына чик-чама юк, Берлинны алганмыни...

Кыртлый тавыкның сап-сары чебиләрен, чыккан берен жыеп алып, бабайның иске бүрегенә салабыз, аннары аларны яшел чирәм өстендә мәче, күсе, тилгән, каргалардан саклыйбыз.

...Без йокыдан тормыйчарак яткан якшәмбе иртәләрендә әби безне такмаклап уята:

– Әйдә, кызым, тор инде, йокың туйгандыр инде,
Биш ямаулы ыштаныңа бетләр тулгандыр инде,

– ди.

Әби үзенә күргәннәрен-белгәннәрен сөйли:

– Унсигез яшемдә, апам үлеп киткәч, жизнәмә – шушында килән булып төштем. Бабагыз Гыймадига утыз ике яшь булган ул вакытта. Биш бала таптым... Әтиегез генә авылда калды, барысы да Казанга киттеләр. Кечкенә Рәисемә өч яшьтә бабагыз үлдә... Ялгыз башым балаларны кеше иттем, Аллаһыма мең шөкер. Әтиегезгә – унөч, абыйсы Мәликкә унсигез яшь иде. Тормыш йөгән тартырга балалар булышты, рәхмәт яусын...

Аннары – каһәр төшкән сугыш еллары... Әтиң унсигезе тулгач, ут эченә барып керде. Исән-сау кайтып төште аннан, кырык жиденче елның апреле иде. Басуда черек бәрәңге жыйнап йөрибездә... Кочаклашып-елашып күрештек. Шуннан бирле әтиң гел колхоз эшендә. Тагын өч елдан, илленче елда, әниегезне үзөбезгә Ташчишмәдән алып төште. Бер-бер артлы сез – өч бала тудыгыз. Үзем карадым барыгызны да, бик тыңлаучан булып үстегез, Аллага шөкер, – ди әби.

– Син тугач, абың сине бик яратты, бишек яныннан да китмәде. Бер чебен битенә кунгач кычкырып елый... «Сендемне ашап бетерә чебен», – дип елаган икән. Үзенә дә өч кенә бит әле...

Динне тотканны күрсәтергә ярамаган хәтәр куркыныч заманнар булды. Уразасын да тоттык, Гает, Корбан бәйрәмнәрен дә онытмадык, намазларыбызны да калдырмадык. Барысын да тыныч кына башкардык. Минем белән сәхәргә торган чакларыгыз булды, рәхмәт, балалар. Сезгә догалар өйрәттем, гореф-гадәтләребезне, йолаларыбызны аңлаттым. Әйдә, сөйләп күрсәтегез әле, нәрсәләр беләсез? – ди әби.

Без радио төбөндә, диванда кул эше белән утырабыз. Санап китәбез:

– Яшел суган кыягын «Зәңгеләм, кач, Иделем кич» дип әйтеп ашарга кирәк.

– Һәр эшнә «бисмилла» белән башларга.

– Шөкер итә, тәүбә итә белергә кирәк.

– Терсәккә таянма, әти-әниң үләр...

– Кояш баткач жырлама, кайгы килер.

– Ашаганда, авызыңны чәпелдәтмә. Аякларыңны болгама, син түгел, синең урынга шайтан ашап китәр.

– Ашаганда сөйләшмә. Кикермә. Тәлинкәдә аш калдырма. Ипи валчыкларын койма, койсаң, жыеп ал.

– Суга төкермә, пес итмә. Суга жеп сал, кайгыларың агып китәр.

– Ямьсез төш күрсәң, тәрәзәгә карап, яхшыга булсын, дип әйт, яхшыга юра.

– Сабырың кыл, бәхетле булырсың.

– Исәреккә сәлам бирмә, ул бирсә дә, син алма, «Бәдәвамны» укы.

– Без үлгәч, безнең өчен дога кылырга, сәдакалар бирергә онытма... – ди әби.

Әй әбием, әбекәем, син безне һәр эштән савап алырга өйрәттең. Кешегә булышуның савап икәнен, яхшы сүзнең жан азыгы булуын, кеше елатмаса, рәнжетмәскә, гөнаһ жыймаса сабаклар бирдең. «Ошбу дөнъялыкта изгелек кыла торган гомәр бир. Шушы изгелегебез бәрәкәтәндә ахирәттә жәннәтеңне насып ит, безне ут газәпләрыннан сакла» дип, намазлык өстендә гел теләктә утырдың...

Фашистларны жиңеп кайткан эти – егет солтаны...

Хәзерге акылым белән безнең эти бер дә буш кеше булмаган бит дип уйлыйм. Сугыштан медальлар белән кайтуы – үзе ни тора!

Бала чакта этинең сугыш турында сөйләгән хәтерләмим. Эти аз, эмма берәгәйле сүзле булды, бер генә карап алып, бер генә әйтер иде. Авылдашлары алдында да, безнең алда да абруе зур булды. Эни бөтен нәрсәне: «Этигез нәрсә әйтер?» – дип эшләтә иде.

Эти, жиде сыйныфны бетергәч, хисапчылыкка укыган. Колхозда үчөтчик булып эшләгән. Аннан бригадир булды, ат белән йөри. Мин, арбадагы яшел хуш исле үлән өстенә утырып, еш кына аның белән урманга, көтүгә менәм. Ул юл буе жырлап бара. Матур жырлай, тавышы моңлы, минем эти бит ул! – дип, күңелдә горурлык хисләрем уяна.

Дилбегә какканны да көтмичә, жирән кашка әкрэн генә юырта. Иген кыры еракларга сузылган, шундый рәхәт матурлык... Ямьле жәй... Кошлар моңы, бөжәкләр безелдәве, аллы-гөлле күбәләкләр уйнавы. Ямь-яшел бодай күкрәп үсеп утыра, бөтен тирә-як чәчәкләр исенә тулган... Шул рәхәтлеккә арбада ойыйм. Рәхмәт, эти, бу кадәр матурлыкны-хозурлыкны күрсәтүең...

Эти белән икәү кырмыска тавы каршында аттан төшөп, кулларыбызны чәбәк-чәбәк итеп биетеп алабыз, иснибез, искиткеч рәхәт булып китә. Күзләрем белән урман аланындагы жиләкләрне күзим. «Эти, жыйыйм әле», – дим...

Эти хромка гармунда, тальянда бик матур уйный. Үзенчә борылышлары, бормалары белән уйный. Абыйны, сеңлемне, мине утыртып, барыбызны да бертигез дәрәжәдә өйрәтсә дә, мин уйнап китә алмадым. Абый белән сеңел – чын гармунчылар.

Эти безне шашка-шахмат, домино уйнарга өйрәтте. Үзе армиядә өйрәнөп кайткан. Әле аның бармакларының чут төймәләрен ничек биеткән күрсәгез... Бармакларына, эшләгәннә шаккатып карап утырабыз...

Этинең бу эшкә һәвәслеге бабадан килә икән. Гыймади бабай, егет чагында кешегә ияреп китеп, Бакудагы байда өч ел приказчик булып эшләгән. Авылга әнисенең чакыруы буенча кайтырга мәжбүр булган. Этиемнең чүкеч-балта тотып, өстәл-урындык, шифоньер шикелле жиһазлар ясарга осталыгы да бабамнан...

Ул «Этнә таңнары» газетасының хәбәрчесе иде. Миңа китап жене кагылганын күргәч, әйтте:

– Күп укыйсың... Инде үзең дә язып карарга вакыт житте.

Этинең шул сүзеннән соң «Ялкын» белән «Яшь ленинчы»га шигырь, хикәяләр яза башладым. Күрше әбиләрнең уларына, туганнарына Ташкент, Мәскәү, Воркутага хат язучарым да балачагымнан килә. Эти мине шулай итеп ижатка тарткан бит... Үзе язган шигырь, мәкаләләрен ул миңа биреп укыта. Килешкәнме, кай жире килешмәгән, хәрәф хаталары юкмы... Мин төзәтәм. Эмма эчәннән гел уйлайм: «Эх, эти, эти, менә бу язганнардан китап бастырсаң икән ул! Кеше укысын иде шуларны. Китап тышлыгында синең исемең торса икән. Язучы булсаң икән ул...»

Күз алдымда әни сыны тора, ак халаттан, ап-ак калфактан...

Балачактагы икенче хыялым – табиб булу. Әмма ундүрт яшылек чагымда нык авыруым минем бу хыялымны чәлпәрәмә китерде.

...Авыруым биш яшемнән башлана. Аякларым гөбедәй шешкән, «ревматизм» дигәннәр. Әни мине Казан табибларына күрсәтергә алып килә. Урамнан барганда, чәч толымым күкрәктә булганга, кешеләр миңа борылып-борылып карыйлар, имеш, озынлыгына, калынлыгына шаккаталар икән...

Казан туганнарға еш киләбез. Беренче тапкыр килгәндә, машинада таудан төшкәндә, Казан утларының әллә кайдан ялтырап жемелдәвеннән күзләрем камашкан иде... Аннары килгән вакытларда паркларда йөрдек, «Костёр» кинотеатрында кинолар карадык. Цирк тамашалары, артистларның һавада «очып йөрүләре», кышкы уеннар, чыршы бәйрәмнәре – иң истә калган мизгелләр. Әни белән өйдә дә чыршы бизер өчен төсле кәңфит кәгазьләреннән төрле уенчыклар ясап, дусларны кунакка чакыра идек...

Әни – Буа районындагы Каенлык авылы кызы. Этисе Сәмигулла бик көчле һәм гайрәтле кеше булган. Ат хәтле атны иңнәренә күтәрә алган. Әнисе Мәрәм исемле, матур, мөлаем йөзле, жылы, назлы, йомшак сүзле, сөрмә күзле ерак әбием. Ул безне «бәбекәччәем, наныйларым» дип сөя иде... Аларның алты балалары булып, төпчеге – әнием Галия. Кечкенәдән «врач булам», дип хыялланган әни. Унике яшендә сугыш башланган, әмма әни хыялын тормышка ашырган, Буада фельдшерлыкка укып, Арча районына эшкә билгеләнгән. Бөтен кешене терелтә дип ышана идем мин балалыгым белән...

Әниемнең матур тавышына, оста жырлавына сокланмаган кеше юк иде. Кул эшенә хырыслыгына, тегү машинасында матур күлмәкләр тегүенә, чисталыгы-пөхтәлегенә, аш-суга осталыгына бөтен авыл шаклар ката иде. «Ничек барысына да өлгерә бу Галия?» – диләр, әниңең йокламаганын белми алар...

Әнә шулай кояшлы балачак илендә үстек без. Көннәр суык, болытлы торганда да, сугыштан соңгы елларда туганнарның балачагы барыбер кояшлы иде инде!

ТАТАР ГАЛИМЕНЕҢ АЯНЫЧЛЫ ЯЗМЫШЫ...

Кем ул Жәвад Алмаз?

Бүген аны белүчеләр бик аз инде, югыйсә ул бит милләткә «Кыйссаи Йосыф»ны, «Жәмжәмә солтан» дастанын кире кайтарган, беренчеләрдән булып, Габделжәббар Кандалий, Газизә Сәмитова китапларын төзеп-эзерләп чыгарган, скифларның төрки телле булулары турында рус телендә тиңсез хезмәт язып калдырган, Казан университетында студентларга борынгы урта гасырлар, татар теле һәм әдәбиятын, гарәп телен укыткан, ана теленнән тыш, гарәп, фарсы, төрек, үзбәк, казакь, рус, алман һәм француз телләрен яхшы белгән, борынгы кулъязмалар буенча сирәк белгеч, ачылмаган шагыйрь, олуг галим иде! Шушыларга карамастан, нахак яла ягып, моннан нәкъ алтымыш ел элек ул университеттан куылган, илдә бер генә жирдә дә эшкә алырга рөхсәт ителмәгән, фәнгә, матбугатка якын китерелмәгән, эзәрлекләнгән, гаиләсә жимерелгән, Ташкентта бертуган апасында яшәп, 1979 елда 63 яшендә йөрәк өянәгеннән үлгән бәхетсез татар кешесе... Казаннан куылса да, Жәвад Алмаз үзенең архивын шунда кайтарырга васыять итеп калдырган, бу кыйммәтле мирас, әле бер жирдә дә басылмаган том-том кулъязмалар, фәнни хезмәتلәре һәм меңләгән шигыре бүген Милли музейда һәм Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының «Мирасханә»сендә саклана, дөньяга чыгаруны көтеп ята...

Кем соң ул – Жәвад Алмаз, кыска гына гомерендә шундый зур хезмәтләр язып калдырган һәм үзе исән чакта бар ишекләрдән дә куылган, үз бәясен алмыйча дөньялыктан китеп барган татар галиме? Ни өчен шулай булган? Моңа кем гаепле – университеттан бирелгән белешмәләрдән күренгәнчә, куылуына үзе сәбәпче булганмы, аны якламаган татар галимнәреме, әллә милләтне артык күтәргәнә һәм яклаганы өчен читләр гомерлеккә авызын томаларга уйлаганнармы? Фәнгә, шәрык дөньясына татарлардан зур акыл иясе, көчле белгеч килгәнән күрәп, әллә милләткә каршы кара көчләр хәрәкәткә килгәнме? Бу хәлләрне белүчеләрнең күбесе инде дөньяда юк, исәннәре дә бик олы яштың, ә Жәвад Алмаз турында язмалар берничә генә. Археограф, борынгы кулъязмалар белгече Марсель Әхмәтжанов мәкаләләре һәм шәжәрәләр китабы, шәкерте, әдәбият галиме Хатыйп Миңнегулов һәм Клара Булатова хатирәләре, «Кыйссаи Йосыф» дастаны буенча фәнни хезмәтләр язган галим Нурмөхәммәт Хисамов китаплары, галим Мәсгуд Гайнетдиннең фикере, язучы Госман Гомәрнең Жәвад Алмазга багышланган «Мөһер» дип аталган мажаралы повесте (эмма ул өлешчә генә аның турында һәм шәхес фәжигасен ачып бетерми)... Сорауларыма җавап табар өчен мин аларның барысын да укыдым, Жәвад Алмазның «Кыйссаи Йосыф» әсәренә багышланган мәкаләләре, хезмәтләре, докладлары белән таныштым, шул чор белән бәйлә өстәмә материал өйрәндем. Шулай ук Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты «Мирасханә»сендә Жәвад Алмаз архивы белән таныштым. Болар хакында фикеремне алга таба җиткерә барырман...

Шул чорда яшәгән, Жәвад Алмазны күрәп белгән кешеләрнең фикере минем өчен аеруча мөһим иде, алар бүген дә исән-сау, Аллаһка шөкер! Университетта Жәвад Алмаздан белем алган, бер чорда аннан куып чыгарылган шагыйрә Клара Булатова

белән мин Әлмәт районының Нәдер авылында махсус очраштым, бу хакта язмамда баян итәрмен, иншалла! Хәзер үзе дә зур галим, заманында Жәвад Алмазның шәкерте булган, остазы юлыннан китеп, борынгы татар әдәбиятын өйрәнгән филология фәннәре докторы Хатыйп Миңнегулов белән элемтәгә кереп, күп мәгълүмат алдым. Шулай ук татар зыялылары Лена Гайнанова, Рәдиф Гаташ, Роза Туфитуллова, Ирек Нәдиев, Раиф Мәрданов миңа бу эзләнүләремдә ярдәм иттеләр, аларның фикерләрен дә укучыларыма житкәрә барырмын. «Мирасханә» миңа үзенә ишекләрен ачты, аның житәкчесе Илһам Гомәров белән яшә галимә Нурдидә Насыйбуллинага күрсәткән хезмәтләре өчен бик рәхмәтлемен! Шулай ук Татарстан Республикасы Милли музееңың өлкән фәнни хезмәткәре Рәмзия Абзалина да бу тема буенча миңа күп мәгълүмат бирде, аңа Аллаһның рәхмәтләре булсын!

Болардан тыш, мин Үзбәкстанда Жәвад Алмазның улын, оныкларын һәм туганнарын эзләп таптым, алар белән элемтәгә кердем. Галимнең бертуган сенеесе Мөшәррәфнең кызы Тату ханым Мемишева миңа Жәвад Алмаз турында күп мәгълүмат бирде, фотолар җибәрде. Болар турында да язмамда хәбәр итәрмен. Шулай ук Жәвад Алмазның әтисе туган якларда – Яңа Чишмә районының Чертуш авылында туганнан туганы Хафизә әби яшәгәнлеген ачыклады. Алар сөргенгә сөрелүдән качкан туруннар – Самара өлкәсенә Благодаровка (Хөсәен) авылы буенча эзләнүләр алып бардым, чөнки бу нәсел тарихында үзем өчен дә ачыклап бетерәсе нәрсәләр бар иде, алар әле хәзер дә бар...

Шушыларны белгәч, «Кем ул – Жәвад Алмаз?» дигән сорауга җавап табылган кебек иде, әмма аның турында күбрәк белгән саен сораулар арта гына барды. Татар энциклопедиясе «Алмазов Жәвад Диндарович 1916 елны Казан губернасының Чистай өязендә Чертуш авылында туган», дип яза (*Татарская энциклопедия. – Казань, 2002, стр.115.*). Марсель Әхмәтжанов исә башкачарак әйтә: «Жәвад Алмаз (документлар буенча – Жәвад Диндарович Алмазов), чын исеме-фамилиясе Жәүдәт Ногман улы Ногманов, 1916 елда хәзерге Татарстан Җөмһүриятенә Чистай төбәгенә караган Чертуш авылында туган (туганнарының әйтүе буенча)» (*Мирас, 1996, № 4. – 65-68 бб.*). Ә Жәвад Алмаз автобиографиясендә туган жирен бөтенләй башка төрле күрсәтә, үзенә Самара төбәгендә Чельно-Вершинский районы Благодаровка авылында тууын яза, бу – ул вакытта Хөсәен-Яңавыл дип йөртелгән, күршәдәге Кизләү мәдрәсәсе туздырылгач, өлешчә шунда күчкән диндарлар авылы. Ни өчен бу автобиографиягә жентекләп тукталабыз, чөнки ул соңыннан Жәвад Алмаз язмышында хәлиткеч роль уйнаган. Куркыныч ягы белән килеп чыккан, өметле галимне фәннән сызып аткан...

Менә минем кулымда Жәвад Алмаз тарафыннан төрле елларда язылган автобиографик белешмәләр, аларда шактый аерма бар. Әйтик, 1954 елның 10 июнендә Казанда тугырылган автобиографиясендә ул әтисе Беренче империалистик сугышта юкка чыкты, әни 1921 елгы ачлыкта үлдә, дип яза. Аннан туганнарында торы, алар тарафыннан Кутлушкино (Яуширмә) интернатына озатылу, Чистай балалар йортына күчәлү, Казанга качу, туганнарының аны карый алмаулары, тагы качаклык, ил буйлап, караучысыз калган балаларга ияреп йөрү, 1930 елның җәендә, Ташкент вокзалында тотылу һәм стенографистлыкка укырга урнаштырылу (*Мирасханә: 117 ф., 1 тасвир., 23 эш, 2 б.*).

Ә менә инде 1971 елда Алма-Атада, Казакъстан фәнни оешмаларына язган белешмәдә Жәвад Алмаз автобиографиясендә бу өлешен тулысынча диярлек үзгәртә, үзенә дин әһеле – мулла гаиләсендә тууын, 1929-30 елларда караучысыз калган балалар белән качаклыкта йөрүен, чөнки әтисенә ул вакытта заводта эшләвен, керемә аз булу сәбәпле, гаиләсен туйдыра алмавын, качаклыкта йөргәндә, 1930 елда Ташкент вокзалында тотылып, укырга җибәрелүен яза. «...Куйбышев өлкәсенә Чально-Вершин районы Благодаровка авылында мулла гаиләсендә туганмын. 1929-30 нчы елларда сукбайлыкта йөрдәм: әти ул вакытта заводта эшли иде, хезмәт хакы аз булу сәбәпле, гаиләсен туйдыра алмый иде. 1930 елда мине, сукбай буларак, Ташкент вокзалында

тоттылар. Ташкентның Караусыз калган балалар эшләре буенче өлкә комиссиясе мине стенографистлар курсына жибәрде (*тәрҗемә безнеке. – ред.*) (Р.А.Абзалина. *Архив Джаудата Алмаза в коллекции Национального музея РТ как образец собрания татарского учёного-просветителя-ориенталиста / Материалы Лихачевских чтений. – Казань, 2014, стр. 113.*)

Әлбәттә, Жәвад Алмаз биографиясенә Казандагы варианты тулысынча диярлек ялган, әмма ул бу ялганга барырга мәҗбүр булган. Әйткәнбезчә, исеме дә Жәвад түгел, Жәүдәт, әтисенә исеме дә Диндар түгел, Ногман, фамилиясе дә Алмазов түгел, Ногманов. Туу урыны да бәхәслә – үзе Благодаровка дип яза, ә энциклопедик хезмәтләрдә Чертуш диелгән. Яңа документлар алганда, ул туган елын да үзгәрткән булырга мөмкин. Әмма аның иң олы «ялганы» – баштагы чордагы рәсми документларда ата-анасын үлгән итеп күрсәтү, һәрхәлдә, алар бу вакытта исән булалар. Марсель абый Әхмәтжанов фикеренчә, «үзен эзәрлекләүләрдән коткару өчен» Жәвад Алмаз автобиографиясенә башлангыч өлешен үзгәрткән мәҗбүр булган. Һәм болар берсе дә Жәвад Алмаз уйлап чыгарган нәрсәләр түгел, ә туган якларын ташлап качарга мәҗбүр булган ата-ананың, балаларын саклап калу өчен, аларга менә шушы ялган биография уйлап табып, яңа документлар эшләп бирүләрендә. Утызынчы елларның кара кайтавазында...

Әйе, Жәвад Алмазның аянычлы язмышы шул елларда башлана. «Жәвад Алмазның эти-әниләре 1930 еллар тирәсенә кадәр Чертушта яши, – дип яза Марсель Әхмәтжанов. – Шул вакытта муллаларны эзәрлекли башлыйлар. Хакимият агрессив сул элементлардан саналган затларны жәзага тартырга дип, исемлек төзи. Ул исемлеккә Ногман бине Габделмәнигъ та кертелә. Әлегә мәсьәлә хәл ителгән жыелышта катнашкан дусты, кич кереп, бу хакта хәзрәткә хәбәр кыла. Хәзрәт тиз-тиз жыена да иң кирәкле әйберләрен алып, атын жигеп, гаиләсе белән Келәүле станциясенә чыгып китә. Аннан Ташкентка юл тоталар. Хәзрәт, бик укымышлы, галим зат буларак, монда да тиз арада дан-шөһрәткә ирешә» (Марсель Әхмәтжанов. *Миңа тигән зәһәр җилләр... Тел галиме Жәвад Алмазның тормыш юлы, фәнни мирасы // Безнең мирас, 2015, № 2, 68 б.*)

Марсель Әхмәтжанов – 1981 елда ТӨҺСИ тарафыннан төзелгән Жәвад Алмаз архивын өйрәнү комиссиясе әгъзасы була һәм аны 1982 елда Казанга кайтару, барлап-тасвирлау өчен күп көч куйган галим. Бу мәртәбәле комиссиянең рәисе филология фәннәре докторы Нил Юзиев була, әгъзалары – галимнәр Г.Дәүләтшин, Ш.Абилов, М.Әхмәтжанов, А.Хәйретдинов. Ул вакытта бары тик Татарстанның Берләштерелгән Дәүләт музейе (хәзерге Милли музей) гына шәхси архив материалларын сатып алырга хокукы булганга, Жәвад Алмазның мирасы шунда тапшырыла. Архивның калган өлешен 1987 елда Ташкенттан галимә Әнисә Сабирова алып кайта һәм тасвирлап калдыра, ул хәзер Мирасханәдә саклана.

Әйткәнбезчә, Марсель Әхмәтжанов – Жәвад Алмазның мирасын өйрәнә, аның бер өлешен матбугатта чыгарган галим. 1996 елны ул аның «Жәмҗәмә солтан» дастаны тәрҗемәсен «Әдәби мирас» журналында, ә инде 2001 елның февраль аенда кереш сүз белән «Мирас» журналында бастырып чыгара. Марсель абый Жәвад Алмазның туганнары, бигрәк тә аның бертуган апасы Мөгаззәмә Гатауллина белән аралашып яши, күп мәгълүматларны аннан ала. Шуңа карамастан, Жәвад Алмазның башлангыч чор биографиясе буенча сораулар барыбер кала.

Төп сорау: алай да, Жәвад Алмаз кайда туган соң – Чертуштамы, әллә Благодаровкадамы? Ул үзе дә, сөңдесе Мөшәррәфә дә рәсми документларда хәзерге Самара өлкәсенә Чельно-Вершинский районы, Благодаровка (Хөсәен) авылында туган, дип язылган. Бу нәрсә – эзәрлекләүдән качарга тырышумы, әллә дәресе дә шулмы? Мөшәррәфәнең туу турында таныклыгында әнисенә исем-фамилиясе дә икенче кеше язылган – Нәфисә Хәмидуллина, ә аларның әниләре Фатыйма исемле булган. Күренеп тора, күп документлар максатчан үзгәртелгән, махсус бутапшырылган, эз югалту өчен шулай эшләнгән булырга мөмкин.

Утызынчы елларда мулла гаиләсенәң Ташкент якларына чыгып качу вакыйгасын Марсель Әхмәтжанов Жәвад Алмазның апасы сөйләгәннәр буенча язган булырга охшый. Ул үзенәң югарыда телгә алган язмасында Келәүле станциясен искә ала, ә ул нәкъ менә Самара өлкәсенәң Благодаровка авылы ягында бит, Чертуш тирәсендә түгел! Ягъни Жәвад Алмазның әтисе Ногман хәзрәт, беренче никахтан туган балалары Бәрия белән Әсгатьне, хатыны Фатыйма абыстайны, буй житкән сылу кызлары Мөгаззәмәне, үсмер балалары Жәүдәтне (Жәвад Алмаз), кызлары Мөхтәбәрә һәм Мөшәррәфәне алып, Келәүле станциясендә поездга утырып, Ташкент якларына чыгып качарга мәжбүр була. Качканнарын сизмәсеннәр өчен өендә утын да сүндерми, жигүле атын вокзал янында бәйләп калдыра. Бу вакытта аңа инде 58 яшь була...

Ак сакаллы бу галим ил картсыз үзбәкләр арасында зур хөрмәткә ия була, аны сатмыйлар, дошман кулына тотып бирмиләр. Ул кече кызы Мөшәррәфә тәрбиясендә 1951 елда бакыйлыкка күчә, соңгы елларында суыраеп, урын өстендә уздыра. Хатыны Фатыйма абыстайны исә 1943 елда Ташкентта трамвай таптап үтергән була. Ногман хәзрәтнең Ташкент шәһәрәндәге каберенә, хатыны белән икесенә бер таш язып куелган, анда «Татарстан вилаяте, Чистай нахиясе фазыйль мөхтәрәм, әл-галим, шагыйрь вә имам Ногман бине Габделмәнигъ Чиртуши (1872-1951. 5 VIII) вә зәүжәи мохтарәмәсе Фатыйма бине Сибгатулла Акъяри (1889-1943. 12 II)» дип язылган. Моннан күренгәнчә, Ногман хәзрәт үзе Чертуш авылында, хатыны күрше Акъярда туган булып чыга, бу авыллар хәзер Яңа Чишмә районына керә. Ягъни Жәвад Алмазның нәсел башы барыбер Чертушка килеп чыга...

Ни өчен боларга жентекләп тукталам, чөнки Жәвад Алмазның әтисе Ногман хәзрәт үзе дә аерым игътибарга лаек, улы кебек ул да шигырьләр язган, алар басылмаган килеш Милли музей архивында ята. Марсель Әхмәтжановның язучыча, «алар икенче исемнәр белән яшәп гомер ителәр». Бу «икенче исем» Жәвад Алмазга гына карыймы, әллә Ногман хәзрәтнең үзенә дәме? Үлеме турында белешмәдән күренгәнчә, Ташкентта Ногман хәзрәт Манигин булып йөргән, бу – Габделмәнигътан кыскартылган бик сирәк фамилия. Ике улы – Әсгать белән Жәвад Алмазовка әйләнгән. Беренче хатыннан туган олы кызы Бәрия башта Ногманова булып йөргән. Башка кызлары кияүгә чыкканчы, Манигиналар булганнар. Кайсы дәрәҗә, төп фамилия кайсы?

Мин Ризәддин Фәхрәддиннең «Асар» китабында Ногман Манигинны таппадым, ул шулай ук муллалар исемлегендә дә юк. Иң гажәбе – 1980 елда Чистайда Сара Гатауллина тарафыннан Марсель Әхмәтжановка тапшырылган Чертуш авылы шәжәрәсендә дә Ногман хәзрәт юк! Атасы Габделмәнигъ бар, ир туганнары бар, хәтта игезек сыңары Баһман да бар, ә Ногман исеме юк. Дәрәҗә, соңыннан 2014 елда чыккан «Татар шәжәрәләре. II том» китабында Марсель абый Чертуш шәжәрәсенә Мелла Ногман исемен дә өсти, шулай ук бу исемлеккә Жәвад Алмазны, Әсгатьне, Мөгаззәмәне дә кертә (*Татар шәжәрәләре. II том, 56-57 бб.*). Марсель Әхмәтжанов Ногман хәзрәт турында «Анда (Ташкентта) 1951 елга икенче фамилия белән яши», дип язган. Алайса төп фамилияләре кайсы? Бу юнәлештә эзләнүләр алга таба да дәвам итәр, иншалла!

Жәвад Алмазның, шушы яңа исем һәм шуны раслаган белешмәләр белән төп тормыш биографиясе Ташкентта 1930 елда стенографистлар курсына уку белән башлана. Аннан бу талантлы татар баласы үзенәң максатына йолдыз кебек атыла... 1931 елда Үзбәкстан Наркомпроссында стенографист булып эшләү һәм югары уку йортына эзерлек курсларына йөрү, 1933 елда Үзбәк дәүләт университетының тел-әдәбият бүлегенә укырга керү һәм мәктәптә укыту, 1934 елда, сәламәтлеге сәбәпле, укырга Мәскәү дәүләт университетына күчү, аннан соң аларның бар группаларын Смоленск институтына күчерү, аны 1939 елда рус теле һәм әдәбияты укытучысы дипломы белән тәмамлау... Аннан тагы Ташкент, 1942 елга кадәр Укытучыларның белемен күтәрү институтында милли төркемнәрдә рус теле укыту, шул ук вакытта

Ташкент институтында борынгы кулъязмаларны өйрәнү бүлегендә уку, төрки, гарәп, фарсы телләре белгечлеге алу. Аннан соң Жәвад Алмаз Үзбәкстан Наркомпрессында методик бюро директоры, Ташкентта финанс-икътисад техникумы директоры булып эшли. Шул ук вакытта ул читтән торып, юридик мәктәпне тәмамлый, 1947 елда Сәмәрканд шәһәрндә педагогика институтында үзбәк төркемнәрндә – рус телен, 1948-1953 елларда Үзбәкстан дәүләт университетында – борынгы төрки, гарәп һәм фарсы телләрен һәм 1954 елның башыннан 1955 елга кадәр, Казанга күчкәнчә, Хәрәзем педагогика институтында иске үзбәк телен һәм әдәби тел тарихын укыта, тюркология буенча дәресләр бирә...

Казан...

Ата-бабаларының туган төбәге, шәркый һәм төрки мәгърифәтнең үзәге, Евразиядәге беренче университеты, Мәржани кебек зур галимнәре, Тукай кебек талантлы шагыйрьләре белән дөньяга дан тоткан нурлы Казан, моңлы Казан, серле Казан... Жәвад Алмаз кая килгәнән белеп килә, ул Казанга зур гыйльми багаж, күп еллык мөгаллимлек тәҗрибәсе белән укуын алга таба дәвам итү өчен килә һәм Казан дәүләт университеты каршындагы аспирантурага укырга керә. Бу вакытта аңа 40 яшь була, һәм аның максаты – фән, фән, бары тик фән! Борынгы төрки чыганаclar, кулъязмалар аша ул заманнарда татар теленең тоткан зур урынын, бөеклеген, гүзәллеген раслау. Тел тарихы аша милләт тарихын күрсәтү, аны дөньяга таныту. Кол Галиләрдән башланган татар әдәбиятының милләтне саклап калуда тоткан урынын күрсәтү...

Әйе, ул Казанга Такташ кебек атылган йолдыздай килеп керә һәм берничә елда милләт күгеннән сызылып, янып төшә, юкка чыга... Университеттан гына түгел, фәннән куыла, яшәгән торагыннан чыгарыла, Казаннан китәргә мәҗбүр була. Нигә, ни өчен? Хезмәт кенәгәсенә бер жиргә эшкә алмаслык статья язылу сәбәпле, Ташкент тирәсендәге кышлакларда фотограф булып йөрергә мәҗбүр була, 63 яшендә йөрәге ярылып үлә... Хакимият тарафыннан шул хәтле рәхимсез жәза алырлык нәрсә эшләгән соң Жәвад Алмаз? Хәзер шул сорауларга җавап бирергә тырышыйк.

Әйткәнәмчә, 1955-1958 елларда ул Казан дәүләт университеты каршындагы аспирантурада укый, аны тәмамлагач, 1959 елның башыннан 1961 елның 10 апреленә кадәр университетның татар теле һәм әдәбияты кафедрасында эшли. Биредә Жәвад Алмаз студентларга гарәп телен укыта, шулай ук төрки телләр һәм татар әдәби теле тарихы, борынгы татар әдәбияты буенча дәресләр бирә. Ул университет тормышын жанландырып жибәрә, татар студентлары белән төрле түгәрәкләр оештыра, үзешчән сәнгатьне күтәрә, жәйләрен шәкертләре белән Татарстан һәм Башкортстан районнарына фәнни экспедицияләргә чыга.

«Казан университетында эшләгән дәверендә ул археография, диалектология, «Кыйссаи Йосыф» текстологиясе проблемалары белән шөгыльләнә, – дип яза галим Марсель Әхмәтжанов. – Аның журналларда, фәнни җыентыкларда мәкаләләре басыла. <...> Галимнең Башкортстандагы Дүртөйле һәм Илеш төбәкләрендәге татар сөйләшләрненә диалекталь үзенчәлекләрен өйрәнүгә багышланган, экспедиция материалларына таянып язылган хезмәте дә әһәмиятле. Талантлы галимне Казанда татар кадрлары хәзерләүдән һәм иҗат эшеннән аеру татар филологиясе һәм, гомумән, әдәбият тарихы үсеше өчен олы бер явызлык һәм диверсия булды» (Марсель Әхмәтжанов. *Галим һәм шагыйрь Жәвад Алмаз // Мирас. 1996, № 4, 66 б.*).

Аспирантурада Жәвад Алмазның диссертация темасы Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» дастанының тел үзенчәлекләрен өйрәнү була. Бу эсәрне ул үлгәнчә өйрәнә һәм шул хакта фәнни хезмәтләр яза, аларның күбесе әле басылмаган. Басылганнары арасында «Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» дастаны»н аеруча ассызыклап үтәсе килә, чөнки ул татарның борынгы мирасын олылау Мәскәү фәрманы белән тыелганнан

соң, дөньяга аваз салган беренче хезмәтләрдән була. Шактый күләмле бу язма «Совет әдәбияты» журналының 1960 елгы 2 нче санында басылып чыга, ул Жәвад Алмазның фәнни монографиясеннән кыскартылган бер өлеше булырга тиеш.

Галимнең бу мәкаләсе, бик житди фәнни темага язылган булса да, үзенң гадилегә, төгәллегә һәм һәркемгә аңлаешлы булуы белән аерылып тора. Анда буш сүз, кысыр фикер юк, мәгълүмат күп. Ул саф татар телендә, фәнни төшенчәләр белән артык чуарланмыйча, милли рухта язылган. Дөрес, язманың башында, шул чор таләпләреннән чыгып, мифология мәсьаләсендә Маркс белән Ленинның хезмәтләренә мөрәҗғәтәт иткән, әмма бу мәжбүрияттән эшләнгән. Дөнья халыкларының һәм дөнья диннәренен уртак мирасы, уртак сюжеты булган Йосыф кыйссасы болгар-татарларның да мең еллар буга иң яратып укыган әсәре була. Жәвад Алмаз моның сәбәбен дастанның гаять халыкчанлыгында, язмышларның тетрәндергеч итеп бирелүендә, теленң ифрат гүзәл, шул ук вакытта һәр татарга аңлаешлы булуында күрә. Автор Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» дастаны төркі телләрдә язылган 23 әсәр арасында иң борынгысы, ди, аның үз көе белән тууын әйтә, ягъни бу көй дә безгә, бары тик татарларга гына хас.

«Кыйссаи Йосыф» дастанының татар әдәби теле һәм татар поэзиясе тарихында әһәмияте чиксез зур; татар поэзиясе тулысынча бу дастан традицияләрендә үсә һәм аларны дөвәм итә», дип яза ул (*Жәвад Алмаз. Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» дастаны // Совет әдәбияты. 1960, № 2, 98-99 бб.*).

Бу мәкаләне укыганда, Жәвад Алмазның борынгы һәм үз заманындагы татар әдәбиятын бик яхшы белүен, Кол Гали ижатын аның дөвәмчылары булган Тукай, Дәрдемәндләр белән чагыштырып өйрәнүен күрәсең. Ул халык тормышын, татар халык авыз ижатын да бик яхшы белә, әледән-әле шуларга нигезләп, мисаллар китерә. Авторның дин буенча күзәтүләре дә кызыклы, ул халыкта диннең көчле булуын, әмма суфичылыкның булмавын яза. «Димәк, XIII гасырда (нәкъ «Кыйссаи Йосыф» язылган чорда) болгарлар арасында, бер яктан, суфизм тамырлана алмаган, икенче яктан, ислам дине шактый нык урнашкан булган. Болгар жәмгыятендәге бу ижтимагый хәл «Кыйссаи Йосыф» поэмасында бик ачык чагылган. Дастанда суфыйчылыкның эзе дә юк. Шунның белән дастан Урта Азиядә язылган «Йосыф вә Зөләйха» поэмаларыннан бик нык аерыла. Бу соңгыларда суфизмның тәэсире бик көчле» (*Жәвад Алмаз. Кол Галинең..., 106 б.*).

Мондый күләмле фәнни мәкалә язганда, дастанның сюжетын да бирмичә булмый. Жәвад Алмаз аны да үзенчә хәл иткән – эчтәлекне дастандагы төп вакыйгаларга фәлсәфи бәя бирү аша ачкан. Бу урыннарда авторның теле бик бай, сурәтләү чаралары жете, бу татар дастанындагы фажиғай хәлләрне аңларга нык ярдәм итә, тетрәндерә. «Агаларының көнләшүе Йосыфны, бу тыныч тормыштан аерып, дәншәтләр кочагына ташлый, – дип яза ул. – Ата кочагында үткәргән бәхетле минутлар фажиғале көннәргә әйләнә. Үлем үзенң рәхимсез куллары белән берничә мәртәбә Йосыфның бугазына ябыша. Ләкин ул билгесез вакытка чигенә. Йосыфның йөрәгенә кадарга селтәнгән пычак һавада ялтыраган килеш туктап кала...» «Дастанны укып барганда, сөйгән улыннан аерылган ата образы – Якуб чиктән тыш аяныч тоела, ләкин поэманың ахырында автор укучының бу хисенә салкын су сибә. Якубның андый жәзага дучар булуы урынлы икәнә көтелмәгән бер хәл белән аңлатыла: Йосыф туганда, аның анасы үлә, Йосыфны имезергә Якуб бер кол хатын сатып ала һәм аның бөтен сөтен Йосыфка гына имездерү өчен бу хатынның бердәнбер улы – бишек баласы Бәширне анасыннан аерып сатып жиберә. Автор Якубны пәйгамбәр-фәлән дип тормый. Бу эшкә эше өчен аны иң сөйгән баласы Йосыфтан аерып житмеш ел буга сукурайганчы елата. Шулай итеп, шагыйрь явызларны бу дөньядә ук жәзалай...» (*Жәвад Алмаз. Кол Галинең..., 100, 101 бб.*).

Жәвад Алмаз университеттан хурлык белән куылгач, шунда ук укыткан язучы-галим Мөхәммәт Мәһдиев лекцияләрендә аның турында: «Нинди кешене югалттык!»

– дип сызланып эйтә торган булган. Әйе, нинди зур галимне, нинди үткен каләмле зур язучыны да югалтканбыз икән без Жәвад Алмазны милләт тормышыннан куып!.. Борынгы тамырларыбыз белән күкләрне тоташтырып шаулап үсеп утырган мәһабәт имәнне үз кулларыбыз белән чабып аударганбыз... И татарлар, татарлар!..

Әле университеттан куылганчы, Жәвад Алмаз 1960 елның 9-16 августында Мәскәүдә узган мәртәбәле фәнни жыйнакта катнаша һәм искирикчә көчле чыгыш ясый, яшә татар галимен зал алкышларга күмә. Ә бу бит Көнчыгышны өйрәнүче галимнәрнең 25 нче Халыкара конгрессы була, анда бөтен дөньядан шәрык белгечләре катнаша. Жәвад Алмаз рус телендә «Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәре – болгар-татар әдәбияты ядкаре» дигән темага доклад ясый, соңыннан аның чыгышы конгресс жыйнагында басылып та чыга. (*Труды двадцать пятого международного конгресса востоковедов. Том. 3. – М., 1963, 382-388 стр.*)

«Жәвад Алмаз поэманың тел үзенчәлекләрен, аның таралыш географиясен өйрәнә, әсәренң татар жырлегендә генә яшәгәнлеген, аның 1897 елда казакъчага һәм 1915 елда кумык теленә тәржемә ителүе турында, авторына, кулъязмаларына кагылышлы фикерләрен күтәрәп чыкты. Аның тарафыннан 1960 елга «Кыйссаи Йосыф»ның 34 кулъязмасы мәгълүм булуы әйтелә. Бу хезмәтнең әһәмияте бүген дә кимегәнә юк», дип яза Марсель Әхмәтжанов, «Мирас» журналының 1996 елгы 4 нче санында «Галим һәм шагыйрь Жәвад Алмаз» дип аталган мәкаләсендә (*Мирас, 1996 ел, № 4, 66 б.*).

Бу, дөрестән дә, шулай. Жәвад Алмазның Мәскәүдә ясаган ул докладын мин дә алтмыш елдан соң табып алып укыдым. Ул «Кыйссаи Йосыф» поэмасының болгар-татар ядкаре икәнлеген кире каккысыз дәлилләр белән исбатлый, төрки телле мондый әдәби әсәренң дәүләт теле хәзәр катнаш төрки тел булган урында гына туарга мөмкин булганын эйтә. Ә ул дәүләт бар – үзбөзненң Идел-Кама Болгарстаны... Ә «Кыйссаи Йосыф»ка дөгъва кылган Урта Азия, Госманлы илләренң бу әсәр ижат ителгән заманда рәсми әдәби телләре фарсы теле булган, Жәвад Алмаз моны да искә төшерә. Ул шулай ук «Кыйссаи Йосыф» әсәренң теленә уйгыр, төрки телләренң угыз-кыпчак тәсире барлыгын да кире какмый, эмма фонетикасына казан татарларының инкыйлабка кадәр булган әдәби телләре нигез булуын эйтә. Галим поэманың телендә орхон-енисей кабер ташларында булган борынгы грамматик форма-әйтелешләрен дә табып күрсәтә, шулай ук Мәхмүт Кашгарый сүзлегендә, Алтын Урда ядкарьләрендә булган сүзләренң дә «Кыйссаи Йосыф»та кабатлануын дәлилли. Моның өстенә, бүгенге татар телендә «Кыйссаи Йосыф» әсәрендә булган 400 сүзненң кулланылышта булуын эйтә, үзенң чыгышында мисалга күп татарча сүзләр китерә, аларның чагыштырма анализын бирә.

Жәвад Алмаз «Кыйссаи Йосыф» әсәренң жәмгысе 34 нөсхәсе барлыгын, аларның барысын да татарлар күчәрәп язуйн ассызыклай, башка халыкларга әсәр шушылардан тәржемә ителә. Ул шулай ук үзенә кадәр бу әсәр өстендә нинди галимнәр, кайсы юнәлештә эшләүләрен эйтә, Шиһабетдин Мәржани хезмәтләренә махсус туктала. Жәвад Алмаз билгеләп үткәнчә, Мәржани дә Йосыф китабының бары тик татарлар арасында гына таралуына игътибар итә, әсәренң теле болгар кабер ташларына якын булуын, монголлар килгәнчә һәм хәтта алардан соң да халыкның шушы болгар-татар телендә сөйләшүен, чөнки монгол ханнарының бирегә үз телләрен алып килмәүләрен искәртә. Боларга өстәп, мәртәбәле залның күзенә карап, Жәвад Алмаз болай дип эйтә:

«К выводам Ш.Марджани можно лишь добавить, что на языковых традициях поэмы Кисса-и Юсуф развивался татарский литературный язык вплоть до Октябрьской революции, а сама поэма Кисса-и Юсуф, дошедшая до нас в упомянутых выше 34 списках и в тексте казанского издания, является памятником болгаро-татарского (древнетатарского) письменного языка» (Джавад Алмаз (Казань): «Кисса-и Юсуф» Али – Булгаро-татарский памятник. Труды двадцать пятого международного конгресса востоковедов. Том. 3. – М., 1963, стр. 386.).

Күренеп тора, Жәвад Алмазның төп максаты – дөньяга татарның мең еллык язма әдәбиятын күрсәтү, милләтнең югары мәдәниягә эсәр тудырырга сәләтле булуын ассызыклау, бу югары традицияләрнең бүген дә дәвам итүен исбатлау. Һәм ул моны иң югары дәрәжәдә башкарып чыга! Урысның үзеннән дә оста рус телендә, шәрыкчы галимнәрне сокландырырлык гарәп алынмаларын һәм сирәк чыганаclar файдаланып, борынгы һәм бүгенге татар теленең бөтен нечкәлекләрен белеп, фән дөньясы алдында ул үзенң төпле сүзен әйтә. Милләтне олылап, аның мең еллык язма әдәбиятына сокланып, татар халкы белән горуруланып ясыый Жәвад Алмаз Мәскәүдә үзенң чыгышын. Фән дөньясына әзерлекле, кыю зур галим килгәннен танырга мәжбүр булалар, кемдер моны сөенеп кабул итә, кемнәрнендер эченә шом керә... Ул тагы нинди ачышлар ясар, заманында дистәләгән дәүләтләр тоткан татарның бөөклегенә дан жырлаган әсәрләренә өстерәп чыгармасы, бәйсезлеген жуйган халкының гасырларга сузылган аяусыз көрөшен чагылдырган тарихи язмаларны тапмасы, хакыйкәтне ачып салмасы? Бу милли фажиганең гаепләләре төртеп күрсәтелмәсә, таш диварларны таран кебек жимереп барган бу татар галиме каршында башкалар көрлә булып калмасы?

Безгә калса, Мәскәүдәге менә шушы данлыклы чыгышы Жәвад Алмазның язмышында хәлиткеч роль уйный. Аның белән кызыксына башлыйлар... Дус та, дошман да кызыксына – кем ул, каян килгән, ниләр әшли, ниләр яза, ничек яши? Холкындагы бу бәйсезлек, кыюлык, үзенң хаклы булуына ныклы ышаныч каян килгән һәм ниләр китереп чыгарырга мөмкин? Нәселе, гаиләсе кем? Аның фикри яктылыгы янәшәсендә башка галимнәр күләгәдә калмасы? Махсус органнар яшь татар галименең сәясии ягын капшасалар, аның социаль чыгышы белән кызыксынсалар, фән дөньясындагы көндәшләре үзләре өчен борчылалар, мәйданнан куарга аның абынганын көтәләр, сәбәп эзлиләр... Һәм ул сәбәп табыла...

Бу хәлләрдән соң 60 ел гомер үтсә дә, Жәвад Алмазның Казан чорын, аның университеттан куылу тарихын яхшы хәтерләүчеләр бар әле. Алар – беренче чиратта, аның шәкертләре, университетта Жәвад Алмаздан белем алган студентлар, хәзер инде үзләре мөхтәрәм затлар... Филология фәннәре докторы, остазы Жәвад Алмаз кебек борынгы татар әдәбияты белгече Хатыйп Миңнегулов аның турында бик югары фикердә. Ул Жәвад Алмазның тирән белемле, гаять эрудицияле, кояш кебек балкып торган якты, әхлаклы кеше булуын әйтте. Эчке дөньясы да, тышкысы да матур булган, бик пөхтә, күбрәк актан киенеп йөргән, башында һәрчак түбәтәй булган, кыш көне дә бөкедә коенып, Казан халкын шаккатырган. Хатыйп абыйның әйтүенчә, Жәвад Алмазның холкындагы төп сыйфаты – баш бирми торган, үз фикерле кеше булуы.

«...Шушы елларны ул Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәрен текстологик, гыйльми яктан тикшерә, төрле конференцияләрдә докладлар сөйли, – дип яза галим. – 1960 елда Шәрык белгечләренең Мәскәүдә узган конгрессында болгар-татар әдибе хакында бик тә уңышлы доклад ясыый, халыкара фәнни форумның каһарманы рәвешендә кабул ителә. <...> Жәвад ага бәйсез холыклы, түрәләргә баш имәүчән зат була. Әлбәттә, андый шәхесләргә яшәү авыр. Арада көнчеләре дә табылып тора. «Начальство» да бу типтагы затлардан төрле сәбәпләр табып котылырга омтыла. Һәм андый сәбәп-сылтау табыла да...» (*Хатыйп Миңнегулов. Озын гомерем хатирәләре. I китек. – Казан, 2018. – 54-55 битләр.*)

Жәвад Алмазның университеттан куылырлык, фән дөньясыннан сызып ташланырлык нинди гаебе булган соң? «Мирасханә»дә сакланган характеристикадан күренгәнчә, имеш, ул үзен студенткаларына карата совет укутучысына лаек булмаган рәвештә тоткан, шул сәбәпле абруен югалткан һәм 1961 елның 10 апрелендә университеттан чыгарылган. Бу документка университет ректоры, профессор М.Нужин һәм партком секретаре Б.Лебедев кул куйган, ул 1961 елның 6 июлендә язылган, ягъни Жәвад Алмазның эшкә алуларын сорап, төрле оешмаларга мөрәжәгатенә жавап булган.

Ни гажәп, бу характеристиканың башында Жәвад Алмазга карата бер генә начар сүз дә юк, киресенчә, мөгаллим буларак, гел уңай якларын санаганнар! Документтан күренгәнчә, аның лекцияләре тиешле фәнни дәрәжәдә икән, фәнни-тикшеренү эшләре белән шөгыльләнә икән, диссертация язып тәмамлаган, аның нәтижеләрен Мәскәүдә үткән халыкара конгресста укыган, республика матбугатында һәм университетның гыйльми басмасында мәкаләләрен чыгарган. Моның өстенә ул диалектология буенча фәнни экспедицияләргә җитәкләгән, борынгы кулъязмалар һәм сирәк китаплар жыю буенча Татарстанда, шулай ук Куйбышев (Самара), Ырынбур өлкәләренә экспедицияләр оештырган, академик төркемдә агитатор, студентларның хор түгәрәгендә староста да булган икән! Бу хәтле мактаганнан соң, кешене бүләклиләр, ә аны университеттан куалар!

«...Әмма соңгы елларда Ж.Д.Алмазов академик төркемнең мөгаллим-тәрбиячесе һәм агитаторы буларак, студент кызларга карата үзен лаеклы тотмады, нәтижәдә педагог буларак, абруен югалтты. Үз-үзен тотышында совет тәрбиячесе исеменә лаексыз гамәлләр өчен 1961 елның 10 апрелендә Ж.Д. Алмазов университеттан чыгарылды» (*тәрҗемә безнеке – ред.*) (*Мирасханә: 117 ф., 1 тасвир., 23 эш, 2 б.*).

Үз башына җитәрлек нинди «лаексыз гамәлләр» кылды икән соң ул? Ул чакларны хәтерләгән һәм матбугатта күренеп киткән кайбер язмалар аша мин моны да ачыкларга тырыштым. Хатыйп абый Миңнегуловның югарыда телгә алган язмасында бу хәлләр турында берәз хәбәр бар:

«Жәвад ага 8 Март бәйрәме уңае белән безнең төркемдәге бер кызга бүләк бирә. Тәҗрибәсез кыз бала: «Бу бүләкне нишләтим?» – дип, деканатка керә. Шуннан башлана Жәвад агага ябырылу. Ахыр чиктә аны «эхлаксызлыкта» гаепләп, «атаклы Ленин университетында мондый кешеләргә урын юк» дип, начар характеристика белән эштән куалар. Гажәп тирән белемле, төрки-татар мәнфәгатьләре өчен жанын бирергә торган бу кабатланмас шәхес Ташкент якларына китеп, фәнни-педагогик эштән читләштерелеп яшәргә мәҗбүр ителә. Бу урында ирексездән янә Тукайның «Бармыни бездә, гомумән, чын кеше кадрен белү?! Без аны кайдан белик; мискин үлеп аңлатмагач?!» дигән юллары искә төшә». (*Хатыйп Миңнегулов. Озын гомерем..., 55 б.*)

Хатыйп абыйның «бер кыз» дигәне – Болгар төбәгеннән Сәхия М. була. Һәм укытучы абыйсының бүлгән аңа, арадашчы булып, Клара Булатова тапшыра. Ул да Жәвад Алмазда укый, аның дәресләренә бик яратып йөри, борынгы әдәбиятны бирелеп өйрәнә. Мин Әлмәт районының Нәдер авылына Клара апа янына махсус барып, бу хәлләр турында сорахтым. Клара апа Жәвад Алмаз турында бик югары фикердә, «Кристаллдай саф кеше иде!» диде. Клара Булатова аша тапшырылган бүләкнең, бәлки, артык тавышы да чыкмас иде, әмма чибәр мишәр кызы Сәхияне ошатып йөргән тагы бер егет була, ул – якташы Әнүр И. Жәвад Алмазның бүлгән – алсу төстәге эчке күлмәкне деканатка күтәреп керүне ул оештыра. Һәм шуннан башлана... Талантлы, башбирмәс галим өстенә ябырылырга эзер торган төркем өчен бу бик яхшы сәбәп була.

«Башта аудиториядә Жәвад Алмазның тәртибен тикшерү булды, – дип искә ала Клара апа. – Аның минем аша Сәхиягә бирдергән бүлгән өстәлгә таратып ыргыттылар, аннан соң мөгаллим абыйны гаепләп сөйләүләр башланды. Аны совет укытучысына лаек булмаган эхлаксызлыкта гаепләделәр. Укытучылар да, студентлар да аңа каршы сөйләде, бу эшнең махсус оештырылганы күренеп тора иде. Сүз чираты миңа җиткәч, «Мин мондый мөгаллимдә белем алуым белән бәхетле», дидем. Аннан студентлар, Жәвад Алмазга протест йөзеннән дәррәү аякка бастылар да: «Без мондый эхлаксыз укытучыда укырга теләмибез!» – дип, аудиторияне ташлап чыгып киттеләр. Аудиториядә өч егет һәм мин утырып калдык. Һәм Жәвад абый үзе... Укытучыбызга теләктәшлек йөзеннән утырып калган студентларның берсе Хатыйп Миңнегулов иде. Мин аудиториядән чыгып киткәндә, Жәвад абый: «Кереп йөрегез, Клара, бергә булайык», – диде. Әмма без кабат очраша алмадык... Мине бу хәлләрдән соң психбольницага салдылар, башта комсомолдан, аннан соң университеттан чыгардылар.

Дүрт ел авылда укытып, янадан университетка килеп кергәндә, Жәвад абый Казанда юк иде...»

Әйе, Клара ханымның үз тарихы да гади түгел, бу хакта Роза Туфитуллованың «Бәйлесе бар йөрәкне» (Казан, 2011) китабында жентекләп язылган. Клара Булатованың сабакташларына аның үзен артык иркен тотуы, туктаусыз мөхәббәт шигырьләре язуы, «...Бигрәк тә гарәп теле дәрәсләрендә Клараның Ташкенттан килгән гарәп теле укытучысы белән диалогларга керүе ошамый. Әйтерсен, аудиториядә алар икәү генә. Әлегә укытучыдан Клара ниндидер бүләкләр алган дигән сүzlәр дә йори. «Гарәп теле укытучысын да, Клараны да университеттан куарга!» – дигән карар чыгаралар. Бүләкнең кемгә аталганын әйткән идек инде, нәтижәдә, ул беркемгә дә эләкми, фетнә чыганагына әйләнә...

Татар әдәбиятында ул чорларны, шушы вакыйгаларны чагылдырган тагы бер эсәр бар, ул – Госман Гомәрнең «Мөһер» повесте, ул аның «Юлбарыс тырнагы» исемле жыентыгында дөнья күргән (Казан, 2000). Автор повестенің башына ук «Татар галиме Жәвад Алмазның якты истәлегенә багышлыйм» дип язып куйган. Бу эсәрдә, Сәйдел Турай исеме астында, Жәвад Алмаз образы бирелгән. Әлбәттә, ул эсәрдә төп герой түгел, эпизодик образ гына, төп вакыйга да аның тирәсендә бармый, ә елгыр бәндәләренң, ялган мөһер ясатып, университет китапханәсеннән урлаган «Кыйссаи Йосыф» эсәренң иң борынгы кулъязмасы турында бара. Шушыларга карамастан, Госман Гомәр эсәреннән Жәвад Алмаз турында шактый мәгълүмат алырга була.

Госман Гомәр эсәрендә Сәйдел Турай – уңай образ, киң эрудицияле, өметле галим, «Кыйссаи Йосыф»ны өйрәнүче шәрык телләре белгече. Эсәрдән күренгәнчә, аның әхлагы да яхшы, матур, бик хәрәкәтчән, тере кеше, эмма бер студенткасына гашыйк булып, бүләк бирә һәм университеттан куыла. Күрсез, эсәр каһарманы белән тормыштагы Жәвад Алмаз язмышы монда тәңгәл килә. «Сабый жанлы, гөнаһсыз бер адәм иде мөгаллим абыйлары, – дип яза автор. – Аның өчен илаһилик кыйммәт, кешеләрнең үзенә карата булган жылы мөнәсәбәте, елмаеп караулары галимне күкләргә ашыра, илһамландыра – ул шуннан артыгын кирәксенми дә» (*Госман Гомәр. Юлбарыс тырнагы. Повестьлар. – Казан, 2000. – 200 б.*).

Эсәр Тукай клубында Сәйдел Турайнның «Кыйссаи Йосыф» кулъязмалары буенча саллы чыгышыннан башланып китә, автор аның галимлеге, күркәмлеге турында мәгълүмат биреп өлгерә, хәтта һәрчак үзбәк түбәтәеннән йөрүен дә әйтә. Бер эпизодта студенткалары белән аның бүлмәсендә борынгы кулъязмаларны күчерү күренеше бирелгән, ә Жәвад Алмазны, гомумжыелыш жыеп, шәхси эшен тикшерү, университеттан куу күренеше, аның яшерен сәбәпләре шактый жентекләп язылган.

«Университетта үзенчәлекле, көчле галимнең пәйда булуы күпләрнең йокысын качырды, – дип яза автор. – Киң белемле, кыю фикерле, сүзен кистереп әйтә белүче галим болай гади солдат рәвешендә генә калмас шул, кимендә доцент дәрәжәсен таләп итәр. Бигрәк тә татар теле һәм әдәбияты кафедрасы житәкчеләре үзләре утырган урындыкның шуып китүеннән шүрләделәр. Сәйдел Турайга карата төрле интригалар, әләкләр башланды, аның шәхесен кимсетердәй, дәрәжәсен төшерердәй уйдурмалар уйлап чыгарылды. Бу эшкә кайбер шәкертләр дә тартылды...» (*Госман Гомәр. Юлбарыс тырнагы..., 198 б.*)

Госман Гомәрнең эсәреннән күренгәнчә, Сәйдел Турайнның (Жәвад Алмаз) шәхси эшен тикшерү жыелышында без бүген классик дип йөргән күпчелек галимнәр катнаша, автор аларның исемнән берәз гына үзгәртеп биргән, эмма кемнең кем икәнән танырга була. Күпчелек аңа «Әхлакый яктан череп таркалган!» дигән мөһер суга, Жәвад Алмазны университеттан куарга карар чыгаралар. Ягъни чын тормышта да бу хакта башта татар теле һәм әдәбияты кафедрасы укытучылары һәм төркем студентларының уртак жыелышы карары була, аннан тарих факультеты деканы шуны проректор Г.Ф.Шамовка бирә, ул исә резолюциясен куеп, ректорга тәкъдим итә, Михаил Нудин

исә, «совет педагогына һәм тәрбиячесенә ләек булмаган тәртибе өчен» Жәвад Алмазны эштән куарга дигән фәрман чыгара.

«Шулай итеп, сәбәбен төшенмичә, гаепен ачыкламыйча, иң зур байлыгы булган бердәнбер портфелен күтәреп, Сәйдел Турай кайчандыр күңелен жылкендергән, зур өметләр баглап килгән Казан каласыннан Ташкентка кире кайтып китәргә мәжбүр ителде.

...Алга китеп, шуны өйткән, энциклопедик гыйлемгә ия булган галим Сәйдел Турай Ташкентта алтмыш өчтә – нәкъ Пәйгамбәр (с.г.в.) яшендә дөнья куйды. Кемнәрдер аның бай китапханәсен вагонга төяп, Казанга алып кайттылар. Аның бер өлеше эзсез югалды. Элек Советлар берлеге елларында музейга тапшырылган мирасыбыз ядкарьләрен Мәскәүгә озату гадәткә кергән иде, әйтмичә, китап-кульязмалар дип, татар халкының башка милли кыйммәтләре дә, хәтта Имәнискә авылындагы борынгы кабер ташлары да вагонга төяп, Мәскәү тарафына озатылды. ...Сәйдел Турай китапханәсе дә, күз буяу өчен генә калдырылганын исә алмаганда, «үзәккә» озатылганмы, әллә инде Казан залымнәре тарафыннан үзләштерелгәнме – ул кадересе билгесез. Бүген моңа жавап тотучы юк. Ахирәттәге сыман гөрзи орып, сорау аласы иде үзләреннән. Менә бүген, дөньялыкка!...» (*Госман Гомәр. Юлбарыс..., 204 б.*)

Жәвад Алмазның архивына һәм мирасына әле тагы тукталырбыз, хәзер галимнең университеттан куылуының башка сәбәпләрен дә ачыкыйк. Әйе, юк сәбәпне бар итеп, имеш, студенткасына кеше аша бүләк бирдергән, фәнгә шаулап килеп кергән, гөрәп үсеп киткән галимне эштән чыгару бернинди мантийка да сыймый. Әле бер жиргә эшкә алмаслык итеп куганнар бит, хезмәт кенәгәсенә кара мөһер сугып! Димәк, аны эштән чыгарырык тагы да житди сәбәпләр булган? Сәясәт сәбәпләр булган? Бу сорауга җавапны, өлешчә, галим Марсель Әхмәтҗанов бирә:

«Жәвад Алмаз 1960 елда Мәскәүгә КПССтың Үзәк Комитетына татар теленә мескен хәлгә төшкән күрсәтмә хат язган була. Мәскәүдән комиссия килеп тикшерә, бер чара да күрелми. Ләкин Дәүләт иминлегә органнары Жәвад Алмазга каршы провокация оештыралар һәм ул 1961 елның 10 апрелендә эшеннән чыгарыла. Университет ректоры М.Нужин һәм партком секретаре Б.Лебедев галимне төрле ялганнар, уйдурмалар белән эхләксызлыкта гаепләп, характеристика бирәләр (Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты Мирасханәсе, 117 ф., 1 тасвир, 23 эш, 4 бит). Органнар аны бер урынга да эшкә алмаска дигән яшерен күрсәтмә бирәләр. Жәвад Алмаз Ленинград, Мәскәү, Дагстан, Баку, Ташкент кебек жирләргә барып карый, ләкин аңа бик тиз каршы төшәләр» (*Марсель Әхмәтҗанов. Галим..., 66 б.*).

Марсель Әхмәтҗанов – Жәвад Алмазның архивын үз күзләре белән күргән, аны Казанга кайтаруда катнашкан, туганнары белән аралашкан, галимнең мирасы турында мәкаләләр язган, ул тәрҗемә иткән «Жәмҗәмә солтан» дастанын һәм кайбер шигырьләрен дөньяга чыгарган бердәнбер кеше. Димәк, ул язган икән, белеп язган. Мин үзем ул хатны күрмәдем, әмма аның төрле проблемалар буенча Мәскәүгә, Хрущёвка, партия съездларына язган башка хатларын күрдем. Әйе, Жәвад Алмаз бик актив, сәясәт яктан үз кыйбласы булган, милли рухлы, кыю кеше булган, ә андыйлар куркаклар һәм сатлыклар белән бер Казанга (Казанга!) сыймыйлар. Баш өстендә күтәрелгән Мәскәү балтасының сабын үзбездәкеләр тоткан... Аны юк сәбәпне бар итеп хурлап, эштән куганда, үзбездәкеләрдән беркем ярдәм кулын сузмаган. Соңыннан да беркем гафу үтенмәгән, чакырып, эшкә урнаштырмаган, фәнни хезмәтләрен бастырып чыгармаган. Хәзер дә чыгармыйлар...

Жәвад Алмазның беркая эшкә алмаслык итеп, университеттан куылуына тагы бер сәбәп бар, әмма аны кабул итүе бик авыр. Имеш, аның хатыны Казан дәүләт университеты деканатына хат язган, иренә мулла нәселеннән булуын, ялган автобиография белән яшәвен житкәргән. Имеш, бу аның Жәвад Алмаздан үз студенткасына гашыйк булганы өчен үч алуы булган... Моңа ышану авыр, чөнки

чекистларга, хатыны хәбәр итмәсә дә, аның нәселен тикшерү берни тормый. Шул ук вакытта уйланырга да урын бар, чөнки аларның гаилә тормышлары башта ук барып чыкмаган, ахырда бөтенләй жимерелгән.

Туганнары сөйләвенчә, Жәвад бары тик утыз яшендә генә, әтисе мәжбүр иткәнгә өйләнә, бу хәл Ташкентта, 1946 елда була. Туктарова Әдибә Гавис кызы аннан тугыз яшыкә яшрәк була. Аларның 1947 елда – кызлары Ирада, 1949 елда уллары Әжвәд туа. Казанга килгәнче Жәвад Алмаз Сәмәрканд, Хәрәзем шәһәрләрендә эшли, аңлавымча, гаиләсе аның белән булмый. 1955 елда Казанга да ул ялгызы килә. Хатыны Әдибә, ике баласын алып, Жәвадның ике сөңлесен ияртеп, бары тик 1959 елның жәендә генә ире янында айдан артык булып китә. Бу вакытта Жәвад Алмазның инде университетта эшлэгән чагы була, аңа студентларның Красная Позиция урамындагы тулай торагынан 9 квадрат метрлы бүлмә бирәләр. Әмма хатыны нигәдер Казанда калмый, балаларын алып, Жәвадның сөңелләре белән яңадан Ташкентка кайтып китәләр. Шуннан соң инде алар бергә яшәмиләр...

Әлбәттә, мин бу язмада Жәвад Алмазны фәрештә итеп тасвирларга жыенмыйм, фәрештә түгел ул, әмма явыз, азгын кеше дә булмаган. Шәхси тормышында мавыгулар, хискә бирелеп китүләр дә булгандыр, әмма ул алар артык кыйммәт түлгән! Фәнни карьерасы, шәхси бәхетсезлеге, кадерсезлеге, ялгыз гомере белән түлгән... Әмма барыбер башкалар эшләрен дөвам итәргә, фәннән куылыс да, милләткә хезмәт итәргә үзәндә көч тапкан. Һәм ул безгә шуның белән кадерле...

Университеттан куылгач, суд белән тулай торактан чыгарылгач та, Жәвад Алмаз Ташкентка кайтып китәргә ашыкмый, Казанның Бауман урамындагы Матбугат йортында бер бүлмәдә яшәп, төрле урыннарда хатлар яза. Дөреслекне эзли. Эш эзли. Әмма үзе исән чакта аны таба алмый. 1961 елның сентябрендә Хрущёвка жибергән телеграммасында ул яңадан үз эшенә кайтырга ярдәм итүен сорый, язылган диссертациясен яклап өлгөрмәвен әйтә. Партия әгъзасы булмаганы өчен ректор һәм обком тарафыннан эзәрлекләнүен, жәза бирергә форсат көтүләрен яза. «8 ел инде элекке хатынымнан аерылганга. Студент кызыма гашыйк булдым һәм аңа законлы никах тәкъдим иттем, шуның белән үз гомеремдә беренче тапкыр педагог этикасын боздым. Моңың өчен эштән куылуымны дөрес түгел дип саныйм, чөнки мин бернинди дә әхлаксыз гамәл кылмадым. Жәза кылган гамәлгә туры килми. Бу эш берьяклы гына каралды, провокация һәм өстерү характерына ия иде. Обком әлегә өстерүгә хәерхәллы булды». (*тәржәмә безнеке. – ред.*) (*Мирасханә: 117 ф., 1 тасвир., 27 эш, 1 б.*)

Шушындый эчтәлекле хатларны 1961 елның жәендә һәм көзендә Жәвад Алмаз Татарстан житәкчеләре Табеев һәм Батыевларга да яза. Бер хатында ул, «Совет әдәбияты» заказы белән язылган «Жәмжәмә солтан» дастаны турындагы фәнни мәкаләсенә, эштән чыгарылуын сәбәп итеп, бастырмауларын хәбәр итә. Ул Табеевтан үзен кабул итүен сорый, үзе ачкан һәм татар теленә шигъри тәржемәсен ясаган «Жәмжәмә солтан» әсәренә башкалар тарафыннан үзләштерү куркынычы барлыгын кисәтә. Әмма татар телен «дояркалар теле» дип атаган Табеевга сиңең «Жәмжәмә солтан»ның ни, эштән куылган галим Жәвад Алмазың ни! Жавап та бирми, кабул да итми, ярдәм дә итми...

1961 елның 22 сентябрендә Табеев белән Батыевка язган тагы бер хатында Жәвад Алмаз үзенә шәхси тормышын да ачарга мәжбүр була, Татарстан житәкчеләреннән яңадан яраткан эшенә әйләнеп кайтырга ярдәм итүләрен сорый:

«Бу елның март ахырында Казан дәүләт университетының татар теле һәм татар әдәбияты кафедрасы утырышында минем үз-үземне тотышым мәсьәләсә каралды. Эшнәң асылы шунда иде ки, мин уңышсыз никахымнан соң, 8 ел дөвамында ялгыз яшәп, гаилә кормакчы булдым, әмма педагог буларак, тәрбия ягына тиешле эһәмият бирмичә, Моталлапова фамилияле студент кыз белән дуслаштым һәм аңа законлы никах корырга тәкъдим ясадым. Кызның туганнары каршы булып, аның миңа биргән

вөгдәсеннән баш тартырга мәжбүр иттеләр. Мин үз сүземдә катгый торуым белән хата ясадым, бу хатам коллектив эгъзаларында тискәре мөнәсәбәт уятты... Хәтта шушы хәлдә дә мине эштән куу белән бирелгән жәзаны кылган гамәлгә тиң дип санап булмый. Жәза кылган гамәлгә караганда зуррак булганда, ул төзәлүгә китерми, киресенчә, өстөрү кебек кабул ителә...» (*тәрҗемә безнеке. – ред.) (Мирасханә: 117 ф., 1 тасвир., 27 эш, 3 б.)*).

Жәвад Алмазга Казанда ярдәм итүче булмый. 1961 елның 5 ноябрендә аны, зур архивы, кулъязмалары, якланмаган диссертациясе, бай китапханәсе белән тулай торактан урамга куып чыгаралар. Житәкчеләр дә, галимнәр дә ярдәм итми, аны бер жиргә дә эшкә алмыйлар, торырга урын бирмиләр. Ул Ташкентка кайтып китәргә мәжбүр була. Ташкентка кайткач та, Жәвад Алмаз гаиләсе белән кушылмый, хатыны янына бармый, үлгәнче апасы Мөгаззәмә белән жинәсе Мәсгутъ Гатауллиннарда яши. Аны бер жиргә дә рәсми рәвештә эшкә алмасалар да, ул, галим кеше буларак, беркайчан эшсез тормый – яза, өйрәнә, эзләнә, милләтенә тау-тау хезмәт калдыра, үзе үлгәч, ул кыйммәтле кулъязмаларны вагоннарга төяп, Казанга кайтаралар...

«Жәвад Алмазны актив иҗтимагый эштән дошман куллар читләштерсә дә, ул ижат эшен туктатмый, архивындагы материаллар нигезендә татар әдәбиятының борынгы истәлекләре өстендә эшли, аларның теленә анализ ясый. Шулай ук ул скифларның төркі телле булулары хакында зур монографик тикшеренү калдыра. Әлегә монографиянең берничә бүлегә тәмамланган. Ул «Кыйссаи Йосыф» китабының кулъязмалары нигезендә критик (тәнкыйди) текстын эшләп, басарлык хәлгә китерә. Бу хезмәтләре аның искерә торган түгел. Казакъстан Фәннәр академиясе Жәвад Алмазны килешү нигезендә Каспий һәм Арал диңгезе буйларындагы казакъ эпиграфикасын өйрәнү экспедицияләренә тарта. Галимнең архивында бу темага бай материал бар» (*Марсель Әхмәтҗанов. Галим..., 67 б.)*).

Марсель абый язуйнча, Жәвад Алмаз янына Ташкентка Казаннан галимнәр Нәкый Исәнбәт һәм Мәсгуд Гайнетдиновлар да килеп китә. Бәлки, шул тәэсирдәдер, соңыннан Мәсгуд абый Жәвад Алмазны һәм археограф Альберт Фәтхине, боздай тоталитар системага дау игълан итмичә генә, милләткә файдалы хезмәт ягына каералар, дип яза. Әмма аның бәяләвенчә, «соры кардиналлар» да тик ятмый, алар «зөбани гөрзиләрән боларга каршы уйнаталар»:

«Ж.Алмаз университеттан (һәм гомумән, бу өлкәдәге эшчәнлектән) куылганда, А.Фәтхи дә читләтелгәндер. Ул «Әбүғалисина» мөгарәсенә бикләнеп котылып калам, дип өметлängәндер. Фажиға аларның маңгаена көйдереп бастырылган икән шул. Икесе дә фажиғалә язмышта бер-берсе белән узышкан-ярышкан, диярсен. Берсе берсеннән эрнүләрәк, фажиғаләрәк язмышка юлыктылар. Ж.Алмазны Ташкентта гына түгел, Алма-Ата, Нукуста да фәнни эшкә якин да китермиләр. Эшсез, апасы идәнәндә аунап яшәп, хезмәтләренә юл ача алмыйча, йөрәк өянәге белән китеп барды. Альбертның гомер юлын фажиғалә тәмамлавын хәтта сөйләргә дә тел бармый...» (*Мәсгуд Гайнетдинов. Альберт Фәтхи турында кайбер истәлекләр / Альберт Фәтхи: мәкаләләр һәм истәлекләр. – Казан, 2007. – 259-260 бб.)*

1971 елны Алма-Атада язган автобиографиясендә Жәвад Алмаз үзенең 1961-1970 елларда килешүләр буенча нәшриятлар өчен эшләвен әйтә. Шушы вакыт эчендә ул XIX гасыр шагыйрьләре Габделҗәббар Кандалий һәм Газизә Сәмитоваларның кулъязмаларын эшкәртеп, китап итеп бастырып чыгара. Газизә Сәмитованы татар халкына беренче булып, Жәвад Алмаз ача. Әле 1959 елның март санында ук «Азат хатын» журналында аның Газизә Сәмитова турында мәкаләсе дөнья күрә. 1965 елда исә Казанда шагыйрәнең «Сайланма әсәрләр» жыентыгы басылып чыга, аны нәшрият өчен Жәвад Алмаз эзерли, китапка бик әтрафлы кереш сүз дә яза. Ул Газизә Сәмитованың ижатын дәверләргә бүлеп өйрәнә, аның татар әдәбиятына алып килгән ачышларын ачыклай.

«Г.Сәмитова ижатының мөһим бер үзенчәлегә шунда, шагыйрә жыр һәм бәстләр чыгару белән генә чикләнеп калмаган, халык ижаты эсәрләрәнә нигезләнеп, бигрәк тә халык жырларына таянып, шигырьләр язган. Шулай ук ул шагыйрә буларак, татар әдәбиятының олы юлыннан да читтә тормаган. Аның ижатында борынгы татар әдәбияты традицияләре көчле. Ул, һичшиксез, борынгы төрки әдәбиятны укыган, «Кыйссаи Йосыф» дастаны, Өмми Камал, Мәүлә Колый, Утыз Имәни кебек шагыйрьләрнең эсәрләрәнә яхшы белгән, аның эсәрләрәнә бу шагыйрьләрнең тәэсире нык сизелә. Аеруча Г.Кандалый йогынтысы зур. Мәсәлән, «Хәдичәгә», «Үкенерсен» шигырьләре турыдан-туры Кандалыйга ияреп язылган» (*Ж.Алмаз. XIX йөз шагыйрәсе Газизә Сәмитова / Газизә Сәмитова. Сайланма эсәрләр. – Казан, 1965. – 16 б.*).

Шунысын да әйтергә кирәк, бу китапка Жәвад Алмазның Газизә Сәмитованың тормышы һәм ижаты турында кереш сүзе шактый кыскартып бирелгән, «Безнең мирас» журналында аны тулысынча укырга мөмкин. Галим бу кулъязмаларның Көнчыгыш институтының Ленинград бүлегендә саклануын, бездә дә бу нисбәттән «кабатлануы мөмкин булмый торган мәдәни байлыкны саклау чаралары күрелсән иде», ди. Газизә Сәмитова ижатына югары бәя биреп, «Татар поэзиясе тарихында Кандалыйдан Тукайгача булган дөвәр буш иде, – дип яза. – Газизә шигырьләре әнә шул буш урынны тутыра һәм борынгы төрки әдәби телдән милли әдәби телгә күчү процессын бик ачык чагылдыра. Шуның белән бергә татар әдәби тел тарихында әлегәчә бәхәслә булган күп кенә фәнни мәсьәләләргә чышарга мөмкинлек бирә» (*Жәвад Алмаз. Шагыйрә Газизә Баһаветдин кызы Сәмидова // Безнең мирас, 2016, № 6. 51 б.*).

Бүгенгә көндә Жәвад Алмазның төп архивы, рухи мирасы Татарстан Республикасының Милли музеедә саклана. 1971 елның 12 августында Алма-Атада язган автобиографиясендә Жәвад Алмаз 19 табак басылып чыккан фәнни хезмәтләре, шулай ук 2200 бит басылмаган кулъязмалары барлыгын әйткән. Басылмаганнар арасында иң мөһиме – «Кыйссаи Йосыф» эсәрнең Жәвад Алмаз тарафыннан эшләнгән тәнкыйди тексты, транскрипциясе, русчага үзгәрткән тәржемәсе, сүзлек, тарихи-филологик анализ – барлыгы 1600 юл. Шулай ук Хисам Кятибнең «Жәмҗәмә дастаны» – 480 юл, шулай ук тәнкыйди текст, транскрипция, татарчага тәржемә, соңгысы Жәвад Алмаз үлгәч булса да, Марсель Әхмәтжанов тарафыннан бастырып чыгарылды. Милли музей архивында галимнең татар теле буенча басылмаган хезмәтләре дә бар. Шулай ук иң кыйммәтле хезмәтләренең берсе – скифларның төркилегенә турында фәнни монографиясе, әмма ул аны тәмамлый алмыйча кала, йөрәге тибүдән туктый. Туганнары әйтүенчә, үлгәндә дә, ул «тәмамланмаган эшем кала» дип өзгәләнә...

«Жәвад Алмазның зур көч куеп, күп еллар бие башкарылган икенче бер хезмәт – скиф-саклар теленә багышланган искиткеч кыйммәткә ия филологик монографиясе, – дип яза Марсель Әхмәтжанов. – Бу эсәрнең кулъязма күчәрмәдән алынган нөсхәсе галимнең архивында саклана.

Әлегә эшнә Жәвад Алмаз Казан һәм Ташкент шәһәрләрендә 1959-1977 елларда рус телендә башкарган. Күләме – дүрт басма табак чамасы. Хезмәт «скифлар – иранлылардан килгән кавем» дигән фикергә кискен каршы чыгу белән башлана. Моннан соң галим сакланып калган скиф сүзләренә лексик мәгънәләренә туктала. Ул бу мәсьәләдә төрле ил-тараф галимнәренә фаразын җөпләп кенә калмый, ә үз тикшеренү методикасын да эшли.» (*Марсель Әхмәтжанов. Миңа тигән..., 71 б.*)

Милли музейның өлкән фәнни хезмәткәре Рәмзия Абзалина да Жәвад Алмазның музейдагы архивын жентекләп өйрәнгән, ул аның скифлар турындагы кулъязма хезмәтенә зур бәя бирә. Автор әйтүенчә, 500 биттән торган бу хезмәтнең фәндә тиге юк икән! «Ж.Алмазның скифлар һәм аларның телләре турындагы тикшеренүләре бик мөһим эш булып тора, – дип яза ул. – Чынлыкта киң материалга таянып, борынгы төрки, иран-фарсы һәм роман-славян телләре нигезендә башкарылган хезмәт фәндә юк иде әле. Скифлар һәм аларның телләре турындагы тикшеренүнең гомуми күләме 500

биттән артыграк, автор тарафыннан тәмамланып һәм чиста биткә күчереп язылганы – 130 бит». (*тәрҗемә безнеке – ред.*) (Р.А.Абзалина. *Архив Дҗаудата Алмаза в коллекции Национального музея РТ как образец собрания татарского учёного-просветителя-ориенталиста / Материалы Лихачевских чтений. – Казань, 2014. – стр. 116.*).

Шушы ук автор Жәвад Алмазның Милли музейдагы архивында аның бай китапханәсе саклануын да әйтә, анда 500 китап бар икән, алар төрле телләрдә һәм бөтен дөньядан жыелган. Рәмзия Абзалина бу китаплар арасында бик сирәкләре дә барлыгын, кайберләренең хәтта Казан китапханәләрендә юклыгын яза. Төрле телләрдәге 40 сүзлек үзе генә дә галимнең ни дәрәҗәдә гыйлем, эзерлекле, фәнни хезмәткә житди каравын күрсәтә. Архивта шулай ук микрофильмнар, фотосурәтләр, шәхси хатлар, Жәвад Алмазның бик күп шигырьләре дә саклана. Жәвад Алмаз хат алышкан кешеләр – милләтебезнең билгеле шәхесләре: Бакый Урманче, Нәкый Исәнбәт, Альберт Фәтхи, Шакир Абилов, Хатыйп Госман һәм башкалар... Аларны уртак тема – борынгы мирасыбыз берләштергән.

Әмма мине бу мәкаләдә Рәмзия Абзалинаның бер жөмләсе сискәндерде. Жәвад Алмаз белән ул эшләгән «Кыйссаи Йосыф» поэмасын, тәнкыйди тексты, русчага тәрҗемәсе белән бергә бастырып чыгару турында сөйләшәп бетергәч кенә, ул китап башка галимнәр редакциясендә дөнья күргән. «Ш.Абилов, Х.Госманов белән язышкан хатлардан күренгәнчә, «Кыйссаи Йосыф» поэмасының тәнкыйди тексты, транскрипциясе, рус теленә тәрҗемәсе, сүзлегә һәм тарихи-филологик анализы белән эзерләнгән вариантын бастырып чыгару турында сөйләшүләр барган, ул билгесез сәбәпләр аркасында, бөтенләй башка галимнәр редакциясендә басылып чыккан» (Р.А.Абзалина. *Күрсәтелгән хезмәт. – 115-116 битлар.*).

Әйе, Жәвад Алмаз белән бер чорда, параллель рәвештә, «Кыйссаи Йосыф» әсәре өстендә башка татар галимнәре дә эшләгән. Һәм Казанда, нигездә, аларның хезмәтләре басылып чыккан. Без моның өчен кемнәдер гаепләргә яки фаш итәргә жыенмыйбыз, мәкаленең максаты бөтенләй башка. Жәвад Алмазны соңгы чиккәчә өметләндереп эшләтеп, аннан «Кыйссаи Йосыф» буенча төп хезмәтен бүлекләп-бүлекләп соратып алганнан соң, башкаларныкын чыгару – аны икенче тапкыр сату булгандыр, мөгаен... Әлбәттә, моны бернинди йөрәк тә күтәрә алмый, ярылып үлчәк...

Жәвад Алмазның мирасын һаман танымаска тырышуларына, аны күтәргән өчен үзен дә гаепләүләренә Марсель Әхмәтжанов та игътибар иткән. 1996 елны «Әдәби мирас» жыентыгында Жәвад Алмаз тәрҗемә иткән «Жөмжөмә солтан» дастанын бастырып чыгаргач, ул төрле сүзләр ишетә. «Ләкин татар фәннә кереп оялаган кайбер карак докторлар хезмәтебезне, эшебезне танырга теләмичә, аны үз табышлары итеп күрсәтеп, матбугатта әлегәчә «карта» уйныйлар...» дип яза ул (Марсель Әхмәтжанов. *«Миңа тигән зәһәр җиһанлар...» – 71 б.*).

Әйткәнебезчә, ул чорда һәм безәз соңрак, «Кыйссаи Йосыф» дастаны өстендә башка татар галимнәре дә эшли. 1983 елда, шактый саллы редколлегия составында, филология фәннәре кандидаты Фазыл Фәсиев тарафыннан төп текст, кереш мәкалә, искәrmә һәм аңлатмалар, кулъязмаларның тасвирламасы язылып, Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» китабы басылып чыга. Поэманы бүгенге татар теленә шигъри рәвештә галимнәр Фазыл Фәсиев, Алмазия Нуриева һәм шагыйрь Әхмәт Исхак әйләндерә. Русчага Әхмәт Исхак тәрҗемә итә. Югыйсә боларның барысын Жәвад Алмаз берүзе эшләгән була бит! Һәм искиткеч эшләгән була! Дөрөс, 1983 елны чыккан китап та бик саллы, затлы, күләмле, тиражы зур, ул халык көтеп алган кадерле китап иде... Һәркем аны үзәндә булдырырга тырышты, өстәл китабы итте, ул минем үземдә дә бар. Әмма беренче булып бу эшнә башлаган һәм башкарып чыккан Жәвад Алмаз читтә калды...

Бу китапта Фазыл Фәсиев тарафыннан Жәвад Алмаз берничә урында берәр жөмлә белән искә алына. «1212-1233 еллар арасында хәрби-политик халәтне бөтен тулылыгы, конкретлыгы белән күз алдына китерсәк, бу арада Болгардан башка «Кыйссаи Йосыф»

кебек әсәр язылырдай бүтән дәүләт һәм этнополитик жәмгыять булу ихтималы аз икәнлеген күрербез (бу хакта Жәвад Алмаз һәм Габдрахман Таһиржановлар шактый тәфсил язганнар иде)» (*Фазыл Фәсиев. Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасы / Кол Гали. Кыйссаи Йосыф. – Казан, 1983. – 20 б.*).

Жәвад Алмаз исеме китапның «Описание списков рукописей поэмы «Кысса-и Йусуф» бүлегендә дә искә алына, бу текст бары тик рус телендә генә. Бу китап чыкканда, Жәвад Алмаз инде вафат булган, әмма Татарстанның Тел, әдәбият һәм тарих институты архивына «Кыйссаи Йосыф» поэмасының кулъязмаларын тапшырып өлгәргән. «Шуны да аерып билгеләргә кирәк, Тел, әдәбият һәм сәнгать институты архивына мәрхүм филолог Жәвад Алмаздан «К.Йосыф»ның биш исемлектән торган кыйммәтле коллекциясе килеп керде, ул яңа заманда иң беренчеләрдән булып, һәйкәлнең кулъязмаларын туплап, системалы рәвештә өйрәнә башлады» (*Фазыл Фәсиев. «Кол Галинең...». – 427 б.*).

Галим Нурмөхәммәт Хисамов бу академик басмага зур бәя бирә, «Ниһаять, Кол Гали әсәренәң тулы басмасы да дөнья күрдә, – дип яза ул. – Моңы ядкарьнең яшәү тарихындагы иң күренекле вакыйгалардан санарга кирәк. Һәрхәлдә, Г.Утыз Имәни (Болгари) һәм Ж.Алмаз хезмәтләреннән соң бу өченче зур хезмәт булды» (*Нурмөхәммәт Хисамов. Бөек язмышлы әсәр. – Казан, 1984, 3 б.*). Үзе дә гомерен «Кыйссаи Йосыф» поэмасын өйрәнүгә багышлаган галим, яңа чорда беренчеләрдән булып, Жәвад Алмазның бу әсәренә фәнни яктан ачуын таний. Шушы ук хезмәтендә ул Жәвад Алмазның бу темага эшчәнлегенә зур бәя бирә:

«Поэмаһы һәрйаклап тикшерүгә махсус алынучы Жәвад Алмаз булды, – дип яза ул. – Ул әсәренә комплекслы өйрәнү эшен башлап жибәрде. Тел, фольклор, тарих һәм этнография материалларына таянып, ул әсәренң татар халкындагы сәнгатьчә фикерләү белән бәйләнешен ачарга омтылып карады; поэманың авторы хакында Б.А.Яфаров фикерен куәтләп, әсәренә өйрәнүгә кагылышлы фәнни әдәбиятны барлады һәм шуның белән үзеннән соңгы тикшеренүчеләргә юл ярып куйды. Кайбер нәтижеләре төгәл үк булмаса да, аның хезмәтләре ядкарьне өйрәнүдә мөһим бер баскычны тәшкил итәләр. Көнчыгышны өйрәнүчеләрнең XXV конгрессында ул ясаган докладтан соң, урта гасыр төрки поэзиясенә бу күренекле ядкарьне өйрәнүдә мөһим бер баскычны тәшкил итәләр.

Ж.Алмаз «Кыйссаи Йосыф»ның күпсанлы кулъязмалары нигезендә аның тәнкыйди текстын эшләп калдырды. Бу Г.Утыз Имәнидән соң галимнең тарихи әһәмияткә ия хезмәте булды. Шуның өстенә ул, автор вариантын торгызуны күздә тотып, поэманың текстын реконструкцияләде. Бу хезмәтләренң икесе дә хәзергә көндә кулъязма хәлендә Татарстан дәүләт музеенең әдәби бүлегендә саклана.» (*Нурмөхәммәт Хисамов. Күрсәтелгән хезмәт. – 6-7 бб.*).

Күрәсез, Жәвад Алмаз башлаган игелекле юлны фәндә дәвам итүчеләр була. Нурмөхәммәт Хисамов 1980 елда «Кыйссаи Йосыф» әсәре буенча Мәскәүдә кандидатлык, 1996 елда докторлык диссертациясе якый. Бу темага Мәскәүдә һәм Казанда берничә фәнни китап чыгарды. Нурмөхәммәт ага шулай ук дастанның бүгенге татар теленә шигъри тәржемәсен дә эшләде, ул аерым китап булып, элеккечә көйләп укырга ноталары белән, 1989 елда 100000 тираж белән басылып чыкты. Һәм иң ахында, «Йосыф-Зөләйха» драмасын иҗат итте, ул татар театрында сәхнәгә куелды. Шулай итеп, милләтнеке милләткә кайтты... Әмма бу көннәргә Жәвад Алмаз гына күрмәде...

Шунысы игътибарга лаек, Жәвад Алмаз Казанга килеп, аспирантурага керү белән фәнни экспедицияләрен башлап жибәргән һәм «Кыйссаи Йосыф» поэмасының берничә кулъязмасын тапкан. 1959 елда исә ул хәзергә Норлат районының Киекле авылына барып чыккан һәм әле «Кыйссаи Йосыф» әсәренәң 1842 елда ук Кизләү мәдрәсәсә шәкертә Мөхәммәт тарафыннан күчерелгән тулы дип әйтерлек нөсхәсен табып кайткан! Димәк, ул качып-яшеренеп йөрмәгән, Рәмзия Абзалинаның югарыда искә алган хезмәтендә язылганча, хәтта Самара өлкәсенә сөргенгә сөрелүдән качып киткән

якларга ук барып чыккан! Хәер, ул чаклардан соң утыз еллап вакыт үткән булган бит инде, таныганы таныгандыр, танымаганы – юк... Ә аның күңеле барыбер балачагы үткән урыннарга тарткан, ул анда барыбер әйләнеп кайткан...

...Менә хәзер мин Жәвад Алмазның ата-бабалары туган якларда – Яңа Чишмә районында йөрим... Чертуш авылына минем инде икенче тапкыр килүем, узган ел бөтенләй башка тарих эзләре буенча йөргән идем. Бу авылда, 1920 елның 2 февралендә (истәлек ташында 1919 ел дип язылган) кызыл большевиклар, 37 татар картын авыл башына алып чыгып, ерткычларча атып үтерәләр, имеш, алар сәнәкчеләр фетнәсендә катнашкан, яңа властың дошманнары. Атылганнар арасында хәзрәт нәселеннән дә кешеләр була, аларның берничәсе генә төнлә шуышып кайтып, исән кала. Бу вәхши палачлар моның белән генә канәгәтләнми – авылны үт төртеп яндыралар, кышкы чатнама суыкта хатын-кызлар, яшь балалар урамда утырып кала... Атып үтерелгән кешеләр янына өч көн бусе барырга рөхсәт ителми, бары тик шуннан соң гына авыл халкы бер баз казып, барысын шунда күмеп куя.

Чертуш халкы йөз ел бусе бу хәлләрне күңелендә саклаган, балаларына сөйләп калдырган. Әмма теге заманнарда бу корбаннарны ачыктан-ачык искә алырга ярамаган, аларга совет дошманы дип караганнар. Бары тик илдә үзгәрешләр булган кына, бу каберлек урынын койма белән әйләндереп алалар, 2008 елда исә истәлек ташы куела, 37 чыршы утыртыла. Соңгы елларда Чертуш авылы мәдәният йорты житәкчесе Рәмзия Мусина тырышлыгы белән халыктан, туганнарыннан сорашып, шул елларда атып үтерелгән һәм исән калганнарның якынча исемлеген булдырылган. Әлбәттә, бу хәлләр мине бик тетрәндерде, авыл башындагы туганнар каберлегенә барып, догаларымны кылдым, халкыбызга карата йөз ел элек кылынган явызлык турында матбугатта да язып чыктым.

Инде бу хәлләрдән соң бер ел үтеп, Жәвад Алмаз язмышы белән кызыксына башлагач, тагы шул авылга әйләнеп кайттым. Рәмзия ханым миннән узган ел ук Жәвад Алмаз турында сораган иде, безнең авылда туган дип әйтәләр, аның турында берни белмибез, хәтта фотосы да юк, ярдәм итә алмассызмы, дигән иде. Әлбәттә, бу теманы өйрәнә башлагач, мин фото табу белән генә чикләнеп калмадым, эзләнүләрем тирәнгәрәк китте. Дөрестән дә, Жәвад Алмаз турында материал бик аз, булганы да авылдан торып таба торган түгел иде.

Бу хезмәтем өстендә эшләгәндә, мин Рәмзия Мусина төзегән исемлеккә тагы бер кат карап чыктым һәм анда Манигина Хафизә әбинен истәлекләрен күреп гажәпләндем. Манигин – бик сирәк фамилия, ул Габделмәнигътан үзгәртеп ясалган. Жәвад Алмазның атасы Ногман карт та Манигин бит, Ташкенттагы якин туганы Тату ханымның әйтүенчә, ул Баһрамның игезек сыңары, ә Хафизә әби – Баһрам кызы булып чыкты! Йорт саен ир-атларны үтерергә жыеп йөргән кызыл палачлар кәргәндә, Баһрам авырып яткан була. «Аларга кәргәндә, Баһрам бабай карчыгы белән тиф авыруы белән авырый торган булалар. Аларга тимиләр, тик абзарларын яндырып чыгып китәләр. Кызы Манигина Хафизә әби истәлегеннән алынды», дип яза бу хәлләр турында Рәмзия Мусина. («Үл елларны хәтер онытмас». Кулъязма брошюра, 2019, 26 б.) Чаллыдан язучы Лилия Фәттахова бу дөһшәтләр хәлләр турында тарихи очерк язды, ул үзе дә күрешедәге Чаллыбаш авылыннан. Бу язманы тыныч кына укып булмый, канлы фажига жан тетрәндергеч итеп тасвирланган. Язмада Хафизә әбинен истәлекләре дә урын алган, ул чагында аңа 94 яшь булган, хәзер – 97.

«Бүгенге көндә авылдагы иң өлкән кеше – туксан дүрт яшьлек Хафизә әби Манигина, – дип яза автор. – Канлы вакыйга барганда тумаган да әле ул. Ләкин гаиләсенә бәйлә сөйләнгән хәлләрне бүгенгедәй ачык хәтерли. Өйләренә бәреп кәргән мылтыкчылар, тиф авырулы ир белән хатынны күргәч, борылып чыгып китәләр. Бәдерниса атлы үсмер кызлары (Хафизәнең апасы) мич аралыгында качып кала. Ишеккә тыштан бикләп куялар. «Ә безнең, гомер-гомергә урам якка ике ишектән чыгып була иде», – дип, искә

ала әби. Өйгә кәргәнче үк, абзарга ут төртә керәләр. Бәдерниса, тегеләр китү белән, бикләнми калган ишектән барлы-юклы мал-туарны коткарырга дип чыгып йөгәрә...» (Лилия Фәттахова «Кайтаваз булып кайту» // «Казан утлары», 2019, № 3. – 168 б.)

Менә мин хәзер шул Хафизә әби янына барам, кулымда Ногман хәзрәтнең 1935 елда Ташкент шәһәрәндә гаиләсе белән төшкән фотосы, Жәвад Алмазның зурайтып эшләнгән фотосы һәм Ногман хәзрәтнең асырым фотосы. Безне башына таратып, ак яулык япкан, иңенә жылы ак шәл салган татар әбие каршы алды, ул пөхтә, матур итеп киенгән, кулында дисбесе, телендә Аллаһ сүзе. Өйгә кереп, догалар кылгач, мин аңа Жәвад Алмазның фотосын күрсәттем, әбекәй аны күзләренә якын китереп, «әллә безнең әзи инде?» диде. Өзи, ягъни мишәрчә абзый, абый, дигән сүз. Хафизә әбидән әтисенә туганнарын әйтүен сорадым, ул «Ногман, Гыйрфан, Фәхерниса, Зәмзәмия...». дип хәтерлэгәннәрен санап китте. «Ногман абзыйны хәтерлисезме, ул синең әтиңнең игезек сыңары булган бит?» – дидем. «Әти мине аларга ат белән алып бара иде», – диде әби.

Әгәр Ногман хәзрәт гаиләсен алып, сөргенгә сөрелүдән утызынчы елларда чыгып качкан булса, ул чакта Хафизәгә әле биш яшьләр чамасы гына була. Аның гаиләсе, ни әйтсәң дә, шул Самара төбегендәге Благодаровка-Хәсән авылыннан качкан булырга тиеш. Чертуш шәжәрәсенә баштагы вариантында Ногман хәзрәтнең булмавы да аның озак вакыт чигтә яшәвеннән, э шәжәрә төзүченә бу хакта белмәвеннән килеп чыгарга мөмкин. Яки белеп тә, сөргенгә сөрелүдән качкан өчен яшерүләре, күрсәтмәүләре дә бар...

1920 елгы канлы вакыйгада да Ногман хәзрәтнең исеме юк, Чертушта яшәсә, ул да исән калмас иде. Атылганнар арасында башка Ногман бар. Хафизә әбидән: «Ногман хәзрәт белән Жәвад Алмаз авылга кайтып йөреләр идеме?» – дип сорыйм. Әбинен һәм авылдашларының хәтерләве буенча кайткан булырга тиешләр, тик алар башка туганнары – Гыйрфанов Хатыйпларга кайтып йөргәннәр. Шунысын да әйтергә кирәк: Ногман хәзрәтнең беренче хатыннан туган олы кызы Бәрия икенче тапкыр кияүгә шушы Хатыйпка чыга, Хатыйп бабай аны үзе барып алып кайта. Алар туганнан туганнар булсалар да, дин буенча ир туганнарның балалары өйләнешә ала, кыз туганнарныкы – юк. Ногман картның һәм Жәвад Алмазның Хатыйп Манигиннарга кайтып йөрүе, бәлки, шул сәбәпле дә булгандыр, әмма болар хатирәләр буенча гына язылды, чыганаclarга таянып түгел.

Хафизә әби гомер буге намаз укыган, туганнарым өйрәтте, ди. Аның яшьлегә авыр сугыш елларына туры килә, авыл кызлары белән бергә, аны да торф чыгарырга, урман кисәргә жибәрәләр, алар Яшел Үзәндәгә хәрби заводка теркәлгән булалар. Шактый еллар эшлэгәннән соң, Мәскәүләргә язып, бу мәжбүри эштән котылып, ул авылга кайта, гаилә кора. Хәзер Хафизә әби ялгыз яши, балалары булмаган, ире үлгән, аны туганнары Гөлшат Жһангирова һәм күршеләре бала караган кебек карый, аларга Аллаһның рәхмәтләре булсын! Шунысын да әйтергә кирәк, авылда мәчет булмаганда, ирләр жомга намазларын Хафизә әбинең өендә укыганнар, догалы нигез бу... Хафизә әби бүген дә татарча газеталар укый, матбугат һәм телевидение буенча мине дә яхшы белә икән, күршеләренә дә «Фәүзия Бәйрәмова ул ак яулыктан йөри» дигән. Әбине кочаклап, рәхмәтләребезне әйтеп, алып килгән күчтәнәчләребезне биреп, Коръән укып, догалар кылып, юлыбызны дөвам иттек...

Алдагы юлыбыз – мәчет, ул 1995 елда ачылган. Инкыйлабка кадәр Чертушта өч мәчет эшләп килгән, аларда Ногман хәзрәт нәселеннән дә имамнар булган. «Урталык мәчетендә Галләм мулланы зурлап искә алабыз. 1873 нче елдан авылда мәчет эшли башлый, аның мулласы Абдулгалләм Габдулбәдигин улы (1848-1923) була. Ул Рәшидов псевдонимы алып, шигырьләр, бәетләр дә ижат иткән. 1905 нче елда 50 кечкенә күләмле шигыри жһыентыктар авторы. Кызганыч, безнең көннәргә кадәр сакланмаган», дип яза авылның мәдәният йорты жһтәкчесе Рәмзия Мусина. (Мусина Р.Р. «Чертуш авылындагы мәчетләр һәм хәзрәтләр тарихы» / «Человек и природа в бассейне реки Ик в историческом развитии». Выпуск 21. – Казан, 2020. – 239-244 бб.)

Чыннан да, Чертуш авылының «Мулла Мөсәгыйть шәжәрәсе»ндә бу шәхес бар, ул бишенче буында язылган, Жәвад Алмазның бабасы Габделмәнигъ белән бертуган. «Мелла Габделгалләм Рәшиди (1848-1923). Шагыйрь, атаклы «Сөембикә» бәетен язып бастырган (Казан, 1912. – 24 б.) һ.б. (М.Ә.)» (Марсель Әхмәтжанов. *Татар шәжәрәләре*. – Казан, 2014. – 56 б.).

Рәмзия Мусинаның югарыда телгә алган мәкаләсендә югары оч мәчетенә имам-хатыйбы Әхмәтвәли хәзрәт Ибраһимов турында да мәгълүмат бар, ул да шушы Ногман мулла нәселеннән. Яна Чишмә районының үткәннән һәм бүгенгесенә багышланган «На засечной черте» (Казань, 2007) китабында аның турында тагы да күбрәк мәгълүмат бар. Китаптан күренгәнчә, патша хакимияте башта Әхмәтвәли хәзрәтнең указын расламыйча интектерә, имеш, ул кадетлар фиркасендә торган, власть очен ышанычсыз кеше. Бу ыгы-зыгы дүрт-биш ел дәвам итә, Әхмәтвәли хәзрәт бары тик 1911 елда гына указлы мулла булуга ирешә. Әмма совет властеның да аңа үз дөгъвасы була, 1920 елгы гарасаттан исән калган Әхмәтвәли мулланы беренче тапкыр 1930 елның мартында кулга алалар, әмма дүрт айдан соң ул аклана. Икенче тапкыр Әхмәтвәли мулланы 1937 елның декабрендә тагы кулга алып, Чистай төрмәсенә ябалар. НКВД аның эшен судка тапшыра, алар аны ел ярым тикшерәләр, «җинаятты» гаепләргә дәлилләр җитәрлек түгел» дип, эшне туктаталар. Әмма Әхмәтвәли хәзрәт моны ишетеп өлгерми, ул 1939 елның 20 маенда 64 яшендә Чистай төрмәсендә үлә. Безгә калса, суд эше дә ул үлгәч кенә туктатыла.

Ногман хәзрәт нәселеннән булган Ризван бай Усманов 1920 елгы вәхшәттә атылганнар арасында була, әмма исән кала, соңыннан төнлә кар өстеннән шуышып, авылга качып кайта... Ул Чертушның иң хәлле кешесе булган, жил тегермәне, берничә кибет тоткан. Әлбәттә, боларның барысын да советлар тартып алган, үзе тагы качып котылган. Ногман хәзрәт бу хәлләрдән хәбәрдар булган, бәлки әле, качак туганнарын да Самара төбөгәндә үзенә сыендыргандыр. Әмма аның үзенә дә соңрак гаиләсен алып, Ташкент якларына чыгып качарга туры килә.

Мәчеттә, өйлә намазыннан соң мин намазга килгән авыл ир-атларына укымышлы, дини Ногман хәзрәт нәселе, Жәвад Алмаз, аның аянычлы язмышы турында сөйләдем. Арада төбәк тарихын өйрәнүчеләр дә бар иде, бу тема аларны бигрәк тә кызыксындырды. Алга таба Жәвад Алмазның нәселен өйрәнү, аның бу төбәктә яшәп яткан туганнарын барлау эшен бергәләп дәвам итәргә килешенде.

Чертушта Жәвад Алмазның тагы берничә туганы яши икән, алар – Гыйрфан улы Хатыйп оныклары. Шуларның берсе – 80 яшен тутырып килгән Гөлфия Фәтхетдинова белән мин дә очраштым. Аның әнисе Фатыйма – Хатыйп кызы, ә Хатыйп – Гыйрфан улы, Гыйрфан – Ногман хәзрәт белән бертуган, ул шәжәрәдә дә бар. Гөлфия апа гомер буге авыр эштә эшләсә дә (ул фермада сыер сава), аның хәтере яхшы, күңеле ачык, тормышы матур. Ул Жәвад Алмазның Чертушка да, Чистайга да кайтып йөрүен айтте. Чистайда Гөлфия апаның бертуганы Илалия ханым яши икән, анда нәсел шәжәрәсе барлыгын да айттеләр. Бу Марсель Әхмәтжанов чыгарган шәжәрәме икән, башкасымы – аны әле алып тикшерәсе бар...

Чертуш авылында туган, шушы Жәвад Алмаз нәселенә барып тоташкан тагы бер шәхес бар, ул – Рафаэль Гыйрфанов. Рафаэль әфәнде хәзер Мәскәү өлкәсенә Балашиха шәһәрәндә яши, Россиянең атказанган хәрби очучысы, төрле дәрәжәдәге орден-медалләр иясе, ул 1999 елның декабрендә хәтта Антарктида бозларына да 150 тонналы «Ил-76» самолётын утырткан кеше икән! Менә шул Рафаэль Гыйрфанов 1947 елда Чертушта туа, аның атасы Гомәр – Хатыйпның улы, ә Хатыйп үзе Гыйрфанның улы. Ә Гыйрфан белән Ногман хәзрәт бертуганнар. Рафаэльгә 11 яшь вакытта гаилә Чистайга күчә. Ул 8 нче класста укыганда, Чистайга Жәвад Алмаз килә, ул Рафаэльләрдә туктала, аны фотога да төшерә. Димәк, бу каядыр 1961 еллар булган, ягъни, Жәвад Алмаз университеттан куылгач. Аның бит Казанда туганнары да, торыр

урыны да, эше дә булмаган... Рафаэль әфәнде очучы буларак, Фирганәдә эшләгәндә, аның янына Чистайдан әти-әнисе дә килә, һәм алар анда кабат Жәвад Алмаз белән очрашалар. Болары инде Жәвад Алмаз Казаннан киткәч, Үзбәкстанда булган хәлләр...

Күрәп торабыз, Жәвад Алмазның нәсел тамырлары, туганнары барыбер шушы Чертүш авылында. Автобиографиясендә туган урыны итеп, ул Благодаровка авылын күрсәтсә дә, анда аның нәселе дә, туганнары да юк. Ул авыл инде үзә дә бетеп бара, анда нибары 15-20 кеше яши. Шуңа карамастан, Благодаровка-Хөсәен авылында 1907 елда салынган мәчетне торгызганнар, Ногман хәзрәт тә шушы мәчеттә эшләгән булырга тиеш. Әйткәнемчә, XX гасыр башында Кизләү мәдрәсәсен туздыргач, аның мөгаллимнәре бирегә күчә, Хөсәен авылы ул чорның, ул төбәкнең дини мөғариф үзәгенә әйләнә. Авылның һәм дин эһелләренәң алга таба язмышы исә билгеле – мәчетләр озак елларга ябыла, муллалар сөрелә, үтерелә, Ногман хәзрәт кебекләре исә качып өлгәрә...

Чертүш-Чиртүш...

Чуерташ кебек шомарган, атылган, асылган, кыйналган, сөрелгән, әмма аякта калган мишәр-татар авылы...

Бүгән дә милли мәктәпле, мәчетле, мәдәниятле, эшле һәм ашлы татар авылы...

Бу төбәкнең тарихын иң яхшы белүче галим Рафик Насыйров авылга нигезне 1729 елны йомышлы татарлар салганын яза. Авыл элек Чистай өязенең Каргалы волостена караган, олы юл да аның яныннан үткән. Шәжәрәләр китабыннан күренгәнчә, бу йомышлы татар-мишәрләрнең нәселе Ханкирмән булган Касыйм шәһәрәннән. Чукундырудан качып, алар башта хәзерге Әлки районындагы Үргәгарга килеп урнашалар, аннан бу затлы морзаларның берничәсе Чертүш авылына күчә. Аларда байлык та, гыйлем дә булган. Болар – затлы морзалар, хәтта пәйгамбәрәбез нәселәннән булган сәедләр... Һәм Жәвад Алмазның да шушы авылдан, шушы укымышлы нәселдән чыгуы очраклы хәл түгел, алар барысы да диарлек муллалар һәм мәғрифәтчеләр.

Инде Жәвад Алмаз турында язмамны түгәрәкләп, аның зур мирасын милләткә кайтару буенча эшлесе эшләргә дә әйтәсем килә. Быел галим Жәвад Алмазның тууына 105 ел. Кызганычка каршы, бу дата фәнни жәмәгәтьчелек тарафыннан искә алынмады, хезмәтләре бастырылмады. «Мирасханә» галимнәре белән аралашканда, мин "Руhi мирас" сериясеннән булса да, Жәвад Алмазның аерым хезмәтләрен бастыра башларга киңәш иттем. Алга таба Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан аның томлыкларын әзерли башларга кирәк булачак, беренче чиратта – Жәвад Алмаз үзә әсәрләп калдырган «Кыйссаи Йосыф» дастанын һәм скифлар турында хезмәтен. Һәм, әлбәттә, атасының һәм үзенең шигырьләрен дә сайлап бастырырга кирәк дип уйлыйм, чөнки аларда да милләт язмышы. Яшь галимнәр аның бай мирасын архивларга кереп өйрәнәп, фәнни монографияләр дә язсыннар иде, дигән теләктә калам. Әмма шуны да истә тотарга кирәк, аның кулъязмалары һәм шигырьләре күпчелегә гарәп хәрефләре белән язылган.

Бу хезмәтемне кемнәрнедер гаепләү яки фаш итү өчен язмыйм, максатым бөтенләй башка – хаксызга рәнҗетелгән бер татар кешесенең исемен аклау, яңадан милләткә кайтару. Аңа инквизиция оештырган кешеләрнең күпчелегә инде бакыйлыкта, бу дөньяда кылганнары өчен тегесендә үзләре жавап бирерләр. Һәм гыйбрәт өчен язам. Талантларны таптап китү, читкә кагу, чукуып үтерү – татарның фажигәсе ул, милли фажига... Талант иясә, фәндә булсын, әдәбиятта-мәдәнияттә булсын, күп очракта үзә өчен ертлачланып көрәшә алмый, тормышта тәҗрибәсе булмый, ул икенче дөньяда яши. Шушыннан файдаланып, аны юк кына нәрсәләр белән дә «яндырырга», юкка чыгарырга, юлдан алып ташларга мөмкиннәр. Һәм ташлылар да, галим Жәвад Алмаз мисалында без моны ачык күрдөк. Ә андый аянычлы язмышка ия талантлар бер ул гына

түгел бит! Моңың зыяны исә милләткә. Ни кызганыч, талантларга шушындый көнчел мөнәсәбәт нәтижәсендә без үзешчән милләткә әйләнеп барабыз – фәндә дә, әдәбиятта да, мәдәнияттә дә... Милләтне дөнья киңлегенә алып чыгасы талантларның канатларын без үзәбез кисәбез... Нәтижәдә, талант ияләре йә башка милләткә китә, йә – кабергә...

Ә Ногман хәзрәт нәселе үзбәк илендә дә юкка чыкмый, балалары, оныклары барысы да диарлек югары белемләләр, араларында галимнәр, шагыйрьләр, эшмәкәрләр дә бар. Әмма инде алар башка илләрдә, башка милләтләргә хезмәт итәләр, татарлар өчен аларның тамырлары өзәлгән... Бары тик Ташкент шәһәренен Күкчә зиратында Ногман хәзрәтнең кабер ташы гына аның Татарстаннан, Чертуш авылынан икәнлеген искәртеп тора. Жәвад Алмаз да шушы зиратка ата-анасы янына килеп яткан, аның кабер ташына «Галим, шагыйрь, педагог Джавад Алмаз Нугман улы. 1916-1979, март 23» дип язылган. Әйтүләре буенча, ул туган көнендә үлгән, пәйгамбәрәбез яшендә дөньядан киткән. Әрнүен, рәнжүен, әйтәлгән сүзләрен, күрмәгән назларын, өзәлгән өметен үзә белән алып киткән... Әмма милләткә тау кадәр хезмәтләрен калдырып киткән. Шулар аша киләчәктә барыбер милләтенә кайтасын белеп киткән. Милләткә кирәк буласын аңлап киткән...

Фәүзия БӘЙРӘМОВА,

язучы, тарих фәннәре кандидаты

2021 ел, 13 июль.

Файдаланылган хезмәтләр

Абзалина Р.А. Архив Джаудата Алмаза в коллекции Национального музея РТ как образец собрания татарского учёного-просветителя-ориенталиста / Материалы Лихачевских чтений. – Казань, 2014

Алмаз Жәвад. Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» дастаны // Совет әдәбияты. 1960, № 2

Алмаз Джавад (Казань): «Кисса-и Юсуф» Али – Булгаро-татарский памятник / Труды двадцать пятого международного конгресса востоковедов. Том. 3. – М., 1963

Алмаз Ж. XIX йөз шагыйрәсе Газизә Сәмитова / Газизә Сәмитова. Сайланма әсәрләр. – Казан, 1965

Алмаз Жәвад. Шагыйрә Газизә Баһаветдин кызы Сәмидова // Безнең мирас», 2016, № 3. – 5, 6 б.

Әхмәтжанов Марсель. Миңа тигән зәһәр жыллар... Тел галиме Жәвад Алмазның тормыш юлы, фәнни мирасы // Безнең мирас, 2015, № 2

Әхмәтжанов Марсель. Галим һәм шагыйрь Жәвад Алмаз // Мирас, 1996, № 4

Әхмәтжанов Марсель. «Жөмжөмә солтан» дастаны тәржемәсе // Мирас, 2001, № 2

Әхмәтжанов М.И. Мирасханә: фонд һәм коллекцияләр күрсәткече. – Казан, 2005

Әхмәтжанов Марсель. Татар шәжәрәләре. – Казан, 2014

Булатова Клара. Яшел каләм. – Казан, 2003

Гайнетдинов Мәсгуд. Альберт Фәтхи турында кайбер истәлекләр / Альберт Фәтхи: мәкаләләр һәм истәлекләр. – Казан, 2007

Гомәр Госман. Юлбарыс тырнагы. Поэзиялар. – Казан, 2000

Кандалый Габделжәббар. Шигыйрьләр һәм поэмалар. – Казан, 1988

Кол Гали. Кыйссаи Йосыф. – Казан, 1983

Кол Гали. Кыйссаи Йосыф. – Казан, 1989

Миңнегулов Хатып. Озын гомерем хатирәләре. I китеп. – Казан, 2018

Мирасханә: 117 ф., 1 тасвир., 23 эш, 16 б.

Мирасханә: 117 ф., 1 тасвир., 23 эш, 2 б.

Мирасханә: 117 ф., 1 тасвир., 27 эш, 1 б.

Мирасханә: 117 ф., 1 тасвир., 27 эш, 3 б.

Мусина Р.Р. Чертуш авылындагы мәчетләр һәм хәзрәтләр тарихы / Человек и природа в бассейне реки Ик в историческом развитии. Выпуск 21. – Казань, 2020

Мусина Р. Яңа Чишмә районында туган очучының үткән юлы якты һәм нурлы // Яңа Чишмә хәбәрләре, 2020, август

На засечной черте. Из прошлого и настоящего Новошешминского района Татарстана. – Казань, 2007

Татарская энциклопедия. – Казань, 2002

Тугитуллова Роза. Бәйләсе бар йөрәкне. – Казан, 2011

Ул елларны хәтер онытмас. Төзүчесе Рәмзия Мусина. – Кулъязма брошюра. Чертуш, 2019

Фәттахова Лилия. Кайтаваз булып кайту // Казан утлары, 2019, № 3

Фәсиев Фазыл. Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасы / Кол Гали. Кыйссаи Йосыф. – Казан, 1983

Хисамов Нурмөхәммәт. Бөек язмышлы әсәр. – Казан, 1984

Мөхәммәт Әхмәтовны Дагстанда һәм Мәскәүдә Магомед Ахмедов дип беләләр. Ул – Дагстан Язучылар берлеге рәисе. Бу җаваплы вазифаны бөек Рәсүл Гамзатовтан соң башкарып килә. 60 яшьлек юбилее якынлашканда, Мөхәммәт Әхмәтов үз шигырьләренең татар телендә дә дөнья күрүен теләве турында әйтте. Һәм мин бу эшкә бик теләп алындым.

М.Әхмәтов Дагстанның Гуниб районы Гонида авылында туган. Мәскәүдә Әдәбият институтында белем алган. Танылган тәнкыйтьче, әдәбият галиме, дөнья һәм рус әдәбиятлары буенча зур белгеч Александр Михайлов алып барган семинарда шөгылләнгән. Укуын тәмамлагач Дагстан Язучылар берлеге аппаратында Рәсүл Гамзатов кул астында эшләгән, аның таләпчән мәктәбен үткән.

М.Әхмәтов үз иҗатында туган җиренең, туган ягының, гүзәл Кавказ һәм Дагстанның бүгенгесе турында яза, сөйгән халкы, аның киләчәге турында борчыла. Туган теле хақында кайгырта. Аның туган җире хақында борчылуы ул – илебезнең киләчәге хақында борчылу булып та яңгырый.

Мөхәммәт
Әхмәтов

ХАЛКЫМ МИҢА ГАЗИЗ, ГАЗИЗ ТУГАН ТӨЯК!

Туган тел

Кабат каршылыым таңны тауларда –
Чал чәчем кебек яп-якты ак таң.
Туган тел генә кала сакланып,
Бәлагә тарган чагында Ватан.

Ул гына кала, бары ул гына,
Бөтен дөньяны тынлык басканда.
Тынып калса да, барлык авазлар,
Туган тел барда Ватан саклана.

Авар теленә бөтен аһәңе
Кайта әйләнеп миңа яңадан.

Океан төбе жирнең бар тозын
Үз кочагында саклаган сыман.

Мин тау, кыялар китабын укыйм,
Көннән-көн арта бара гыйлемем.
Агачлар, ташлар арасыннан мин
Аһәңен эзим туган телемнең.

Хәзер ул һаман гел минем белән,
Кайчан булса да – көндәз һәм төнен,
Минем кадерле, сөекле, газиз,
И авар теле, и туган телем!..

Шәһәр романы

Туган телен оныткан калада
Әверелә халык төркемгә.
Нәрсә булып, Ходай, безнең белән,
Соңгы шагыйрь үлсә бер көндә?

Ватан кирәкме соң бу узгынчы,
Үткән-саткан әтрәк-әләмгә?
Ичиберкайчан! Аларның бит күптән
Чүп-чар белән башы әйләнгән.

Йөрәк һәм жан бары буш авазга
Әверелгән мескен бу илдә,
Тормыш жырын күптән карак жырылай,
Саз кылларын угры чиертә.

Хәерчене сәнгать кызыктырмый.
Ул ят нәрсә аның ишегә.
Фәкыйрь, мескен, кәфенлек дип чаба...
Ә ул житми бөтен кешегә.

***

Төшемме бу, өнмә – белә алмыйм, бахыр!
Кешни кара айгыр, коеп ява яңгыр.
Жирәндерә мине тәкәббер аксәяк,
Халкым миңа газиз, газиз туган төяк.

Авар жире, миңа синен һәр уч туфрак,
Һәр ком-ташың тоела изге дога сымак.
Уйлап куям шунда: ничек булайым кунак?
Миңа туган монда һәрбер чыбык-куак!

Атым алып менә мине Ияр-тауга,
Тау читенә килеп үрә торып баса –
Калам, әллә үләм – ансы түгел мөһим,
Котылу юк ласа, язмышка ни язса!

Ә кошлар һавада гел очуын белә,
Ә чәчәкләр һаман үсә дә гел үсә.
Дөнья матур, бүген кабат мин бу жирдә! –
Шунсы мөһим!
Төшләр, әйдә, керсен керсә.

***

Еракта җемелдәгән ут,
Туган якның күрсәт юлын.
Туган йортның бусагасы
Сагынгандыр газиз улын.

Мин тәкъва да, гөнаһлы да,
Егылдым да, мин тордым да.
Алла күрә – мин сынмадым,
Юкка түгел тууым да.

Еракта җемелдәгән ут,
Сакла минем елларымны

Өшеткеч туң катлавыннан,
Жылыт бары юлларымны.

Бозландырма күзләремне –
Мин битараф була алмам.
Жаным күккә ашкынганда,
Үзем жирдә тамырланам.

Еракта җемелдәгән ут –
Үт тә карлы бураннарны,
Тарат бөтен шикләремне,
Оныттыр бар борчуларны.

Аварчадан Рафис КОРБАН тәрҗемәләре

Кадрия (Кадрия Уразбай кызы Тимербулатова) – 1948 елның 22 мартында Дагстанның Нугай районы Терекле-Мәктәп авылында туган. Мәскәүдә Әдәбият институтын тәмамлаган. Беренче шигырьләре 1965 елда «Дала маягы» дигән район газетасында, «Туган җир» дип аталган нугай телендәге күмәк җыентыкта дөнья күргән яшь шагыйрә 1977 елда СССР Язучылар берлегенә кабул ителә.

1970 елларда аның бер-бер артлы Дагстан китап нәшриятында нугай телендә «Таулар үзәннән башлана» дигән, Карачай-Черкес китап нәшриятында «Сукмак», Дагстанда «Яшьлек җырлары», «Гәҗәпләнү» дигән җыентыклары басылып чыга. 1975 елда Мәскәүдә «Яшь гвардия» нәшриятында рус телендә чыккан «Ай елмаюы» китабы өчен Кадрия Дагстан автономияле республикасы комсомолы премиясенә лаек була. Шагыйрә Дагстан Язучылар Союзы идарәсе составына сайлана. Яшь язучыларның Бөтенроссия киңәшмәсендә, РСФСР Язучылар берлегенәң алтынчы съездында катнаша.

1978 елда шагыйрәнең иҗаты чәчәк аткан бер вакытта, фәҗигале рәвештә, гомере өзелә.

К а д р и я

ЗУР ХАЛЫКЛАР ЖЫРЛЫЙ МИНЕМ ЖЫРЫМНЫ...

Халкым минем

Бүләк итә кояш җиргә нурларын,
Нурга төрә һәр инсанын дөнъяның.
Бер горурлык – халкым минем олы, дип,
Горурланам зурлыгына мин аның.

Халкым минем, хисабы юк дауларда
Атың саклап угылларың үлделәр.
Нәни халкым, шушы иркен Нугайда
Сине ялгыз сабий кебек күрделәр.

Күп нәрсәләр чыга безнең хәтердән,
Истән чыга элек ниләр булганы.
Зур халыкны кечерәйтә вакытлар,
Кечкенәсен олы итә уллары.

Бу дөнъяда тагын булыр сугышлар,
Тагын туйга безне, заман, дәшәсең...
Бәхетлесен, халкым, һәрберебезгә
Кояш кебек жылы нурың чәчәсең.

Үз гомерен багышлады кыз балаң
Сөю, намус, ирек жырын жырлауга.
Ничбер инсан танымаган кызыңны
Юлын таптың ил алдында зурларга.

Зур халыклар жырлый минем жырымны,
Таң шикелле кыска минем жырларым!
Әгәр, халкым, калса синнен өч инсан,
Өченчесе мин булырмын шуларның!

Ватаным

Төрле юллар алып китә еракка,
Илләр гизеп йөредем мин күп якта.
Әмма йөрәк һаман сиңа талпынды,
Ватаным, мин уйлыым гел сиңең хакта.

Түш өстенә алтын төймәләр тезгән
Ала чикмән киеп өстеңә, далам,
Күренәсең сылу кыздай күземә,
Син шул чибәр кыз шикелле, Ватаным.

Сагынам мин сиңең жылы языңны.
Граниттай ут йөрәкле яшьләрең.
Дала гизеп йөргән жырчы кызың мин,
Ватаным, тик сиңе уйлап яшәдем.

Кайсы якта, кайда гына йөрсәм дә,
Ватаным, мин сиңе генә сагынам.
Сине күрми читтә торып калсам да,
Күңелемдә һаман сиңа табынам.

* * *

Үләннәре корып кипкән даланың
Уйсыз жыллар ап-ак түшен тырмалый.
Хәлсез яткан яшь хатындай даламны
Кайнар жыллар төрле яктан кармалый.

Әмма бермәл күктә болыт жыелып,
Яңгыр яуса, чүл баткакка әйләнә.
Дала кошларының шатлык авазы
Яшәү дигән назлы сүзгә бәйләнә.

Һәм корыган камышларның куллары
Күккә карап яңгыр сорап сузылган.
Аңа карап яумадылар яңгырлар,
Эсселектән дала яме бозылган.

Әнә шулай яшәү авыр чагында,
Игелекне башкалардан көтәсең,
Һәм арада якын дустаның кул сузса,
Дус кадерен менә шунда күрәсең.

Газиз анам

Таянып терсәкләремә,
Төннәрен көтсәм хәбәр,
Шул көтүдә, газиз анам,
Син дә барсың, син дә бар...

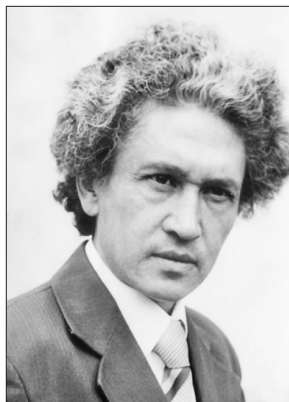
Усалланып, эшләремә
Дөньясында булса тар,
Ул эшемдә, газиз анам,
Син дә барсың, син дә бар...

Агачларның ышыгында
Жырласам әгәр жырлар,
Шул жырымда, газиз анам,
Син дә барсың, син дә бар...

Дан яулады кызың, диеп,
Ерактан килсә хәбәр,
Ул данымда, газиз анам,
Син дә барсың, син дә бар!..

Нугайчадан Рафис КОРБАН тәрҗемәләре

ТАЛМАС КАНАТЛАР КУЙДЫ

12 сентябрьдә танылган язучы һәм журналист, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре Хәниф Гыйздулла улы Хәйруллинның тууына 90 ел тулды. Тарихка «жөпшөклөк еллары» дип кереп калган заманда шөхес буларак формалашып, шул чорның идеалларын әдәбиятка алып килгән әдишләр буынының күренекле бер вәкиле иде ул.

Хәниф аганың исемен ишетүгә малай чакта хәтергә уелып калган бер вакыйга күз алдында яңара. 1973 елда, аның «Канатлар талмасын» повесте басылып чыккан, авыл халкы «Казан утлары»н кулдан-кулга йөртеп укыган иде. Менә бер көнне безнең өйгә күрше-күлән жыелды. Бер-берсен бүлдерә-бүлдерә яңа әсәр тикшерәләр. Шул чакта күрше Шакир абыйның: «Ничек курыкмыйча язган бу моны, башына җитә күрмәсеннәр тагын егетнең», – дип борчылып әйткәне

истә калган. Татар әдәбиятында совет җәмгыятен эчтән таркатып килүче чирләрне авыл районы мисалында күрсәтеп бирә алган иң беренче кыю әсәр, мөгаен, шушы булгандыр.

Хәниф ага озақ еллар Сарман районы газетасында эшләде. Чын мәгънәсендәге Хәниф Хәйруллин газетасы иде ул. Үз тирәсенә районның талантлы яшьләрен туплап, аларны олы әдәбият дөньясына алып керде. Әсәрләренең каһарманнары да башлыча Сарман кешеләре иде. Авыл тормышына багышланган мәкаләләр, очеркларын халык көтеп алды. Без аның төбәк тарихына бәйле «Бакыр базының серләре», «Алмаз ихтыяр», «Канлы еллар, авыр юллар», «Хуҗида үскән батыр» исемле документаль очеркларын, балалар өчен язылган «Тылсымлы таяк табышы» исемле мажаралы повестен укып үстек.

Сарман ягында Хәниф Хәйруллинның әдәби һәм публицистик мирасы кадерләп саклана. Район үзегендәге гимназиядә музей эшли, яшә ижатчылар өчен язучы исемендәге премия булдырылган. Тик, кызганыч, киң катлау укучылар хәтерендә аның ижаты инде тоныклана бара. Республика матбугатына монда уйланырга урын бар.

Укучыларыбыз игътибарына әдипнең «Канатлар талмасын» повесте буенча эшлэнгән радиоспектакль тәкъдим ителә. Инсценировка авторы – Әхтәм Зарипов, режиссёрлары – Марсель Сәлимжанов һәм Празат Исәнбәт. Рольләрен башкаралар: Празат Исәнбәт (Илгиз), Шәүкәт Биктимеров (Рамай), Ринат Тажетдинов (Рашат), Наил Дунаев (Яхъя), Фатыйх Колбарисов (Вәрәшев), Әнвәр Гобәйдуллин (каравылчы карт), Дания Нуруллина (Сания), Ирек Баһманов (редактор), Әхтәм Зарипов (кладовщик), Гөлсем Исәнгулова (Вера), Рәсим Сәлахов (Һәнүз), Хәким Сәлимжанов (Сафа), Барый Әшрәпов (колхозчы), Наил Әюпов (Урмакаев).

Бу QR-кодлар аша сайтыбызга кереп,
радиоспектакльне тулысынча
тыңлый аласыз.

Мидхәт Миншинның тууына 85 ел

ТУКСАНЫНЧЫ ЕЛЛАР ТАВЫШЫ

Шушы елның 26 сентябрәндә шагыйрь, публицист, журналист, Татарстанның һәм Россиянең атказанган мәдәният хезмәткәре Мидхәт Миншинның тууына 85 ел тулды. Татарстан радиосы фондында урын алган бер интервьюсында ул үзе турында: «Әгәр XX гасырның 90 нчы еллары булмаса, бу дөньяда Мидхәт Миншин да булмас иде», – дигән сүzlәре сакланып калган. Дөрәс, инде аңа кадәр дә ул татар журналистикасында да, әдәбиятта да үз урынын тапкан, үз сүзен халыкка җиткәрә алган әдип иде. Шулай да, үзе әйткәнчә, аның талантының чәчәк ату чоры нәкъ менә 90 нчы елларга, Татарстанның дәүләти статусын күтәрү, татар телен гамәлгә кергү өчен көрәш барган бер заманга туры килде.

Татарстан радиосының хәбәрләр һәм сәяси тапшырулар редакциясе баш мөхәррире буларак, ул шушы көрәшкән рупорына әверелде. Аның «Яңа атна» тапшыруында ясаган кайнар публицистик чыгышларын халык та, җитәкчеләр дә көтеп алалар иде. Нәкъ шушы елларда Мидхәт Миншинның әдәби кәләме дә активлашты. «Күпер» исемле публицистик поэмасы, «Каргыш» дигән шигъри бәяны, «Үлгәннәргә берни кирәкми» драмасы, «Хужа Насретдинның Казанга кайтуы» сатирик шоу-тамашасы, «Муенга асылган таш» повесте әдәбият мәйданында вакыйга буларак кабул ителде. Шушы елларда композиторларыбыз Мидхәт Миншин шигърьләренә йөздән артык җыр иҗат итте. Аларның байтагы хәзерге вакытта радиобыз фондында саклана, тыңлаучыларыбыз тарафыннан көтеп алына.

Хәзер сез тыңлаячак язма «Иделдә яз» дип атала. Аның темасын Мидхәт ага безгә үзе тәкъдим иткән иде. Әңгәмә аның җырлары белән чиратлашып бара. Биредә Мидхәт Миншинның дөньяга карашы да, уй-хыяллары да, борчылганнары һәм өметләнгәннәре дә чагылыш таба. Әлеге язма 2009 елның апрелендә эфирга чыкты. Шуңа ук елның декабрәндә әдип арабыздан мәңгелеккә китеп барды. Аның иң соңгы күләмле әңгәмәсе менә шушы язмада саклана.

Бу QR-код аша сайтыбызга кереп,
тапшыруны тыңлый аласыз.

Сәхифәне «Татарстан» радиосының шеф-мөхәррире **Нәсим АКМАЛ** алып бара.

1897 ЕЛГЫ БЕРЕНЧЕ ГОМУМИ ХАЛЫК САНЫН АЛУ: ТАТАР ЖӘМГЫЯТЕН ҮЗГӘРТКӘН ЧАРА

Европада кабул ителгән билгеләргә таянып, Россия халкы турында мәгълүматлар туплауны максат иткән 1897 елгы Беренче гомуми жанисәп хакимиятнең барлык структураларыннан, крестьян һәм шәһәр үзидарә органнарыннан зур жаваплылык таләп итә. Галим-статистлар, хакимият органнары, ижтимагый структуралар һәм жәмәгәтьчелекнең бергәләп, аңлашып эшли алуы гына аны уңышлы башкарып чыгарга мөмкинлек бирә. Шуңа күрә вакытта Беренче гомуми жанисәп татар жәмгыяте берләштерүгә этәргеч бирә, халык һәм зыялылар арасында яңа фикерләр, күзаллаулар формалаштыра. Әлеге чарадан шактый каршылыктар белән узган татар дөньясы үз өчен саллы нәтижеләр ясый, беренче карашка статистик операция булган жанисәп татар халкы тарихында яңа күренешләргә (уңайларына да, тискәреләренә дә) старт бирә.

Хөкүмәтнең яңа, бюджеттан зур суммалар бүленеп башкарылачак инициативасы башта төрле сословие, профессиональ һәм этноконфессиональ төркемнәр арасында шик-шөбһәләр уята. Белгечләр халык арасында жанисәп алдыннан йөргән имеш-мимешләренң 5-8 төп вариантын күрсәтәләр. Аларның барысын да жанисәпне хакимиятнең аерым төркемнәргә каршы юнәлтелгән социаль мероприятиесе дигән курку берләштерә. Түбәндәге сорау-фаразлар бу куркуга нигез була:

1) Жанисәпне илдәге реформаларны тормышка ашыручы администрация оештыра һәм уздыра. Барлык мәгълүматлар дәүләт карамагына туплана, ул боларның хәрби бурыч башкару йөкләмәсенә кагылышлы икәнлеген генә телгә ала. Хәер, алар киләчәктә башка төрле максатларда да файдаланылырга мөмкин бит.

2) Беренче тапкыр хөкүмәт, жанисәп кәгазьләре тотып, һәр кешенең гаиләсенә үтеп керергә, чиркәү руханиларын да, өяз хакимиятен дә кызыксындырмаган бик күп сорауларга җавап алырга уйлый. Моңа кадәр бу өлкәне рәсми рәвештә чиркәү институтлары (туу, гаилә кору һ.б. теркәү аша) гына күзәтә. Шәхси тормышка кагылышлы чит күзләрдән яшерен мәгълүматларны (гаилә составы, һәр гаилә әгъзасының женесе, яше, шөгыле, белем дәрәжәсе) жыю һәр кеше өстеннән күзәтү-контроль урнаштыруга китермәсе?

Шуңа күрә кешеләр жанисәптә санаучы белән янәшә хакимият вәкиле булганда гына, җавапларның тулылыгына һәм дөрөсләгенә игътибар итәләр. Жанисәп кәгазьләрендә кешеләр ачыктан-ачык җавап бирергә теләмәгән сораулар да була. Әйтик, дин мәсьәләсе атеистларга, раскольникларга, староверларга, унитарларга һәм православиедән баш тарткан неофитларга уңайсыз санала. Тормыш алып бару өчен төп һәм ярдәмче керем чыганаclarы турындагы сорау фискаль органнарга барып ирешмәсе дип шикләнделәр.

Идел-Урал буе мөселманнары арасында жанисәпнең максатларын төрлечә күзаллаучы берничә төркем күренеп тора. Беренче азсанлы төркем – рус уку йортларында белем алган, Россия армиясендә хезмәт иткән запастагы чиннар һәм рус мохитендә яшәгәннә яки һөнәрләренә бәйлә русча белгән, илдәге вазгыятькә төшенгән кешеләр – аны адекват, хөкүмәтнең халык турында төрле мәгълүматлар жыю чарасы буларак карый. Әмма өяз жанисәп комиссияләренә һәм участокларына

жирле чиновникларны кертү кагыйдәсе үз диндәшләре арасында аңлату эшләре алып баруда бу төркемне тиешле дәрәжәдә кулланьрга мөмкинлек бирми.

Русча белгән татарлар арасында да хөкүмәтнең статистик мәгълүматларны ассимиляция сәясәтен уздыру өчен куллануыннан шикләнүчеләр була. Казан губернасында бу төркем вәкилләре жанисәпне мөселманнарга каршы алып барылган этноконфессиональ сәясәт хакында ил житәкчелегенә хәбәр итү өчен кулланьрга да омтыла.

Тагын бер шактый чуар зур массив – руханилар. Алар арасында өч зур төркем аерылып тора. 1) Хәрби хезмәттә вакытта русча өйрәнгән, Россия жәмгыятендәге тәртипләрне ачык күзаллаган запастагы чиннар төркеме. 2) Төрле юллар белән русча өйрәнгән, бигрәк тә 1891 елдан соң рухани вазифаларга имтихан тапшыру өчен рус телен үзләштергән яшь муллалар. 3) Русча яза белмәгән, әмма телне аңлый торган, жирле житәкчелек белән эшләүче авыл житәкчеләре яки руханилары. Болар имеш-мимешләргә иң нык ышана торган төркемнәрдән булып, бер үк вакытта жирле хакимият белән уртақ тел таба белә. 1870 нче еллардан шушы төркем рус-татар мәктәпләре һәм мәдрәсәләрдә рус сыйныфлары ачуга яшерен каршылык оештыра, мулалыкка кандидатлар өчен 1891 елны рус мәгариф цензы кертелгәч, русча белем алуга тискәре карашын йомшарта. Алар арасындагы кайберәүләр жанисәп мөселманнарга уңай үзгәрешләр алып килмәс дип борчыла.

Гомумән алганда, мөселман руханилары жанисәпне шәхси күзаллавы белән яки хакимият кушуына буйсынып яклай, мөхәлләләрдә аңлату эшләре алып бара. Мөфти М.Солтановның статистик кампаниягә ярдәм итү турындагы циркулярлары да моңа уңай йогынты ясый (*Загидуллин И.К. Татары Казанской губернии и перепись 1897 года. Казань: Татар. кн. изд-во, 2000. С.32*).

Төп массаны тәшкил иткән, тел барьеры, православ-рус һәм мөселман-татар мәдәни жәмгыятьләре арасында социаль коммуникациянең йомшаклыгы, социаль статусның түбәнлегә һәм тышкы дөньядан аерылганлык сәбәпле, хакимиятнең яңалыкларына һәрвакыт шикләнеп караучы крестьяннарны булчак жанисәп турындагы хәбәр нык куркыта. Бигрәк тә татар крестьяннары дин-иман алмаштырудан курка: чукуындыру турындагы имеш-мимешләргә, авылларда рус-татар мәктәпләре ачу турындагы карарларга сизгер булалар.

Жанисәпнең максаты татар авыл жәмгыятьләре эчендә берничә төрле шәрехләнеп, берничә төрле фаразлар хасил була. Аларның һәрберсе, ахыр чиктә, аерым төркемнәр тарафыннан жанисәпкә каршы төшүгә китерә. Шуларны кыскача карап үтик.

1) Үсеп килүче буынны мәдәни руслаштыру сәясәтенең дәвамы яки яңа этабы түгелме?

Бу очракны Минзәлә өяз халык санын алу комиссиясе рәисе М.М. Останков хисабына таянып карасак, ул губернатор кушуы буенча 1897 елның 3 гыйнварында Әмәкәй авылына килә, монда яшәүчеләрне чукуындыру хакындагы имеш-мимешләрнең нигезсез булуына ышандырырга тырыша. Жыелган халык «чукуындырылар дип уйламаулары, әмма жанисәп нәтижеләре буенча аларның болай да кысылган хокуклары тагын да кимиячәкне белүләре, вәкаләтле кешеләрнең сүзләренә ышанмаулары, чөнки мөфтинен дә, хакимият вәкилләренең дә халык санын алуның асыл максаты турында хәбәрдар булмавын белүләре» турында әйтәләр. Үзе ишеткәннәрдән чыгып, М.М. Останков мондый нәтижәгә килә: «халыкның буйсынырга теләмәвенә сәбәбе – аңлашылмаучылыкта яки чукуындырудан куркуда түгел, ә үгетләү жимеше. Минзәләдә шушы көннәрдә Россиянең бөтен почмакларынан мөселманнар жыела торган ярминкә узуну исәпкә алсак, агитациянең ярминкәгә читтән килгән кешеләр тарафыннан алып барылуы аңлашылыр» (*РДТИ, 1290 фонд, 10 тасв., 245 эш, 411-412 битләр*).

Безнең фикеребезчә, Минзәлә ярминкәсендә булчак жанисәп турындагы

1897 елның гыйнвар башында Казан губернасы Мамадыш өязе Олы Нырты авыл җыенында укылган прокламация тексты файдаланылган. Халык санын алу турында үгетләргә килгән мулла Хәйрулла Габделгалиев халык басымы астында әлеге текстны кычкырып укырга мәжбүр була, эчтәлеген исә хакимияткә житкерә. Аның сүзләрәннән язып алынган текст рус телендә теркәлеп калган: «Мөселман динендәге крестьяннар, сезне халык санын алуда катнашырга мәжбүр итәләр, анда сезнең балаларыгызны, аларга ничә яшь икәннән язып алырга җыеналар; болар бөтенесе аларны мәжбүрләп, сездән аерып, рус грамотасына өйрәтү, ә аннары чукуындыра башлау өчен эшләнә; сез үз иманыгыз өчен нык торыгыз, җанисәпкә ризалашмагыз; хәзер сез бу юлда ялгыз калдыгыз, муллаларыгыз 1870 елны ук акча өчен рус иманына күчте; әгәр сез нинди дә булса юллар белән халык санын алудан котылып кала алсагыз, ул бүтән кабатланмаячак, тагын элеккечә яшәү мөмкин булачак; әгәр җанисәп кәгазьләренә язылмый калу җае юк икән, сезгә санаучылар килгәч һәм гаиләгезне терки башлагач, балаларыгызны рус грамотасына өйрәтергә теләмәвегезне җиткерегез, әнә муллалар, ахуннар, Мәхкамәи шәрғиядәге муллалар русча белсеннәр дип әйттегез. Әгәр санаучы боларны теркәргә теләмәсә, аннан беркетмә язудың һәм Падишаһка җиткерелсен өчен аны җитәкчелеккә тапшыруын таләп итегез. Без Аңа ике үтенеч (прошение) жибердек, әмма аларны почтада тоткарладылар; бу халык санын алу турында Патша белми, шуңа күрә дә аның имзасы кәгазьләрдә юк». Мулла сүзләре буенча, бу кәгазьдә төрле «ахмакчылар» күп язылган була, тик ул аларны хәтерендә калдырмаган. Прокламация ахырында Казан сәүдәгәрләре Юнысовлар (исемнәре телгә алынмый), Исмәгыйль Борнаев һәм Әхмәт Хөсәенов фамилияләре куелган була. Укып чыкканнан соң мулла кәгазьне, «эчтәлеген тулысынча аңлап бетермәвенә сылтап», үзе белән алырга теләсә дә, авыл җыены моңа катгый каршы килә (*Загидуллин И.К. Татары Казанской губернии и перепись 1897 года. Казань, 2000. С.146-147*).

2) *Мөселманнар турында тупланган мәгълүматларны хөкүмәт руслаштыру максатларында куллануырга җыенмыймы?*

Җанисәп турындагы мөселман җәмгыятьләрендә тарату өчен тәрҗемә ителгән, бу чараның максатын, бурычларын, тәртибен аңлаткан китапчык та уңышсыз килеп чыга – ул мөселманнарның менталитетын исәпкә алып эзерләнмәгән. Әйтик, «шулай ук школалар ачканда, хөкүмәт һәр волостьта һәм зур авылда мәктәп яшендәге күпме бала барлыктан хәбәрдар булырга тиеш» дигән жөмлә төрле шәрехләүләргә юл калдыра. Мәгълүм ки, һәр татар авылында диярлек мәктәп эшли, яңа башлангыч училищелар ачу бары тик рус авыллары өчен генә актуаль була. Шунның өстенә, «школа» дигәндә, татарлар рус башлангыч мәктәбен яки рус-татар училищесын күз алдына китерәләр. Әгәр һәр татар авылында мәктәп эшли икән, димәк, мәктәп яшендәге балаларны санау рус мәктәпләре ачу өчен кирәк булып аңлашыла. Мисалга, Казан губернасы Спас өязе Коры Корман авылы татарларының эчке эшләр министрына юлланган прошениесендә бу хәл болай аңлатыла: «...бу мәктәпләрдә бары тик рус теле укытырлар (...) безнең балаларны аны өйрәнергә мәжбүр итәрләр (...) бу аларның туган телен белмәвенә китерер, шуның белән алар аталары иманыннан ваз кичәргә мөмкин. Әлеге брошюраларда балаларны 7 яшьтән мәктәпкә язлар дип әйтелгән. Безнең Коръәни шәригәт буенча мөселман балалары 15 яшьтән дини йола-гадәтләренә үтәргә бурычлы, әгәр аларны 7 яшьтән русча өйрәтә башласалар, алар үз диннәрен белмәсләр. Кайберәүләр бу мәктәпләргә укытучы итеп, миссионерлык җәмгыятьләре агъзаларын чакырырлар дип әйтәләр, бу инде әлеге күрсәтелгән нәтиҗәгә китерәчәк тә...» (*РДТА, 1290 фонд, 10 тасв., 181 эш, 106 б.*).

3) *Русча яза белмәүдән файдаланып, халык санын алганда, христиан дип теркәмәсләрме?*

Уфа губернасының 1865 елны крестьян сословиесенә язылган элеккеге Башкорт

гаскәре (башкортлар, меҗеряклар һәм типтәрләр) мөселманнары арасында каршылык хәрәкәтенә жанисәп кәгазендәгә сөсловиегә кагылышлы урын сәбәп була. Мөселманнар «крестьянин» сүзен «христианин» терминны белән тәңгәлләштереп аңлай. Губернатор Н.Богданович 1896 елның 28 декабрендәгә 769 санлы циркуляры белән «Кайбер очракларда жирле халыкның аңын тынычландыру һәм жанисәпне тоткарлыксыз уздыру» өчен жанисәп кәгазенә 4 нче графасында элеккегә башкорт сөсловие (башкортлар, меҗеряклар һәм типтәрләр) вәкилләрен «крестьян» урынына «башкорт» дип язарга рәхсәт итә (*Загидуллин И.К. Особенности проведения в Уфимской губернии Первой всеобщей переписи населения 1897 г. // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2020. Т.10. №2. С. 133*).

Хөкүмәтнең тырышлыгы һәм мөселман руханиларының аңлату эшләрен алып баруы татарлар яшәгән күп кенә жирләрдә администрациягә киеренкелекне киметергә һәм жанисәпне уңышлы уздырырга мөмкинлек бирә. Шулай да, күп кенә урыннарда имеш-мимешләр һәм жирле администрациянең ялгыш адымнары каршылыкны көчәйтә, жәмгыятьне губерна житәкчеләренә халык белән шәхсән аралашуы ярдәмдә яки көч кулланып, хәрбиләрне жәлеп итеп кенә тынычландыралар.

1896 елның декабрь ахырында авылларда санаучылар пәйда булуга, ике сценарий күзәтелә: санаучы булып татар-мөселманнар, иң беренче чиратта, мулалар эшләгән авылларда жанисәп тыныч башлана. Әмма ул йомгакланганчы, төрле имеш-мимешләр тәэсирендә, халык бу эшнә туктатуны яки тутырылган жанисәп кәгазьләрен күрше татар авылларында бу эш төгәлләнгәнчә администрациягә тапшырмауны таләп итә башлай. Кайбер очракларда, абруйлы авылдашлары катнашып, халык санын алуны төгәлләүгә ирешәләр.

Каршылык күрсәтелгән урыннарда башка күренеш хасил була: «Татар халкы (...) борчыла һәм санаучыларны халык санын алу өчен кертмәячәген белдерә, хакимиятнең аңлатуларына ышанмый. Авыл старосталары һәм мулалар аша административ затлардан һәм санаучылардан берәү дә авылга аяк басмасын, югыйсә көтелмәгән хәлләр булырга мөмкин дип, хәбәр ирештерелә. Татарлар авыл старосталарына һәм мулаларга хакимияттән бернинди кәгазь дә кабул итеп алмаса боералар, моның өчен жавап бирәсе булу белән яныйлар».

Казан губернасында мөселман авыл жәмгыятьләрен бастыру өчен өч каратель отряды оештырыла. Беренчесе (батальон) вице-губернатор житәкчелегендә 10 гыйнвардан Мамадыш, Ләеш, Спас һәм Тәтеш өязләре авыллары буйлап уза, каршылык активистларын кулга алу, халыкны суктыру белән «патша боерыгына берсүзсез буйсыну кирәклеке» аңлата. Икенче отряд (өч рота) губернатор П.А. Полторацкий кул астында 19-30 гыйнварда кулга алулар, суктырулар белән Казан, Царевококшай һәм Цивиль өязләре авылларын урый. Өченче команда (160 штык һәм 7 офицер) 14 гыйнварда Чистайга килеп, өяз шәһәрндә татарлар арасында жанисәп уздыруга булышлык күрсәтә. 19-30 гыйнварда бу хәрбиләр катнашында Чистай өязендә 254 крестьян кулга алына, аларга каршы жинаять эше кузгатылып, күбесенә жәза бирелә.

Тулы булмаган мәгълүматлар буенча, татарлар Казан губернасының 85 волостенда баш күтәрәләр, бу хәрәкәт 422 авылны чолгап ала. Спас һәм Зөя өязендә каршылык хәрәкәтендә барлык авыллар диярлек катнаша. Казан өязе крестьяннары хәрәкәте бердәмлеге һәм күпсанлылыгы белән (якынча 80% авыллар) аерылып тора. Татарлар яшәгән 10 өязнең сигезендә каты суктырулар һәм авыл жәмгыятьләрен хәрби көч белән тынычландыру гына Казан губернасында жанисәпне вакытында уздырырга мөмкинлек бирә (*Загидуллин И. К. Перепись 1897 г. и татары Казанской губернии. С. 166–213*).

Уфа губернасы Минзәлә өязе мөселманнарының күпчелеге, Уфа, Златоуст, Бөрө

һәм Бәләбәй өязләрендә яшәгәннәренен бер өлеше үзләре турында мәгълүмат бирүдән баш тарта, санаучыларга жанысәп кәгазьләрен тутырырга бирми яки бланкларны юк итә. Администрациянең һәм руханиларның аңлату алып баруы кайбер урыннарда ачыктан-ачык бәрелешләрне булдырмый кала. Бәләбәй өязе Корыч волостенда крестьяннар төркеме (берничә йөз кеше) земство начальнигына һөжүм итә, аны муллалар гына аралап ала. Минзәлә өязе Әхмәт авылында земский начальникны, Мәлләтамакта – становой приставны тукмыйлар. Хәрбиләр килгәч, Бәләбәй өязендә жанысәп дәвам итә. Ике рота солдатлар 9 гыйнвардан 18енә кадәр Минзәлә өязенә жибәрелә: беренчесе вице-губернатор житәкчелегендә төньяк-көнчыгыш һәм төньяк волостьлардагы каршылык күрсәтүче барлык авылларны йөрәп чыга, икенчесе өяз исправнигы кул астында көнбатыш һәм көньяк волостьларда була. Бер татар авылында вице-губернатор 15 крестьянны суктырырга боера. Башка авылларда экзекуция кулланылмый. Отрядлар белән Уфа округ суды прокуроры һәм судьялар төркеме йөри, алар йөзләп кешене кулга алалар. Башка урыннарда тәртипне земство начальниклары урнаштыра.

Вятка губернасы Алабуга һәм Малмыж өязе татар авылларының мөхәлләләре 1895 елның декабрендә санаучыларны кертми. Халыкны куркыту өчен Алабуга өяз исправнигы 11 гыйнварда судсыз-нисез тирә-як авыллардан өяз шәһәренә базарга килгән 70 крестьянны кулга ала. Бу өяздә жанысәпне вакытында төгәлләргә мөмкинлек бирә.

Самара губернаторы дүрт рота солдат белән Бөгелмә өязендә жанысәпкә каршы чыккан 30 татар авылын (45 меңләп кеше) буйсындыра; Ставрополь өязе Боровка авылына да солдатлар жибәрелә.

Урта Идел һәм Урал бue өязләрендә хәрби көчләрне файдалану жанысәпне башкарып чыгуда хәлиткеч роль уиный. Халык санын алуның ил күләмендә башкарылуы шулай ук авыл жәмгыятьләрендә фикер формалаштыруга йогынты ясей, крестьян башкүтәрүләренен санын арттыра (*Загидуллин И.К. Татарское национальное движение в 1860–1905 гг. Казань, 2014. С.344-359*).

Шулай итеп, 1897 елгы жанысәп алдыннан, дини факторга нигезләнеп, татарлар арасында көчле дини-жәмгыяви берләшү хәрәкәте башланып китә. Бу хәрәкәт жәмгыятьнең барлык әгъзаларын, хәтта авыл старосталарын һәм сотскийларны, еш кына руханиларны да катнаштыра. Иң киеренке мизгелләрдә халыкның йөз чөеруеннән яки урыннарын югалтудан, сатылуда гаепләнүдән куркып, муллалар да күпчелеккә буйсына. Дини мобилизация хөкүмәтнең элеккеге елларда алып барган руслаштыру сясәтенен нәтижәсе булып, дини үзбилгеләнү өчен көрәшнен бер формасына әйләнә. Татар традицион жәмгыяте «йомыла»: чит фикерне ышанычсыз дип санап, үз эчендә кайный башлый.

1897 елгы жанысәп мөселманнар каршына беренче тапкыр туган тел турындагы мәсьәләне куя. Хөкүмәт, төрки телләрнен исемлеген эшләп, аларны сайлау алдына бастыра. Идел-Урал төбегендә милли һәм этник ұзаң күрсәткече булырга тиешле туган тел мәсьәләсендә өч вариант тәкъдим ителә: 1) «мещеряк» теле (татар теленен диалекты), 2) «типтәр» теле (чынбарлыкта юк) һәм 3) татар теле (*Ноак К. Некоторые особенности социальной структуры поволжских татар в эпоху формирования наций (конец XIX – начало XX в.) // Отечественная история. 1998. №5. С. 148*). Шуларәвешле, дөүләт халыкның этник ұзаңын формалаштыруга гына алынмый, бәлки, аны «туган тел» вариантлары дип билгеләп көчләп тага. Татар теле аерып күрсәтелүнен мөселманнар этноконфессиональ ұзаңында татарлыкның ныгуына китерүен дә әйтергә кирәк.

1897 елны татар теленен 3 төркемгә аерылуы ул чор этноконфессиональ жәмгыятендә таркатучы фактор булмый эле. Чөнки үзбилгеләнү, асылда, дини принципка нигезләнә. XIX гасыр ахыры татар-мөселман жәмгыятендә тел, дин

белән чагыштырганда, икенчел элемент дип санала (*Давлетишин К.Д. Нации и ислам (Критика философско-теологических концепций о единстве наций и ислама). Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. С. 54*). Бу – беренчедән. Икенчедән, Идел-Урал төбәгендә милли вакытлы матбугат булмаганга, зыялылар өчен әлеге мәсьәлә принципиаль әһәмияткә ия түгел. Өченчедән, жанисәп кәгазьләре өйләрдә/фатирларда тугырыла: туган тел турындагы сорауга җавап һәр кешенең шәхси эше кебек кабул ителә. Ситуация 1897 елны губерналар буенча гомумиләштерелгән мәгълүматлар басылып чыккач үзгәрә: татарлар, мишәрләр һәм типтәрләрнең саны турында фикер алышу башлана.

XIX гасыр ахыры авыл мөселманнары карашында чукундыру куркынычы мөселман традицион мәгарифен кысу хисабына рус уку-укыту системасын жәелдерү белән тәңгәлләштерелә. Бу чорда татар элитасын да, гади халыкны да чукундыру алып барылмый. Әмма хакимиятнең мөселман мәгарифен күзәтүне көчәйтүгә кагылышлы эчке сәясәтте, Рус православ чиркәвенең миссионерлык эшчәнлеген татарларның төп өлешенең рус уку йортларынан читләнүенә китерә. А.А. Рорлих фикеренчә, «мөселман» үзәкнең саклау өчен көрәш, ахыр чиктә, татарларда милли үзәк үсүгә китерә, аларга Россия империясендә милли тигезлеккә ирешү заруриятен төшендерә» (*Исхаков Д.М. Феномен татарского джадидизма: введение к социокультурному осмыслению. Казань, 1997. С. 8*).

Традицион татар жәмгыяте вәкилләренең хакимияткә каршылыгы жанисәп төгәлләнгәч тә дәвам итә, ул Госманлы дәүләтенә күчү-мөһажирлек хәрәкәте рәвешен ала. 1897 елны Бөгелмә өязе исправнигы биргән исемлек буенча монда 272 кеше күченергә әзерләнә; Самара һәм Уфа губерналарында 395 гаилә Төркиягә жыена. Самара һәм Уфа губерналарынан күчүчеләрнең беренче төркемендәге 448 кешене 1898 елны хакимият, илдән чыгармыйча, туган авылларына кайтара. 373 кешелек икенче төркем паспортлар алып, Самсунга китә (*Гусева Ю. Н. Миграция средневожских мусульман на рубеже XIX – начале XX вв.: причины, обстоятельства, последствия (из истории общин Самарской и Нижегородской губерний) // Исповеди в зеркале: Межконфессиональные отношения в центре Евразии (на примере Волго-Уральского региона – XVIII–XXI вв. / Сост. и отв. ред. Стефан А. Дюдуаньон, Ксавье Ле Торривеллек, Ольга Н. Сенюткина. Нижний Новгород: изд-во НГЛУ, 2012. С. 242*).

Жанисәп үткәрүдән, бигрәк тә, жәдитләргә жай килә. Аларның жанисәп мөселманнарга куркыныч тудырмый диюе раслана. Бу яктан 1897 елгы жанисәп жәдитчеләрнең кадимчеләрне мораль жинүе булып аңлашыла. Жанисәп нәтижеләре жәдитләр өчен кадимчеләрне рус телен белмәүдә, яңа методлы укытуны кертмәүдә гаеплүүләргә нигез була.

Авыл халкы тарафыннан жанисәпкә каршы оештырылган массачыл бойкот Мәхкамәи шәрғия житәкчеләрен һәм татар зыялыларын мәсьәләне гомуммилли яссылыкта карауга этәрә. Чөнки крестьяннарның, «динебезне яклайбыз» дип, куркыныч юк урында хакимияткә кискен каршылык күрсәтүе рус түрәләренә авыл мөселманнарын фанатизмда гаепләргә жирлек бирә. Ә мондый рәсми сүзләр мөселманнарны сәяси лояль булмауда гаепләүгә тиң, аның нәтижәсе татар мәдәни тормышына да, ислам институтларының эшчәнлегенә дә хөкүмәт тарафыннан зыян салуга китерергә мөмкин. Бу фикер мөфти Мөхәммәдьяр Солтановның 1897 елның 4 гыйнварында Самара губернасы Бөгелмә өязе ахуны Гыйльман Кәримовка язган хатында ярылып ята: «Шул якларда перепись турында халык арасында беркадәр икеләнүләр бар икән. Шуны ничек тә булса бастырырга тырышыгыз. Югыйсә ахыр заман булып. Беркадәр авылларның каршылыгына карап, бу перепись үзенә вакытыннан калачак түгел. Моңы хөкүмәт үзә белә һәм ничек буйсындыруны кешеләрдән сорамас. Бер сәгәттә тәмам итәр. Ләкин безгә әһле ислам кадерле

һәм бәһалә тора. Шуның өчен бер күз дә еламасын иде дип тырышабыз. Чөнки бу эш хакында мөселманнарны һәлакәттән саклау өчен безгә дә тырышу фарыз. Шуның өчен сез дә дикъкәт итеп, фетнәне булдырмаска тырышыгыз, һаман нәсыйхәтләрегезне бирегез. Берәү аңламаса, икенче берсе аңлар. Ин ахырында Аллаһы Тәгалә хозурында бурычлы булып калмабыз, ягъни без әйттек тә, әмма сүзегезне тотмадылар, дип әйтербез дип өмет итәбез» (*Фатыйх Кәрим. Фәнни-биографик җыентык / төз. Авторлар Р.Мәрданов, Р.Миңнуллин, С.Рәхимов. Казан, 2000. 31 б.*).

Мәсьәләнең әле икенче ягы да күренә. Жәнисәпкә каршы авыл кешеләренән күпсанлы чыгышлары мөфтинен, Мәхкамәи шәрҗыянең һәм муллаларның халык арасында абруе югары булмауны дәлилли. Бу аяныч хәлне үзгәртү өчен яңа алымнар һәм чаралар кирәклегә ачыклана.

Шулай итеп, 1897 елның гыйнварында традицион жәмгыять булып яшәгән авыл мәхәлләләренән хакимияткә массакуләм каршылыгынан соң, кадимки карашлы авыл кешеләренән империя хакимиятенән яңа чараларына һәм реформаларына тискәре карашы ижтимагый-сәяси төсмер ала. Үз эченә йомылган мөселман жәмгыятен үзгәртү, андагы фикер-карашларга тәэсир ясау, этник аңны үстерү мәсьәләсе көн тәртибенә баса.

Моны аңлау Мәхкамәи шәрҗыя рәисенән алга таба ижтимагый активлыгында чагылыш таба. Дин кардәшләре арасында, мәхәлләләрдә ижтимагый фикер үзгәреше башлансын өчен М.Солтанов мөфти дәрәжәсеннән файдаланып һәм жәдитче казыйларга таянып, үзе башлап, мәҗрифәтчелек тарату эшенә алына. Моңарчы мөфти үзен кунакка чакырган күренекле татар сәүдәгәрләре мәҗлес вакытында имамнарны яңача укутуга үгетләү турында үтенеп сорасалар, мондый сөйләшүләрдән кача торган була (*Габдерәшит Ибраһим. Бәгрәделек көндәлегә. / Кереш сүз, факсимиле һәм гарәп транскрипциясе Ә.Бостанов, татарчага тәрҗемәсе Д.Гыйльметдинов. Казан, 2013. 137 б.*), фәкать аерым кешеләр белән аралашканда, шәхси хатларында жәдитчә укутуны яклап чыга (*Гани бай: Гани байга 160 яшь тулу мөнәсәбәте белән (1839-1902) / Төз. М.Ф. Рахимкулова. Оренбург, 1998. 20 б.*). Мөфти һәм казыйлар белән якыннан аралашкан сәүдәгәр Габделгани Хөсәенев 1898 елның февраль башында яздырган бер хатында жәдитчә укутуда Мәхкамәи шәрҗыя белән кадимче муллалар арасындагы катлаулы мөнәсәбәтләргә ишарәләп: «Туры әмернамә язарга куркалар. Мөфти дә яза алмый. Хат белән «ижтиһад кылыгыз» дип, үгет-юлы белән язгаладылар», дип белдерә (*Гани бай: Гани байга 160 яшь тулу мөнәсәбәте белән (1839-1902) / Төз. М.Ф. Рахимкулова. Оренбург, 1998. 36 б.*).

1897 елның 6 сентябрәндә, гражданлык батырлыгы күрсәтеп, М.Солтанов руханиларга махсус нәсыйхәт белән мөрәҗәгать итә, аның тексты русча һәм татарча бастырылып, барлык мәхәлләләргә таратыла. Мөфти нәсыйхәтенән төп лейтмотивы – битараф булмаска өндәү, һәр мөселманны, гаилә башлыгымы ул, гади игенчеме, мулламы, үзенә йөкләгән бурычларга җаваплы карарга, жәмгыять эшләрендә актив катнашырга чакыру.

М.Солтанов дин эһелләре игътибарын берничә мәсьәләгә юнәлтә. Беренчедән, мәчетләргә тиешенчә карап тоту зарурлыгы, чөнки гыйбадәт йортының тышкы кыяфәте мөселманнарның исламга мөнәсәбәтенән, аны хөрмәтләнүләренән анык дәлиле, ди ул. Мөфти ел дәвамында гыйбадәт кылу урыны булып хезмәт итәрлек төзек, жылы һәм яктыртылган мәчетләргә тотуны һәм дини кагыйдәләр, һәм дәүләт кануннары куша, дип ассызыклай; имамнарны нинди очракларда яңа мәчет төзәргә, ремонтларга яки үзгәртеп корырга рөхсәт ителү турындагы Россия кануннары белән таныштырып та китә.

Икенче мөһим бурыч итеп, һәрбер ата һәм вәлиләләр (опекуннар) балаларга белем бирергә һәм күркәм халык тәрбияләргә тиешлегә күрсәтелә. Ир һәм кыз

балаларны дин кагыйдэләрен өйрәтү, яхшыны начардан аеру, яхшы холык һәм күркәм гадәтләрен тәрбияләү өчен укуы тиешлеге имамнарға аңлатырга кушыла. Балаларга белем алырга тиешле шартлар тудыру һәм кайгырту мэхәллә халкының бурычы дип белдерелә. Биредә игътибарны жәлеп иткән яңа фикер – мөфтинң мөгаллим, мөдәррисләр тормышта файда китерә торган белемнәрен укуырга тиеш, шулай ук шәкертләренң аеруча дәрәҗә язү һәм күркәм язү белеменә зур әһәмият бирү фарыз дини. Шунисын искәртеп үтү урынлы: 1874 елда мәктәп-мәдрәсәләр өстеннән күзәтү Халык мәгарифе министрлыгына тапшырылганнан соң, мөфтинң мәктәп-мәгариф өлкәсендә сүз әйтергә рәсми хокукы булмый.

Өченче итеп, мөфти мәрхүмнәрен, ата-аналар каберләрен хөрмәтләү кирәклеккә басым ясый. Аларны карап, зиратларның тирәсен коймалап алу, чит-читләреннән чокыр казуның мэхәллә халкы бурычы икәннән искәртә.

Нәсыйхәтнамәдә төп урын имамнарның жәмгыятьтәге роленә һәм бурычларына кагыла. Мөфти имамнарны мөселман өммәтенә бу дөньяда һәм ахирәттә юл күрсәтү өчен Аллаһы Тәгалә тарафыннан жиберелгән, Мөхәммәд пәйгамбәрнң эшен дәвам итүче, аның юлын саклап һәм халыкка күрсәтеп торучы галимнәргә тиңли. Ата-анага итагать кылу, шәригать кушканча балаларга тәрбия бирү, хатыннар һәм ирләр арасында, гаиләдә иштирамлы мөнәсәбәт булдыру, мөселманда кардәш күрәп, башка милләт кешесен дустанә санاپ, килешеп-аңлашып яшәү; ялкауланмыйча, кәсеп һәм һөнәрләр үзләштерү кирәклеген, вакытын һәм урынын беләп, Коръән һәм хәдисләргә нигезләнеп, вәгазләнеп, гарәп һәм фарсы сүзләрен катыштырмыйча, гади халык аңлы торган телдә ачык сөйләгән дип искәртә. Имамның мөнбәрдән сөйләгән сүзләре белән кылган гамәлләре туры килгән очракта гына вәгаз кеше күңеленә барып житәр дип кисәтә.

Шулай итеп, М.Солтанов нәсыйхәтнамәсә нигезендә мәчетне, жәмигъ намазын – халыкны яхшы эшләргә, хезмәт сөяргә, яңа һөнәрләр үзләштерергә, әхлакый һәм гаилә кыйммәтләрен беренче планга куеп яшәргә, бер үк вакытта мулаларны бар яктан мэхәллә халкына үрнәк булырга өнди. Мөфти фәтвасының имамнарға тәсире гажәп зур була: анда беренче тапкыр мэхәлләләрдә социаль тормышны оештыруда һәрбер мөселманның, балаларны укуыда һәм тәрбияләүдә һәрбер ата кешенң үз алдында торган бурычын үтәү мөһимлеге асызыклана, тормышта очраган тискәре күренешләрен жинү мэхәллә халкының, бигрәк тә дин әһелләренң үзләреннән тора дигән фикер уздырыла (*Загидуллин И.К. Татарское национальное движение в 1860–1905 гг. Казань, 2014. С. 368-369*).

Мөфти М.Солтанов рөхсәте, казый Хәсәнгатә Габәши инициативасы һәм Ризәддин Фәхрәддин ярдәме-тырышлыгы белән 1898 елның 6 гыйнварында Уфа шәһәрәндә жылыш жылып, анда «Ислах лисан төрки, ислах мәктәп һәм нәшир мәгариф әл-мөслимин» («Мөселманнарның төрки телен, мәктәп эшләрен һәм уку-укуы китапларын бастыруны яңарту») исемле беренче гомуммилли мәсьәләләр белән шөгыйльәнүче ижтимагый оешма төзү карары кабул ителә. Әлеге оешманың мәжлесе 15–17 июнь көннәрендә Уфа шәһәрәндә уза. Соңрак казый Р.Фәхрәддин Уфада рус уку йортларында белем алган зыялылар, Истанбулда укуган шәкертләр, имамнар, мөдәррисләр Урта Азия мәдрәсәләрен тәмамлаучылар, рус-мөселман мәктәпләре укучылары, югары уку йортлары студентлары, сәүдәгәрләр жыелган иде, беренче тапкыр алар бергәләп гомуммилли проблемалар хакында сөйләштеләр, дип яза. Съездда катнашучыларның географиясе бик киң: Казан, Уфа, Оренбург, Троицк, Орск, Петропавловск, Семипалатинск, Саратов, Бозаулык, Сәет Бистәсенң көчле шәһәр мэхәлләләре вәкилләре, Иж-Буби, «Мөхәммәдия», «Хөсәения» кебек танылган мәдрәсәләр мөдәррисләре һ.б. (*Гани бай: Гани байга 160 ишь тулу мөнәсәбәте белән (1839-1902) / Төз. М.Ф.Рахимкулова. Оренбург, 1998. 114 б.*).

Жылышта берничә мөһим мәсьәлә тикшерелә һәм аларның һәрберсә буенча

караар кабул ителә. Имамнар һәм зыялылар татар жәмгыяте алдында торган беренче бурыч итеп, дин һәм гыйлемнең нигезләрен халык телендә коруны билгелиләр. Халыкның илдә һәм дөньяда барган үзгәрешләр турында мәгълүматын киңәйтү, тормыш-көнкүрешен яхшырту һәм алга жибәрү максаты куйган китапларны гыйлем-мәгърифәт белән сугарылган һәм төрлө һөнәрләр турындагы гади халык та, яшә шәкертләр дә укырлык, аңларлык итеп язып, тарату кирәклегә раслана; кайбер язучылар кагыйдәләре кабул ителә, төрки телнең морфологиясе һәм синтаксисы Каюм Насыриның, Хөсәен Фәизхановның фәнни хезмәтләре нигезендә язылып дип белдерелә (*Кәрим Фатих. Аннан моннан. – Оренбург: Кәримов, Хөсәенов һәм ширкәте матбагасы, 1907. 33-34 б.*).

Икенче кичекмәстән хәл ителергә тиешле мәсьәлә дип, дүрт еллык жәдит ибтидаи (башлангыч) мәктәбен, аның укуы программаларын төзү кирәклеген атыллар. Монарчы тупланган уку-укыту тәҗрибәсенә нигезләнеп һәм үзара киелешеп, жыелышта катнашучы мөгаллимнәр һәм мөдәррисләр һәр сыйныфта укытылачак предметларның исемлеген төзиләр. Алар арасында намаз шартлары, дини предметлар белән беррәттән, кыскача география һәм төрки кавам тарихы, хисап, геометрия нигезләре кебек дөньяны фәннәр каралган (*Кәрим Фатих. Аннан моннан. – Оренбург: Кәримов, Хөсәенов һәм ширкәте матбагасы, 1907. 36-37 б.*). Ләкин рус телен укыту программага кертелмәгән, ягъни башлангыч белемне укучылар фәкать туган телләрендә алырга тиеш, дигән фикер уздырылган.

Жыелышта, шулай ук, ибтидаи мәктәп өчен кирәк булган ун дәрәҗәлек, аларның авторлары тәгаенләнгән. Алар арасында жыелышта катнашучылар да, шулай ук Уфага килми калган педагог, мәгърифәтчеләр дә күрсәтелә.

Һәркем хәзерлегә, мөмкинлегә һәм көчә жәйткән кадәр «кавембез вә милләтебезгә хезмәт күрсәтсәң!» дигән карарны жыелышта катнашучылар үзләренә кабул итеп таралышалар. Соңгы утырышларның берсендә, ел саен жыелып, бер еллык хезмәтләребезне жәмгыятькә тәкдим итәргә дип киелешә. Монарчы «Тәрҗеман» газетасы тирәсендә тупланып, андагы мәкаләләргә укып, рухланып, фикер туплаган һәм фикердәшләр тапкан жәдитчеләр Мәхкамәи шәргыя, аның казыйлары йөзәндә тагын бер фикри һәм оештыру үзәгенә ия булалар. Иң мөһиме – шушы вакыттан башлап, мәгърифәтчеләк идеяләргә белән сугарылган китапчылар һәм уку әсбаплары гади халык телендә, киң укучылар аудиториясен күздә тотып языла башлый, 4-5 ел вакыт эчендә милли башлангыч мәктәпкә кирәк булган уку әсбаплары да пәйда була.

Бу ижтимагый оешманың беренче съездыннан соң башка жыелышлар оештырылмаса да¹, эш юнәлешләре билгеләнеп, халыкны агартуга караган шактый күп эшләр башкарыла.

Мөфти М.Солтанов 1898 елның 25 августында шәһәр имамнарына махсус нәсыйхәтнамә белән мөрәҗәгать итә. Ул тагын да кыюланып, имамнар мөселманнар арасында алдынгы фикер таратырга тырышырга тиеш дигән сүзләр сөйлә. Шәһәр халкы арасындагы наданлык, ялкаулык, эшсезлек, һөнәрсезлек, кирәгеннән артык фәкыйрьлек, артык иркәлектә гомер кичерүләр арасындагы угрылык, исерткеч

¹Шундый зур рухи күтәрәнкелек шартларында үткән жыелышның кабат уздырылмавын Х.Габәши Уфа шәһәрендәге искелек яклы имамнарның һәм, бигрәк тә, Мәхкамәи шәргыя казые ахун Гыйниятулла Капкаевның баштан ук бу чараны булдырмау өчен тырышуын, барып чыкмагач, кабул ителгән карарларны карага буяп, шәһәр мөселманнарына куркыныч сурәттә күрсәтеп, кадимчә фикердәшләргә белән «кара агитацияләр» ясауына бәйләп аңлата. Әмма жыелышның рухи жәйткәсе булып танылу алган Х.Габәши, Уфа шәһәре кадимчеләренә интригаларына, төрлө яла ягуларына, зәһәрләр сүзләренә чыдый алмыйча авыруга сабышып, табибларның киңәше белән уку-язуны туктатып торырга мәжбүр була. Ул вакыты тәмамланганчы ук, тәмам чирләп, 1899 елның 13 февралендә казыйлык вазифасын калдырып, гаиләсен алып, кыш уртасында туган авылына кайтып китә (Габәши Хөсәнгата тәрҗемәи халемнән [биографиямнән] гыйльми һәм ижтимагый хезмәтләремнән беркадәресе // Фәнни Татарстан. 2015. №2. 136 б.). Р.Фәхредин исә башкарак фикер әйтә: «Чиновникларның гадәттән тыш тикшереп торылуы сәбәбеннән ошбу жәмгыять моннан соң кабат жыелмады, һәм идарәсе һичбер эш эшләмәде» (Гани бай: Гани баяның тууына 160 яшь тулу мөнәсәбәте белән (1839-1902) / Төз. М.Ф.Рахимкулова. Оренбург, 1998. 114 б.). Халык кайдадыр уртада, күрсәң.

эчү, фәхеш кәсепләре һәм башка начар күренешләр пәйда булуына ачынып, мөфти, «эгәр эшебез бу юлдан китсә, алдагы көнебез куркынычлыдыр», дигән нәтижә ясый. Халыкны тугры юлга өндәү сезнең эшегездер, дип, имамнарға һәр жәмигъта, һич булмаса ике жәмигъка бер тапкыр гүзәл вәгазьне төркичә, мөмкин кадәрле һәркем аңларлык итеп әйтергә, күбрәк Коръәннән һәм хәдисләрләрдән мисаллар китереп, заманга һәм халык күңеленә туры килә торган сүзләр сөйләргә кирәклеген искәртә. Вәгазьләрегезнең ике яки өчсән безгә дә жибәрегез, заманыбызга муафыйк һәм мөселман кардәшләребезгә файдалы булганнарын туплап, вәгазьләр китабы эшләребез, дип белдерә (Загидуллин И.К. *Татарское национальное движение в 1860–1905 гг. Казань, 2014. С.369-370*).

Мөфтинен нәсыйхәтнамәләре кадимчә һәм жәдитчә мулалар арасында башланган жомга хәтбәсе турында бәхәснә көчәйтә, бу өлкәдә жәдитчеләргә, ягъни аны туган телдә әйтергә кирәклегә турында фикергә ярдәм була.

Шул рәвешле, 1897 елгы Беренче гомуми жәнисәп мөселман жәмгыятенен яңалыкларга мөнәсәбәтән күрсәтүче билгегә әйләнә. Ул татар мөселман жәмгыятенен ябык, йомык булуын, хакимият һәм ижтимагый оешмалар белән социаль хезмәттәшлеккә эзәр түгеллеген тагын бер тапкыр зур масштабта дәлилди. Моңы аңлау Мәхкамәи шәрғияне һәм башка, моңа кадәр «Тәрҗеман» гәзите тирәсенә тупланган алдыңгы көчләрне Уфада үз ижтимагый координацион үзәген булдыруга һәм мөселман жәмгыятен яңарту чараларын бергәләп гамәлгә ашыруга этәрә. Мөселман жәмгыятенен кайбер укуту һәм мәдәни проблемаларын хәл итүне максат итеп куйган жәмгыять оешу Мәхкамәи шәрғия казыяларын яңа сыйфатта ача, аларны дәүләти дин эшләрен күзәтүче оешма гына түгел, ә алдыңгы төрки-мөселман милләтен оештыру, яңарыш, яңа ысул белән укуту, гомумән, мөселманнар арасында дөньяви белем, яңалык таралсын өчен тырышучылар әйдәмане дип расларга мөмкинлек бирә. Мөфти М. Солтановның 1897 һәм 1898 елларда мөселман жәмгыятьләрендә заманга хас үзгәрешләр таләп итеп язган нәсыйхәтнамәләре дә мөселманнар яңарышы үзәгенә әверелгән Мәхкамәи шәрғиянең ижтимагый мәсьәләләрен хәл итүгә юнәлдерелгән эшчәнлегенен иң югары ноктасы буларак бәяләнә ала.

Шулай итеп, 1896-1897 елларда Беренче гомуми жәнисәп белән бәйлә илкүләм вакыйгалар мөселман жәмгыятендә ике зур төркемнең башта бер-берсеннән аерымлануына һәм, озака үтми, жәдитчеләрнең традицион тормыш тарафдарларына йогынтыны арттыру өчен актив эшчәнлегенә сәбәп була. Яңарыш хәрәкәте жәмгыятьне 1905 елгы үзгәрешләргә эзәрли һәм татар милли үзәнен булдыру-ныгытуга жирлек хезмәтен үти.

Илдус ЗАҢИДУЛЛИН,
тарих фәннәре докторы

ТУГАНЛЫК КАДЕРЕ

Бүгөнгө геройларым беравыздан: «Безнең хакта ни язасың инде? Гади авыл кешеләре бит без, бар вакытыбыз хезмәттә үткән», – ди. Чыннан да, алар – тыйнак, үз эшеннән тәм һәм ямь алып, булганына шөкрәна кылып яшәүчеләр. Һәрберсенең язмышы бер әсәр язарлык, шулай да бүгөн аларны бер язмага берләштереп карыйк әле.

Кешене ризыгы йөртә

Миннәхмәт абый һәм Халисә апа уллары белән

– Безнең балачак авыр чорга – сугыш вакытына туры килде, – дип башлады сүзен бүгөнгә көндә Нурлат районы Кычытканлы авылында гомер кичерүче Хәнифә апа Хәсәнова. – Кичкә таба баскычтан менәргә дә хәлебез калмый иде. Хәер, бер безгә генә булмады инде ул авырлык, ил белән бергә күтәрдек.

Сугыш беркемне дә аямый. Хәнифә апаның әтисе – Нурхамәт Локман улы Локманов илгә дошман бәреп кәргәнче Октябрь, Әлки районнарының төрле хужалыкларында житәкче булып эшли.

Аның фронтка китүе кинәт килеп чыга,

ул хәтта гаиләсе белән хушлаша да алмый. Хатыны Маһруй апа, берсеннән-берсе кечкенә дүрт баласын күкрәгенә кысып, каенанасы белән авылда кала. «Ул вакытта машина юк бит инде. Әти эшкә кышын пар атны чанага жигеп, жәен тарантас белән йөри иде. Минә дә янына утыртып йөри, жырлата. Кызым бии дә, жырлый да белә дип горуланды ул. Озата алмыйча да калдык инде үзен», – дип көрсенә Хәнифә апа. Ә тормыш дәвам итә. Хәбәрсез югалган әтиләренең каберен балалары, сугыш тәмамланып, бик күп еллар үткәч, Брянскида эзләп таба.

– Без күргәнне Аллаһы Тәгалә балаларыбызга, оныкларыбызга күрсәтмәсен инде, – дип, Хәнифә апа балачагы турында сөйләвен дәвам итә. – Ул чорда ир-атлар яу кырында бит. Бөтен авырлык хатын-кыз, бала-чага жиккәсенә төшә. Әбиебез, кышын жылырак булсын дип, өч гаилә бер өйдә яшик дип тәкъдим итте. Күпме кеше бер түбә астында торсак та, сүзгә килгән, кычкырышкан чагыбызны хәтерләмим. Барыбыз да, никадәр генә авыр булса да, тыныч, якты килчәккә ышаныч белән карый идек. Бакча тирәләрен әйләндереп алган киртәләргә язга чыкканчы ягып бетердек. Яз житеп, кычыткан баш төрткән чаклар да хәтергә уелып калган. Ул безгә шактый вакыт ачка тилмермәскә ярдәм итә иде.

Сугыш чорында олысына да, кечесенә дә эш житәрлек була. Хатын-кызлар тимер тырмага жигелеп, жир тырмалый, чәчә, эшкәртә. Балалар кычыткан жыеп, йомычка таба, казан асып ашарга пешерә, эне-сеңелләренә күз-колак була.

– Безнең баштан үткәнне сөйләп кенә бетереп булмый инде, – ди әңгәмәдәшем. – «Балаларым ач утырмасын» дип, эни әкрәкләп, әти белән бергә алган әйберләргә сатарга карар кылды. Әтинең эшкә кия торган яхшы туннарыннан соң, чират «Зингер» тегү машинасына житте. «Теләп торыгыз, балалар», – диде дә эни, машинаны алып, авылдан унсигез чакрым ераклыкта урнашкан Карамалыга китте. Юлы уңган тагы,

машинаны 2 пот арышка алыштырып кайтты. Көн дә бер уч куырып ашыйбыз, шундый тәмле нигъмәт булды инде ул безгә.

Ә вакыт туктамый, һаман алга чаба. Инде балаларның да канатлары ныгый. Нурхамәт белән Маһруйның олы кызлары – Халисәләре мәктәптән соң Тәтештә агрономлыкка укып кайта. Һәм, бәхет эзләп, Свердловск якларына чыгып китә. Шунда булачак ире – Зәй егете Миннәхмәт белән таныша. «Әнигә яулыктар, күлмәклек, такта чәйләр сала иде. Бу бит яшьләргә үчәткән төшерми торган чор. Ә апабыз, үзалдына максат куеп, хыялындагысын тормышка ашырырга тырышкан. Балалары, оныклары да шундый аның бүген», – дип искә ала апасын Хәнифә апа. Ни кызганыч, Халисә апа, өч улын ятим калдырып, 1982 елда мәңгелеккә күчә.

Аның туганнары барысы да – эшсәярләр. Нурғаязны, мәктәптә укыганда ук, колхоз эшенә тарталар. (Кызганыч ки, иң кечеләре Мансур 16 яшендә аттан егылып төшөп вафат булган.) Хәнифә апаны исә, сизгенче классны тәмамлагач, авыл идарәсенә счетовод ярдәмчесе итеп чакыралар.

– Күрешдә яшәүче агротехник Фатыйма апа чакыргач, каршы килмәдем, – ди ул, шул мизгелләргә хәтерендә янартып. – Өч еллап эшләгәч, правленига бер егет килеп йөри башлады. Эше бардыр дим инде, мине күзләп йөри дип уйламыйм да. Ә бермәл үзе югалды, минем кулымны сорарга башкода – Сәмигулла абый килде. Шулай итеп, эниңең хәер-фатихасын алып, кияүгә чыктым.

Тормыш иптәше Сәгыйть – тумышы белән Кычтыканлыныкы, Ташкентта эшләп кайткан кеше. Өйләнешкәннән соң, алар яңадан Ташкентка китә. Хәнифә апа сүс үлчәүче булып эшкә урнаша. Беренче шатлыклары Тәнзилә дә шунда туа. Тик күп тә үтми, иптәше авырып китү сәбәплә, алар кире туган якларына өйләнеп кайта. Эшкә батыр кеше һәрвакыт кирәк: күкрәк баласы булуга карамастан, яшь хатын үлчәүче булып эшкә чыга. Шулай арада бер-бер артлы тагын өч бала туа. Ни кызганыч, Сәгыйть аганың ғына гомере озын булмый. Бар дөнья мәшәкатен калдырып, моннан кырык дүрт ел элек мәңгелеккә күзен йома ул.

– Бала – арбада. Аны ышыграк урынга куясың да эшләргә йөгерәсең, – дип, сүзен давам итә тормышның төчәсеннән күбрәк ачысын татыган Хәнифә апа. Мин исә сынмау-сыналмауның сәбәбен сорашам. «Сабыр булуда, – ди ул. – Сабырсызлык эллә нәрсәләргә дучар итә. Авырлыкта да, шатлыкта да сабыр булырга кирәк. Өлхәмдүлилләһ дип, булганына шөкер итәргә кирәк. Әнибез галим кеше иде, мәдрәсәдә укыган, остабикәдә үскән. Дөнъяның нәрсә икәннен белеп яшәде, намаз укырга кирәк дия иде. Ә мин: «Пенсиягә чыккач укырман, вакытым юк», – дип җавап бирә идем. Алтмышка житкәндә генә, намазга бастым. Аллаһы Тәгаләдән балаларымны үрнәк булырлык итеп тәрбияләсәм иде дип сорадым. Аллага шөкер, укыган җирләреннән, армиядән рәхмәт хатлары килде, бүгенгә көндә намаз укыйлар, ураза тоталар. Җиде оныгым, оныкларымның балалары да аларга карап үсә», – ди Кычтыканлының Акъәбисе.

Төп нигез сакчысы

Хәнифә апаның абыйсы, Кычтыканлыча әйтсәк, әзисе Нурғаяз Нурмөхәммәтов – чын мәгънәсендә шулай дип аталырга лаеклы зат. 2022 елның 1 гыйнварында аңа 90 яшь тула. «Тормышлар да яхшырды, картайдык кына инде. Мәңге картаймас кебек идек», – ди ул, көлемсерәп. Тормыш иптәше Хәлимә апа белән бергә торуларына 65 ел тулуны билгеләп үтәргә җыенган мәлләре. Дүрт баласының, алты оныгының, оныкларының балаларының кадр-хөрмәтен тоеп, иңгә-иң куеп, туган авылларында яшәп ята алар. Хәер, гел хәрәкәттә, тик утырырга вакытлары да юк аларның. Тугыз яшеннән бозау көтүе көтәргә чакырылган егетнең үсмер чагы хезмәттә уза. «14 ел көтү көттем. Аннары колхоз кушуы буенча Бөгелмәгә тракторчыга укырга киттем.

Укуымны тәмамлап кайткач та эшли башладым», – дип, хатирәләренә бирелә Нургаяз ага. «24 ел тракторда эшләү дәверендә гел алдынгылар рәтендә булды. Хезмәтенә күрә хөрмәте – мактаулы механизатор исемен яулады, фотосурәте Мактау такталарыннан төшмәде», – дип, горуланып, тормыш иптәше аның сүзен дәвам итә.

– Хәлимә апагыз – Аллаһы Тәгаләнең миңа биргән бик зур бүләге. Шөкер, бер-беребезне зурлап, тату яшәдек, – ди Нургаяз ага, Хәлимәсенә ягымлы караш ташлап. – Бик сирәк кеше каенанасының догасын алып кала. Хәлимә алды, эни аның кулында жан бирде. Егерме жиде ел бер түбә астында яшәгәндә, ни генә булмагандыр инде. Дәшми кала алмасаң, тормыш бозыла. Беренчә сөйләгәндә, икенчә сүз кушмаса гына, яшәү җиңелрәк. Шөкер, үрнәк гаилә дип, жылышларга, бәйрәмнәргә чакыралар. Хәлимәнең сабырлыгына күрә, мин дә дәрәжәле булып ашым.

Нургаяз абый һәм Хәлимә апа

Күңелле чаклар да, яшьләргә гыйбрәт итеп сөйли торган мизгелләрдә шактый була Нургаяз ага тормышында. 1968 елның кышы бик карлы килә. «Т-75» тракторы белән район үзгә – Нурлатка колхоз сөтен ташулары бер дә җиңел булмагандыр шул. «Хезмәттәшем Яруллин Вакыйф белән бер тракторда эшләдек. Мин кайтам да ул китә, ул кайта да мин китәм. Барып кайту 12 сәгатькә сузыла иде», – ди ул. Егерме алты яшьлек егетнең сабырлыгына, чыдамлыгына сокланырлык шул.

Төп нигез булгач, апалары Халисә дә гаиләсә белән абыйларына кайтып йөри. Олы уллары Фәрит (сүз унаеннан, Фәрит Миннәхмәт улы Нәбиуллин бүгенгә көндә «Березовский рудник» жәмгыятен житекли) хәзер дә, туганнарының күп булуына карамастан, кендек каны тамган йортка ашыга. «Телем ачылган нигезем якын күңелгә», – ди инде үзе дә жиденче дистәне ваклаган Фәрит әфәнде. Туган ягыннан читтә яшәсә дә, жай чыккан саен Татарстанга – Кычтканлыга юл ала ул. Очрашкан саен әнисенә эне-сенеңнә белән сөйләшеп туялмыйлар, торган саен балачак шуклыклары, истәлекләре яңара. Хәтта Фәритсез генә очрашкан көнне дә сүз һаман аңа барып тоташа.

– Фәрит беренче адымнарын авылда, безнең нигездә ясады. Мәктәптә укый башлагач та, каникулларда безнең яңарга ашкынды, – дип искә ала Нургаяз ага. – Музыка мәктәбендә укыган энебезнең кулыннан беркайчан баяны төшмәде. Баян артыннан башы күренмәсә дә, сыер савучыларны биеткәнән хәзер дә хәтерлим.

– Фәритнең максатчан, үз дигәнә ирешә торган булуын без – туганнан туган сенеңнә дә чамалый идек. Хәзер дә сокланабыз, безгә күрсәткән игелекләре өчен рәхмәтләр укыйбыз, – дип, сүзгә кушыла Хәнифә апаның кызы Тәнзилә ханым.

Әйе, рәхмәт әйтергә сәбәпләре дә аз түгел. Дүрт баланы берүзе тәрбияләп аякка бастырган туган апасы Хәнифәгә йорт житекзү, Нургаяз ага белән Хәлимә апаны Хажга жибәру дисеңме...

– Мәккәгә барып кайтучылар кызыктырып сөйли иде. Шөкер, безгә дә насып булды. Аннан оҗмахка керү хыялы белән кайттым. Мөмкинлек табып, Хаж кылырга тырышырга кирәк, – ди сүзен җөпләп авылдашлары арасында эше белән дә, тормышы белән дә ихтирамга лаек Нургаяз ага.

– Эти белән эни – бүген дә безгә терәк. Күз карашы белән аңлашулары, бер-берсен ихтирам итүләре белән безгә һәм оныкларына үрнәк булып тора алар. Жыр-моңга мэхәббәт нәселебездән килә. Эти бик күп еллар давамында авыл һәм район сәхнәләрендә чыгыш ясаган, шул омтылыш безгә дә күчкән. Эти, олы яшьтә булуга карамастан, бүген дә гел хәрәкәттә. Кышын җимлекләрдә эзәрли, матур итеп рәсем

ясый. Балаларын, оныкларын гына түгел, нәселне дәвам итүче башка туганнарны бер нигезгә жыючылар алар. Аллаһы Тәгалә хәерле гомерләр насыйп итсен үзләренә, – ди шул ук авылда яшәүче кызлары Әминә апа Әхмәтвәлиева.

«Иң зур байлык – туганнар»

Язмам геройлары шулай ди. Күнелле мизгелләренә уртаклашыр, авырлыклар килгәндә бүлешерлек туганнары булу белән бәхетле алар. Нургаяз ага белән Хәнифә апаның туганнан туган сөңлесе Әлфия апа Хәсәнова белән дә тәүге сүзсез туган як, туган-тумача хақында булды. Әлфия апа тумышы белән шулай ук Кычытканлыдан, бүгенге көндә Казанда яши.

– Хәзерге тормыш бик рәхәт, Аллага шөкер, – ди ул, елмаеп. – Кечкенәдән утын кисеп, су ташып үскән буын бит без. Бүгенге яшьләр шушы житеш тормышның кадерен белсеннәр иде. Зарланып маташучыларны очраткан саен, безнең яшьлекне күрсәтсә килә. Әмма, авыр чор булса да, ул вакытны сагынып искә алабыз. Ул чакта алган чыныгу, үсә төшкәч тә, һәр эшнә жиренә житкереп башкарырга көч, үжәтлек, омтылыш бирде. Шуңа күрә лаеклы ялда булсам да, өйдә тик утырасы килми әле. Эшләр йөрм, оныкларны үстерергә булышам.

Әлфия апа яшәгән үк китап белән дус. «Жюль Верн, Джеймс Купер әсәрләрен әллә ничә мәртәбә укыдым. Берничә дистә ел дәвамында тупланып барган газета-журналлар өйгә сыймый башлады инде, – ди элек-электән «Казан утлары», «Татарстан яшьләре», «Казанские ведомости» кебек вакытлы матбугатны үз итүче танышым. – Газета-журнал килмәсә, өйдә нәрсәдер житми кебек тоела миңа». Ө менә туганнар белән аралашу мөмкинлегә булдырган өчен элемтә чаралары уйлап чыгаручыларга бик рәхмәтле ул. «Төрлебез төрле шәһәр-авылларда яшәгәнгә күрә, еш очраша алмыйбыз. Ө социаль челтәрләр аша рәхәтләнеп аралашабыз, фотолар алмашабыз, күрешкәндәй булабыз», – ди.

Бу тормышта туганнарның, аралашып яшәүнең кадерен аңлаучы тагын бер героем – Фәрит әфәнденең әтисе ягыннан икенче буын кыз туганы Рәйсә Нәбиуллина бүгенге көндә Яр Чаллы шәһәрәндә яши. Аның әтисе Рәшит белән әнисе Мария Зәй районында күрше авылларда туып үскән. Ө танышырга Сverdлау ягына бәхет эзләп чыгып киткән жирдә насыйп була.

– Без Фәритләр белән күршеләр булып яшәдек. Бер-беребезнең хәлен стенага кашык белән шакылдатып белешүләр, кыш бусе Кар бабай әвәләүләр – болар барысы да безнең өчен бик кадерле истәлекләр. Әтием өздәрәп гармунда уйнады, Миннәхмәт абый, Халисә апалар шәп итеп бии, жырлый, аларга без дә кушыла идек. Ял да итәргә жай чыккан, күрәсәң. Беренче фильмоскопны да Миннәхмәт абый алып кайтты. Күрше-күлән аларга жыелып, бергәләп кино карауны бүгенгедәй хәтерлим, – ди дә сүзен Фәриткә таба бора. – Кечкенәдән олыны олы, кечене кече итә белгән Фәрит, Татарстаннан читтә яшәсә дә, бүгенге көндә дә туганнарын онытмый. Туган көннәр, бәйрәмнәр белән котлый. Кайткан саен хәл белергә ашкына. Бездә андыйларны «тартымсак» дип атыйлар.

Хәер, туганнарның кайсын гына алсак та, барысы да шундыйдыр инде. Миннәхмәт аганың тагын бер әнесә – Сөнгатулла һәм аның тормыш иптәше Маһинур апаның кызлары белән генә бу юлы күрешеп булмады әле. Зәй районы Куш-Елга (Ашыт) авылында дәү әни-дәү әтиләре нигезен саклап, карап торучы Әлфия, Рәшидә, Ракия, Асия апаларга да сәламәтлек теләп калабыз. Киләчәктә аларның истәлекләрен, фикерләрен белү өчен дә очрашулар насыйп булсын әле. Ө бу язмада телгә алынган һәркем ике як нәсел жепләрен өзмиңә саклаучы, эшендә дә, тормышында да хезмәтенә күрә хөрмәт казанган туганнары – Фәрит абый Нәбиуллинга һәм аның балаларына рәхмәтле. Тормышта иң кадерле хисләренң берсә шушыдыр, мөгаен.

Ландыш НӘСЫЙХОВА

РЕСПУБЛИКА ҺӘМ ШӘҺӘР КӨНЕ

Татарстан халкы, кунаклар Республика һәм Шәһәр көнен зурлап билгеләп үтте. ТР Президенты Рөстәм Миңнеханов бәйрәм котлавын ирештерде. Казанда «Үйнагыз, гармуннар!», «Казан сөлгесе» халык ыжаты, «Печән базары» фестивальләре булып узды. Ул көнне берничә яңа объект, шул исәптән МЧС торак комплексы, капитал ремонттан соң 175 нче гимназия, Чуйков урамында яңартылган ишегалды, 7 нче шәһәр хастаханәсе артындагы күл, Казансу ярлары буенда яңа мәйданчыклар ачылды. Аларны ачу тантанасында Татарстан Республикасы Президенты Рөстәм Миңнеханов катнашты. Ул шулай ук Tat cult fest фестивален, ипподромда ат чабышларын карады. Бәйрәм «Казан» гәилә үзәгендә зур концерт һәм салют белән тәмамланды.

АВГУСТ КИҢӘШМӘСЕ

Мәгариф хезмәткәрләренең һәм фән эшлеклеләренең былгы август киңәшмәсе Актаныш районында үтте. Анда Татарстан Республикасы Президенты Рөстәм Миңнеханов катнашты һәм чыгыш ясады. Ул республикада белем бирүнең югары сыйфатын тәмин итү бурычын куйды, район житәкчеләренә туган телләрдә укыту һәм тәрбия бирүне оештыруны контрольгә алырга кирәклеген әйтте, был укытучыларга 12 мең ноутбук биреләчәген хәбәр итте. Август киңәшмәсе кысаларында «Адымнар – Актаныш» күптелле гимназия-интернаты ачылды.

МӘСКӘҮДӘ ТАТАРСТАН МӘДӘНИЯТЕ КӨННӘРЕ

Мәскәүдә Татарстан Республикасы мәдәнияте көннәре булып узды. Быел бу чара 11 нче тапкыр үткәрелде. Республикабызның мәдәни тормышының бөтен байлыгын күрсәтү өчен Россия башкаласына иң яхшы коллективлар, ТР Дәүләт симфоник оркестры, сәнгать осталары, музей хезмәткәрләре, театр әһелләре килде. Мәскәү Халыкара музыка йортында Дәүләт симфоник оркестры белән берлектә республикабыз сәнгать осталарының гала-концерты булды. Анда Мәскәү шәһәре думасы рәисе Алексей Шапошников Мәскәү мэры Сергей Собянинның котлавын ирештерде. ТР Дәүләт Советы Рәисе Фәрит Мөхәммәтшин бәйрәмгә килгән халыкны ТР Президенты Рөстәм Миңнеханов исеменнән котлады.

ИСТӘЛЕК ТАКТАСЫ КҮЕЛДЫ

Казанның Зур Кызыл урамындагы 57Б йортында язучы, СССРның Дәүләт премиясе лауреаты, Татарстан Язучылар берлегенен беренче рәисе Кави Нәжми белән аның хатыны, язучы-тәржемәче Сәрвәр Әдһәмовага истәлек тактасы куелды. Аны ачу тантанасында ТР Президенты Рөстәм Миңнеханов, ТР Дәүләт Киңәшчесе Минтимер Шәймиев, Татарстан Язучылар берлеге рәисе Рәкил Зәйдулла, Кави Нәжминен оныкчыгы Константин Колпаков һ.б. чыгыш ясадылар.

ИСКӘ АЛУ МӘРӘСИМЕ

Казандагы 1 Май мәйданында фашист төрмәсендә жәзалап үтерелгән Муса Жәлил һәм жәлилчеләрне искә алу мәрәсими булды. Ул «Каләб» Яңа буын җыены тарафыннан әзерләнгән «Муса. Моабит» спектакленнән музыкаль-хореографик композицияләр белән башланды. Чарада ТР Иҗтимагый палатасы рәисе Зилә Вәлиева, ТР мәдәният министры урынбасары Дамир Натфуллин, ТР яшьләр эшләре министры урынбасары Алла Кондратьева, Татарстан Язучылар берлеге рәисе Рәкил Зәйдулла, Татарстанның халык шагыйре Зиннур Мансуров, Муса Жәлилнең кызы Чулпан ханым Жәлилова, М.Жәлил исемендәге Республика премиясенең былгы лауреатлары композитор, дирижёр Ильяс Камалов белән шагыйрь Булат Ибраһим, яшь шагыйрь Гөлнәз Газизова чыгыш ясадылар. Искә алу мәрәсимиен Айсылу Мөселәмова белән Артём Пискунов алып барды.

«БӘЛЛҮР КАЛӘМ – 2021»

«ТАТМЕДИА» бинасы каршында «Мас-сакүләм матбугат чаралары урамы» фестивален булды. Анда татар матбугаты, радио, телевидение, китап нәшрияты хезмәтләре белән танышырга мөмкин иде. Фестивальгә XXIV «Бәллүр каләм – 2021» журналистика һәм масс-медиа өлкәсендәге республика бәйгесе лауреатларын бүләкләү тантанасы тоташты. Бәйрәм кунакларын Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы житәкчесе Айдар Сәлимгәрәев, Татарстан Журналистлар берлеге рәисе, «Татарстан – Яңа гасыр» телерадиокомпаниясенең генераль директоры Илшат Әминов сәламләде. Быел бу бәйгә 12 номинациядән торды. «Елның медиа-шәхесе» номинациясендә

Татарстан Дәүләт Советы Рәисе урынбасары, ТР Президенты каршындагы Татар телен саклау һәм үстерү мәсьәләләре комиссиясе рәисе Марат Әхмәтов жинүче булды. Гран-прига «Казанские истории» газетасы баш мөхәррире, ТР Дәүләт Советының элекке матбугат сәркатибе Любовь Агеева лаек булды. Аңа бүләкне – «Лада Гранта» автомобилен ТР Премьер-министрының беренче урынбасары Рөстәм Нигъмәтуллин тапшырды.

ТАТАР ШИГЪРИЯТЕ СӘФӨРДӘ

Татарстанда башланган «Татар шигърияте көннәре» экспедициясе Чаллы, изге Болгар, Оренбург өлкәсенә Татар Каргалысы авылы, Башкортстанның Туймазы, Стәрлетамак, Күмертау, Самара, Ульяновск калалары аша узды. Экспедицияне Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы, Бөтендөнья Татар конгрессы башкарма комитеты, Татарстан Язучылар берлеге оештырды.

Г.КАМАЛ МУЗЕЕ АЧЫЛДЫ

Арча районы Сикертән авылында туган нигезендә татар драматургиясе классигы Галиәсгар Камал музейе ачылды. Аны ачу тантанасына ТР Мәдәният, Авыл хужалыгы һәм азык-төлек министрлыклары вәкилләре, Г.Камал исемендәге академия театры артистлары, шушы төбәктә туып үскән язучылар, Г.Камалның туганнары, ижатын яратучылар кайтты. Бәйрәмдә ТР мәдәният министры урынбасары Ленар Хәкимжанов, Арча районы башлыгы урынбасары Алсу Мөхәммәтова шушы музей төзелешенә үзләреннән зур өлеш кертүчеләргә Рәхмәт хатлары, бүләкләр тапшырдылар. Изге, олы эшнән башында торган, аны ахырына кадәр башкарып чыгу өчен зур тырышлык куйган хужалык житекчесе Шәйдулла Сәләхов ТР Мәдәният министрлыгының «Мәдәниәттәге казанышлары өчен» күкрәк билгесенә лаек булды.

«АУЛАК ӨЙ-БАТТЛ»

Нурлатның «Сәләт» сәнгать мәктәбендә жирле каләм ияләре, жырчылар республикабызның төрле шәһәрләреннән килгән бер төркем ижат әһелләре белән «Аулак өй-баттл»да көч сынашты. Чарада шагыйрәләр Фәүзия Солтан-Галиуллина (жюри рәисе), Йолдыз Шәрәпова, Рәсимә Гарифуллина, популяр жырлар авторы Гөлсәрвәр, Руцилә Галиуллина (Апас), Суфия Мостафина (Кукмара), баянчы, педагог Рафинат Сәләхов, мөгаллимә Чулпан Фәйзулгатова катнашты. Соңыннан «Аулак өй-баттл»ның махсус кунагы, әдәбият галиме, язучы, Татарстан Республикасының Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты Тәлгат Галиуллин барысын да Кычтыганлы авылындагы музейгә апарды. Монда авыл халкы белән жылы очрашу булды.

БЫЕЛ НОКРАТНЫ КИЧТЕЛӘР

Быел традицион «Фәйзуллин йөзүләре» Мамадышта үткәрелде. Татарстан Язучылар берлеге рәисе Рәзил Зәйдулла житекчелегендә бәйгегә килгән каләм әһелләре башта язучы Шәйхи Маннур бюсты янында районның татар теле укытучылары, китапханәчеләр белән очрашты. Очрашуда катнашучыларны Мамадыш районы башлыгы Анатолий Иванов сәламләде. Ярышлар ярсулы Нократ елгасында узды. Татарстанның халык шагыйре Рәзил Фәйзуллин, аның улы Газиз, «Татарстан – Яңа гасыр» телевидениесенен баш мөхәррире Данил Гыйниятов аны аркылыга йөзеп чыктылар һәм финишка беренче килделәр.

«КАЗАН УТЛАРЫ» МОРДОВИЯДӘ

«Казан утлары» журналының баш мөхәррире Рөстәм Галиуллин белән бүлек мөхәррире Рафис Корбан Мордовия Республикасына сәфәр кылды. Алар Педагогик хезмәткәрләрнең профессиональ осталыгын үстерү үзегендә оештырылган конференциядә чыгыш ясады, Мордовиядә татар теле укытучылары белән аралашты.

Биредә аларны фәнни-методик эшләр буенча проректор, социология фәннәре кандидаты, Мордовия Республикасы Ижтимагый палатасының мөхәррире, фән һәм инновацияләр үсеше комиссиясе рәисе урынбасары Надия Азисова каршы алды һәм озатып йөрдө.

Сәфәр кысаларында Мордовия мөфтиһе, Ислам мәдәнияте үзәге директоры Фәһим хәзрәт Шәфиев Саранск шәһәрində татар телен өйрәтү курслары эшчәнлеген, милли-мәдәни чаралар белән таныштырды. «Мордовия Республикасының Татар аксакаллары советы» ижтимагый оешмасы рәисе, күренекле эшмәкәр, хәйрияче Шамил Бикмаев шәхси китапханәсендә очрашу оештырды.

2021 елның 16 августында 85 нче яшендә икътисад фәннәре докторы, Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, А.Алиш исемендәге әдәби премия лауреаты **Фарсель Сәхап улы Зыятдинов** вафат булды. Мәрхүмнең жәсәде Бишкекта зиратында җирләнде.

2021 елның 25 августында 75 нче яшендә Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе **Нур Гариф улы Әхмәдиев** вафат булды. Мәрхүмнең жәсәде Азнакай районы Әсәй авылы зиратында җирләнде.

Сәхифәне **Вакыйф НУРИЕВ** әзәрләде.

В ЭТОМ НОМЕРЕ:

«Проза и поэзия»: роман Р.РАХМАН «Татарка», повесть АХИРА «Камиля», рассказ И.НИЗАМОВА «Греховный день»; поэма Ф.ГИЗЗАТУЛЛИНОЙ; стихи Л.ЯНСУАР, Э.ШАРИФУЛЛИНОЙ, Л.САГИДУЛЛИНОЙ.

«К 100-летию журнала «Казан утлары»: статья Р.НИЗАМИЕВА.

«Казан утлары» - в моей судьбе»: статья Н.ГИМАТДИНОВОЙ.

«К юбилею»: фотоархив.

«Литературный конкурс «Ах, милей родной народ!»:

рассказ Н.ВАЛЕЕВОЙ «Солнечное детство».

«Наши знаменитости»: статья Ф.БАЙРАМОВОЙ.

«Литература родственных народов»: стихи М.АХМАТОВА, КАДРИИ в переводе Р.КУРБАНА.

«Бесценные голоса»: статья к 90-летию Х.Хайруллина и 85-летию М.Миншина. Рубрику ведёт Н.АКМАЛ.

«Перепись населения - 2021»: статья И.ЗАГИДУЛЛИНА.

«Современник»: статья Л.НАСИХОВОЙ.

Из фотоархива журнала.

Дневник общественно-культурной жизни.

На наших обложках: фонтан в Ленинском садике (г.Казань); фото И.Абрамовой.

Поэтесса Лениза Валева.

IN THIS ISSUE:

«Prose and poetry»: novel by R. RAHMAN «Tatar», story by AKHIR «Kamila», story by I. NIZAMOV «Sinful Day»; poem by F. GIZZATULLINA; poems by L. YANSUAR, E. SHARIFULLINA, L. SAGIDULLINA.

«To the 100th anniversary of the magazine «Kazan Utlary»: article by R. NIZAMIEV.

«Kazan Utlary» is in my life»: article by N. GIMATDINOVA.

«To the anniversary»: photo archive.

«Literary contest» Ah, dear native people!»: story by N. VALEEVA «Sunny childhood».

«Our celebrities»: article by F. BAYRAMOVA.

«Literature of related peoples»: poems by M. AKHMATOV, KADRIYA translated by R. KURBAN.

«Priceless voices»: article dedicated to the 90th anniversary of Kh. Khairullin and the 85th anniversary of M. Minshin. The column is led by N. AKMAL.

«Population Census-2021»: article by I. ZAGIDULLIN.

«Sovremennik»: article by L. NASIKHOVA.

From the photo archive of the magazine.

Diary of social and cultural life.

On our covers: the fountain in the Lenin Garden (Kazan); photo by I. Abramova.

The poetess Leniza Valeeva.

Тышыктагы сурәтләр

Тышыкның беренче битендә: Казанның Ленин бакчасындагы фонтан. И.Абрамова фотосы.

Тышыкның дүртенче битендә: шагыйрә Лениза Вәлиева.

Язучы Марат Кәбировның «Кайту» повестен («Казан утлары», 6 нчы сан) техник сәбәпләр аркасында тулы килеш биреп булмады. Әсәрнең соңгы икенче өлешен журналыбызның сайтынан укый аласыз: <http://kazanutlary.ru/news/povest/kaytu-dvamy2>.